

جيت سنڌو ۽ ۾ سمنڊ وهي ٿو

سنڌ جي ڍنڍن، ڍورن، آبي گذرگاهن، وٽراهن، ريگستانن ۽ انهن
۾ وسندڙ مخلوق جو مشاهداتي مطالعو

امر لغاري

جٲ سنڌوءَ ۾ سمنڊ وھي ٿو

(سنڌ جي ڍنڍن، ڍورن، آبي گذرگاهن، وٽراھن، ريگستانن
۽ انھن ۾ وسندڙ مخلوق جو مشاهداتي مطالعو)

امر لغاري

موهن جو دڙو

پبلشنگ ايجنسي
لاڙڪاڻو

ڪتاب جو نالو : جت سنڌوءَ ۾ سمنڊ وهي ٿو
 ليکڪ : امر لغاري
 فوٽوگرافي : امر لغاري
 اسڪيچز : اي. آر آزاد
 ڪمپوزنگ : يونيورسل ڪمپيوٽر ڪمپوزنگ لاڙڪاڻو
 پهريون ڇاپو : 2003ع

قيمت 120 روپيا

JIT SINDHUOA MAIN SAMUND WAHE THO (Ecology)

Written By: Amar Laghari
 Published By: Mohan Jo Daro
 Publishing Agency Larkano
 First Edition: 2003

ڪتاب ملڻ جو هنڌ
ڪتاب سڀر مارڪيٽ
 الرحيم هونل، جناح باغ روڊ
 لاڙڪاڻو
 فون: 0741-457042

انتساب

خطرت سان پيار ڪندڙ انهن تمام ٿورن ماڻهن مان هڪ - محترم الهورائي بهڻ جي نانءَ، جنهن جي ڌرتيءَ ۽ ان تي رهندڙ مخلوق لاءِ ان تي ڏسي، اميد جو حوصلو پيدا ٿئي ٿو. منهنجو هيءُ پورهيو، هن جي conditional سان ۽ همت افزائيءَ جو نتيجو آهي. هيءُ ڪتاب سائينءَ پاران ماحوليات جي تعليم ڏيڻ ۽ ان جي سجاڳيءَ لاءِ پاڻ پتوڙڻ وارين ٻي لوڻ خدمتن کي اڀريان ٿو.

فهرست

23

جت سنڌوءَ ۾ سمنڊ وهي ٿو

ابتدا - ڪاڪي عرس ملاح سان ملاقات
جنڪي سر پٽن تي هڪ رات
هوڙا ۽ لائوڊ اسپيڪرن جي وبا
پنهجن جا زخمر - پٽائيءَ جو دادلو جت - فوزيه نه آئي ته
شادي نه ڪندس - چڙوچڙ ماهيگر ۽ مضبوط مافيائون - گونگي
واري آخري لڪير
نوجوان ناڪڻو - محمد علي
تجربو ۽ مشاهدو سڀ ڪجهه سيڪاري ٿو - مالار: هڪ بدڪار
مچيري جو ٻيو جنم
آٽرڪي
چاڙن مان ڪارين ۾ تبديل ٿيندڙ درياهي ٻانهون
مئل پيئون جي واڙي
چولين سان جنگ
اڌ سفر تان واپسي
اڪبر ڪلهوڙي سان ڪچهري
انگور، ڏاڙهون ۽ ناريل جي ڌرتي -
عباسي صاحب جي حقيقت پسندي
سامونڊي پلو
تري ڪاڻ جي شيء - واڌ - تباهي
سانهو يا ڪانگت
بولارچ - ناري جي مچي جهنگو
ڪارا پيرون ۽ اڪبر صلاح جو ڳوٺ
ڪيلن جا باغ - ڪلڻي آسمان هيٺ ڪچهري - مچي ۽ سانها: الله
خير ڪري! بس، جڳاڙ ٿيو وڃي
هڪهارو ڪان ڪيٽي بندر

ڪيٽي بندر

نانو وڏو شهر ويران - مٺائيءَ وارو ميمڻ دڪاندار - جيوڻ شاه

۽ مٺي سيداڻي جا ميلا

بندر جو تاويخي پسر منظر

هڪ مسيحا سان ملاقات

ڪيٽيءَ جي اڪيلي حڪيم سان جنگ - نانگ جي ڏنگ ۽ ڪٽي

جي چڪ جي ويڪسين اسان وٽ ناهي!

هڪ شاکرد سان ملاقات

چندر ۽ لطيف جي ورسِي

کاڙهو شهر، کاڙها ڇانور ۽ کاڙهو خاصيلي

اسحاق ٻاران هڪ مظلوم ڪردار ڳولهي لهڻ

57

چاچر ۾ چيرون

ڪپ جي مڇي - روهاڪي سانھ - پيڻ - سيراڻي - پٽيجي -

ٽائيدل لنڪ - مھرو ڏنڍ - ڇولري ويٺر - جھنگو ۽ مڇي، اور

فشنڪ، دوبائي، دوبائي خوري، ڪنءَ، جھنگلي بدڪ، ڪائرا،

ڪنيا، چٿروڙ يا ٿورون، ٿيٽا ۽ پوراڙا - شير شاه جا شڪرا - باز

جو به شڪار ٿئي ٿو - بدور هڪ ڊيڪواءِ برڊ - عربن جو پئسو

۽ سنڌ جي جھنگلي جيوت - WWF ۽ IUCNP ڇا پيون ڪن؟

- ٽائيدل لنڪ جو حال هينئر ساڻ هيو آهي - گرم سمنڊ کي

سلام ڪندڙ پکين کي هڪ پناه گاه گهرجي.

75

ناري جا واڳون

نارو پنهنجي مٿي ۾ هڪ درياءُ آهي - جديد آبپاشي نظام قائم

ٿيڻ کان پوءِ واري صورتحال - حياتيات جي ورڇ - واڳون -

هزارين سال اڳ جڏهن انسان پهاڙن تان لٿو - واڳون پالڻ جي

پهرين ڪوشش - پرستش - واڳون ۽ ناري جو علائقو - ديه

اڪرو 2 - راهواري وارا دُٻا - سرور واري ڏنڍ - پڪسري وارو

ڪورو - باقر شاه وارا دُٻا - ناري جون پيٽلون - نوئر نارا ۽

ڪهڪاري وارا دُٻا - سيري - ڪجهه ٻيا ٽاڪ - نسلي واڌ -

پسند ۽ عادتون - نسل ڪشي ۽ هاڻوڪي صورتحال

91

مڪيءَ جي ڏينڊن جا پيهوڙي پڪي

ڪنگور جا ترندڙ ڏڏ ۽ صدوري ڏينڊ جو جادو - ڏينڊ جو گاهه ۽
پيهوڙي پڪي - آنا ۽ ٻي ترتيب آڪيرو - پيهوڙي ۽ پيڻ جا پن - نر
نپائي مادي ڳائي - ڊئم کان پوءِ ڇا ٿيندو

97

سائيبيريا کان سانگراڙي تائين

جڏهن سائيبيريا برف سان ڍڪجي وڃي ٿو - ڇڏي ديس پنهنجو
پڪي اڃ وڃن ٿا - انڊس فلاءِ وي - پڪي پاڻيءَ جو ڀر ڏيئي اڏامن
ٿا - پرديسي پڪي ۽ مڪي جون ڏينڊون - پڪين جو پڙاءِ ۽
شڪارين جي چُر پُر - 15 اپريل کان 15 آگسٽ تائين - معافي
آبگاهن جي صورتحال - چارٽ - نقشو

105

پڪسريءَ جو سير

مڪي ويٺر - آهي رونقون هاڻي ڪٿي! - ڪارڪڻچي سپاڳو پڪي
آهي - پڪسريءَ کان مڪي ڪيئن ٿي نظر اچي - پير صاحب
پاڳاري جي ڪٽ، صدوري ۽ سيري - ڏينڊون - مڪيءَ جي ڏينڊن
جا توڻا (ڪينگر ۽ دليل) - افسوس هاڻي اها مڪي ناهي رهي!

115

ڏوگرڀون ۽ ڪهڪارو: ٻن لوڪ ڪٿائي ڏينڊن جو الميو
ڏوگرڀون ۽ ڪهڪارو ويه سال اڳ - هاڻوڪي صورتحال - رٿل
واري ڀت - ڪرير داد جوڻيجو ۽ ڏوگرڀون رڙو - ڏوگرڀون جو
ڦٽڻ - شڪار جي مارا ماري - بختاور ڪينال - پهريون نقشو ڇو
ترڪ ڪيو ويو؟ - ٻه اڌ ڪندڙ هر دلعزيز رٿا - پهريون ناري ۽
ٻئي ۾ ڪوبه فرق نه آهي - الله پاڻهي ئي ڀڄندڻ!

127

سنڌي هرڻ راجستان کان ناري جي ڪس تائين

سنڌي هرڻ يا چنڪارا - سنگ، ڳريون ۽ سندس عمر - هرڻ،
دنيا جو تيز ترين جانور - غزال، غزاله ۽ غزل - سنڌي هرڻ
(چنڪارا) جا قسم - قد، ٻت، رنگ ۽ وزن مشڪ هرڻ - ڪراس
بريڊنگ - هرڻي هڪ سياڻي ماءُ - نسل ڪشي - ننڍي مک ۽
ڏينڊن جو پاڻي - هجرتي هرڻ جو ساليانو انگ - شڪاري ڇو

پريشان آهن - شڪار کاتي جو ڪردار

141 ڪنڊي: عام استعمال کان ثقافتي اهميت تائين

ڪنڊ - جُوهو - مورو - ڪنڊيءَ جي وڻ مان فائدا؛ مچر - مال جو چارو، سگر؛ ماڻهن جي پاڇي - سگر جي سوکڙي - تاريءَ جي اهميت - ڏينگر - ڪنڊيءَ جي ڪاٺي - آڏ - ڇوڏو - ڪِرشي ۽ اُن جو استعمال - اُٺ - ٻارڻ - ڪنڊيءَ جي ثقافتي اهميت؛ ڪنڊي يا ڪنڊيءَ جو نالي طور استعمال - ڪنڊي ۽ انسان جي عمر - پراڻي ڪنڊيءَ جو احترام - چند ثقافتي اهميت واريون ڪنڊيون يا ڪنڊا - اڪيلي ڪنڊي بابت عقيدو - ڪومائل ڪنڊي ڇا ٿي بيان ڪري؟ - ڪنڊين پٺيان چند مشهور نالا - ڪنڊي ۽ سنڌي ادب - ڪنڊي ۽ لطيف سائين - ڪنڊي بابت ملڪيت جو تصور - ڪنڊي ۽ پيارا پڪيڙا

151 ميا ۽ مولها مارو پالين مرڪ سين

ٿر ۽ ان جا ڀاڱا - اٺ ان جا قسم - ناري جو ريگستان - سياري ۽ اونھاري جا چراگاهه - اٺ جي پسند جا کاڌا - اٺ جي پالنا - جهوڪ - ڏاڇيءَ جو کير - نر اٺ جي تربيت - ٿري اٺ (ٿر جو مولهو)، پارڪري، ڍاٽي ۽ وچولي سنڌ وارو لاڏلو - اُٺن جا نالا - اُٺن جا رنگ - نسلي واڌ - سويارو يا سپوٽ - ساڻي - ڍڪ رکڻ - جنهن گهر اٺ آهي، تنهن گهر جا داڻا کڻا ٿي ناهن - اٺ جي لڳ بابت دلچسپ گفتگو - اوتارن جي زندگي جو چڪر - جت پيريءَ ۾ منڊا ٿي گذاريندا آهن - اوتار ٻيو مال ٻڪرين جو رکندا آهن - چند اوتار ڀاڳين جا نالا - پير سڃاڻڻ - اٺ جو ٻين ڪيڏن - ”جهڙو اٿس نالو تهڙي آهي ڪونج“ ۽ ٻيا ٻهاڪا - اٺ جا سينگار - ڏاس جو ڪٽجڻ - اٺ جي عمر - اٺ کي ست سيرون پون - اٺ سچ پچ ته ڪارائتو جانور آهي

161 جهنگلي جيوت ۽ انساني فطرت جا اڻڌيندڙ پهلو

پيٽ ڀريل هوندي به ماڻهو بکيو آهي - شڪار شوق آهي يا جبلت؟ دولاڻ ڏيئي شڪار ڪرڻ - ڪٿي جو ڪردار - باز

ذريعي شڪار - پھاڙي تتر، چڪور، ڪارو اڇو تتر - بنا موڙ
واري ڇنڊول - مهاڻا ۽ لڌڙا، لڌڙا ۽ خفتي - ناڇ ڪندڙ ڪونجون
- اسان قطعي جنگلي جيون دوست ناهيون - ٽيٽيهر، سيگل،
ڪنڌ، سارس ۽ تور جا آنا به کائجن ٿا - چيني ۽ دريائي
ڪميون يا ڪڇون - اسان ڳاڙهي رنگ کي ڏاڍو پسند ڪيون ٿا
- هڪ نڪرو

ليڪڪ پاران

هونءَ ته مان به ان خيال جو آهيان ته سؤ - ڏيڍ - سؤ صفحن جو ڪتاب لکي ليڪڪ کي پڙهندڙ کان هٿ ادب جا ٻڌي معافي وٺڻ کپي، پر خبر ناهي ڇو ڪتاب جي منڍ ۾ يا آخر ۾ به اکر، ٽي اکر يا اڃا به پنهنجي پاران يا ليڪڪ پاران لکڻ واري مسخري ضرور ڪرڻي پوي ٿي، سو ان لاءِ پڙهندڙن کان معذرت گهرندي مان به ٻه لفظ لکڻ جي اجازت گهران ٿو.

ٻه ٽي سال اڳ سنڌ جڏهن اڃا نئون پاڻيءَ لاءِ ڦٽڪڻ شروع ڪيو هو ته، اسان به سنڌو درياءَ جي پڇاڙ واري ديبلٽائي علائقي کي ويجهرائيءَ کان ڏسڻ لاءِ روانا ٿي وياسين. ٺٽي کان جڏهن جنگي سر پٽن بهتاسين ته اتان جي تبديل ٿيندڙ ايڪالاجي ۽ ماحول ڏسي گهٻرائجي وياسين، جتان ڪنهن زماني ۾ سنڌو سيسر جي مستيءَ جيان گوڙيون ۽ ڌڪا ڪري گذرندو هو، اڄ اتي سمنڊ جو پاڻي مورڙي واري مگر مڇ جيان درياءَ جي پيٽ ۾ دهسگردي لايو بيٺو هو، جنهن جي نتيجي ۾ سنڌوءَ جي مٺي پاڻيءَ ۾ موجون ڪندڙ مڇيون، سي گل ۽ سانها، ڄڻ ته ناپيد ٿي چڪا هئا، پٽن ويران ڏسڻ ۾ پئي آيا. هڪ اڌ هڙي کان سواءِ ٻيو مڙيئي خير لڳو پيو هو. ست ست راتيون سمنڊ ۾ گذارڻ کان پوءِ جيڪڏهن ڪو هڙو ڪنڌيءَ نڳو ٿي، ته ان جي پيٽ مان به اٺ يا ٽو پلا نڪتا ٿي. ملاهن ويچارن جا منهن سڄ پڇ ته ڏسڻ جهڙا هئا. هو مٺي پاڻيءَ لاءِ رڳو رڻا نه ٿي، باقي سڀ ڪجهه هنن جي مٿان تان بکي رهيو هو.

اسان مکيءَ جا ماڻهو، جن ڪڏهن به پاڻيءَ جي اثاڻ نه ڏٺي هئي،

۽ ماڻهن کي ائين ٻاڻيءَ لاءِ اڻاڻڪو ٿيندي نه ٻڌو هو. اهڙو لقاءَ ڏسي پريشان ٿي وياسين. پوءِ جڏهن سمنڊ پاران سنڌوءَ جي فتح ڪيل ڪارين ۾ لتاسين ته ائين محسوس ٿي رهيو هو ڇڻ ته سمنڊ سنڌوءَ جي پيٽ ۾ صدين جو زهر اوڳاچي رهيو هو.

ديپٽائي ڪارين جون ڪنڌيون ۽ انهن جي ور وڪڙن ۾ ڦاسي رهجي ويل پيٽاريون، جن جي چين تي درياهي ماحول وارو ٻيلو اڃا به درياءَ جي مٺ پاڻيءَ جي ريلن جو وڏي بي چينيءَ سان انتظار ڪري رهيو هو. آهستي آهستي سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ جي نظر تي رهيو هئون. پر پاڻي اُپ جي اڀڪرن ۾ ٽافوڙا هٽندڙ ڪڪرن کان سواءِ ڪٿي به ڪونه هو. ملاحن کي ته هاڻ اها چيڪي مٽي به هٿ نه ٿي آئي، جنهن سان ويهي ڪڏهن هو پنهنجا پٿر سنواريندا هئا. هاڻ ته انهن جي اڳر تي ڪنهن ڪانگ به نه ٿي بوليو. بندر ۽ بازاريون سڀ سڃيون ٿي چڪيون هيون. فطرت جي هانءَ ۾ ديوي پنهنجا سيلها ڪشي چڪي هئي. اهڙي منظر نگاريءَ ۾ هڪ ليکڪ لاءِ ڇا ان کان وڌيڪ به ڪو سنڌيس ٿي پئي سگهيو ته هو به گونگي وانگر ”آخري لکير“ تي اچي چڙهي بيهي رهي؟ پر ليکڪ گونگا نه ٿيندا آهن. ليکڪ پنهنجي قلم کان پنهنجي زبان جو ڪم وٺندا آهن.

جتي هڪ طرف درياءُ سڪي پڙيانگ ٿي چڪو هو ۽ سمنڊ جي آره زورائي زورن تي هئي، اتي ٻئي طرف سنڌ جو سينو چيري هڪ وڏو سر نالو ڪوٽي ان کي سمنڊ سان ملايو ويو هو. هڪ لوڻ، ٻيو ڪارخانن جو زهر ۽ ٽيون زرعي دوائن کي Wash up ڪندڙ پاڻي - اهي ٽيئي شيون جڏهن بدين جي ساحلي علائقن وارين پراڻين ڍنڍن ۾ پهتيون ته پڪين جو قهرام مڃي ويو. ڪنهن ٻڌو، ڪنهن ڪڇيو، ڪير ماڻ رهيو، اسان سڀني کي خبر آهي، لڳي ٿو ته سنڌ گونگن جو ديس آهي. اسان جا پاڙهو ماڻهو، جيڪي گذريل پنجاه سالن کان فطرت کي پٺ ڏيندا پيا اچن، سي پنهنجي ڌرتيءَ جي سونهن ۽ ان جي مستقبل کان صفا لاتعلق ٿي چڪا آهن.

چوتاريون ڊير هجي يا ناري جو پاڻي، مکيءَ جو ٻيلو هجي يا

اڪري واريون ڍنڍون، ڪنڊيءَ جو وڻ هجي يا هرئين جا معصور ٻڃا، هر شيءِ کي وڪڻي پنهنجو پيٽ ڀرڻ جي ديڳ هر جاءِ تي چڙهي پئي آهي. مون هڪ ڪتاب ۾ پڙهيو هو ته، آمريڪا جي هڪ رياست ۾ هڪ ڪمپني 50 فوٽ ويڪرو روڊ پئي ٺاهيو، جنهن جي نتيجي ۾ هڪ ايتراڻي فوٽ هر چورس پاڻيءَ جو تلاءُ سدائين لاءِ ڌرتيءَ جي گولي تان ميسارجي رهيو هو، جنهن ۾ دنيا مان گهر ٿي ويل اڌ فوٽ ڊگهي مچيءَ جا ڪجهه ڏاڏا اڃا به پنهنجو جيئڻاڻ حاصل ڪري رهيا هئا. اهو روڊ (جو اڌ ٺهي ويو هو) اتان جي مقامي ماڻهن جي سخت احتجاج جي ڪري ترڪ ڪيو ويو ۽ مچيءَ جي ان معصور نسل کي دنيا ۾ جيئن جو حق ڏنو ويو جنهن جو قصور فقط اهو هو ته هن جو گهر انسان جي رستي ۾ پئي آيو، جو صنعتي ترقي، سائنسي دريافتن ۽ مذهبي منافرتن ڪري وڏو منافق ۽ بي حياءُ ٿي چڪو آهي، جنهن کي گهمند آهي ته هو چند فتح ڪري چڪو آهي ۽ هاڻ ڪهڪشائن ڏانهن رخ اٿس، پر حقيقت اها آهي ته هن پنهنجي پاڙ تي رنبو رکي ڇڏيو آهي. هو انهن املهه شين کي تباهه ڪرڻ تي سندرو ٻڌيو بيٺو آهي، جن صدين جي تبديلين کان پوءِ کيس دنيا جو هي رنگ ڏيکاريو آهي. مچيءَ کي مخلوق جو پهريون ماڻڻ سڏيو وڃي ٿو، اها پاڻيءَ جي مخلوق آهي ۽ اسان سڀني کي ياد رکڻ گهرجي ته، پاڻيءَ کان سواءِ ڪنهن به مخلوق جو وجود ڪابه حيثيت نه ٿو رکي ۽ اسان ان طرف وڌي رهيا آهيون، جتي ماڻهو زندگيءَ کي فقط ۽ فقط ڪڪرن جي منڊلي ۾ ئي تلاش ڪري سگهندا.

اڻ گهڙيل (اڻ گهڙيل جي وضاحت نه ڪندس) ماڻهو جڏهن ڪاوڙيو آهي ته هو گارگند ڪندو آهي يا ڪنهن کي ڌڪ هڻي ڪيندو آهي، پر گهڙيل ۽ تراشيل ماڻهو جڏهن ڪاوڙيو آهي ته پڇرندو آهي يا پاڻ کي ماري فنا ڪندو آهي. اهي ٻئي ڪم نه پڇندس ته بوءِ ويهي ڪتاب لکندو آهي. شڪر گذار آهيان محترم اشتياق انصاريءَ جو، جنهن منهنجي ڪم تي (منهنجي جائز ناجائز تعريف ڪندي) ٻه لفظ لکيا، ٿورا آهن پيارن

دوستن جان خاصخيلي ۽ اسحاق مگريي جا جن منهنجي ڪم کي پيار سان
پڙهيو ۽ ان تي ٽيڪا ٽپي پڻ ڪئي.

اھر لغاري

سانگھڙ، سنڌ

ساري سنڌ پرينءَ جو پاڇو

ڪڏهن سنڌوءَ جو ميرانجهڙو پاڻي 40 ميل سمنڊ جي نيري پاڻيءَ کي چيري وڃي ڇوڙ ڪندو هو. هاڻ ڊيلٽائي ماڻهن لاءِ سنڌوءَ جي ڇوڙ جون اهي ڳالهيون فقط ديومالائي قصن وارين ڳالهين وانگر ڪرڻ لاءِ رهجي ويون آهن. ”هٿ ڪنگڻ لاءِ ڪهڙي آرسِي“ واري ڳالهه وانگر سنڌ جي انهيءَ ساحلي علائقي جي صورتحال کي ڏسڻ لاءِ گهڻا ماڻهو آهن جن اهو سڀ ڪجهه وڃي ڏٺو آهي ته دريائي ڇولين جي وچ ۾ رهندڙ انهن ڊيلٽائي ماڻهن کي هن وقت پيئڻ جي پاڻيءَ جي هڪ دلي جي حاصلات لاءِ ڪهڙن مرحلن مان گذرڻو پوي ٿو؟

اهڙيءَ صورتحال ۾ امر لغاري سنڌ جو انوکو رائيٽر آهي، جنهن نه رڳو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ڊيلٽائي علائقي ۾ اتي جي ماڻهن ۽ ٻئي جيوت تي هڪ اخباري خبر جي بدران اتي جي مسئلن کي انتهائي خوبصورت انداز ۾ رپوتاز واري طرز ۾ لکيو آهي.

امر لغاري سنڌ کي پرينءَ جي پاڇي واري اک سان ڏسڻ جي ڪري رڳو اُن کي خوبصورت شهرن، سرسبز باغن ۽ زرعي علائقن تائين محدود ڪرڻ بدران جهر جهنگ، بيابان، پٽون، ڊئون، ڇاڙهون، ڪاريون، ڍنڍون، ڍورا، رڻ جا پٽ، رڇ وارا پوٽا ۽ آئينيا لتاڙي سنڌ لي ڳولي ٿو. امر لغاري بلڪل اها سنڌ ڳولي ٿو جنهن لاءِ ئي اياز چيو، ”جت لڪ لڳي، جت اڪ ٽپن سو ديس مسافر منهنجوڙي.“

اهڙيءَ طرح اسان ڏسون ٿا ته امر لغاري رومانسڪ ۽ سادي انداز ۾ سنڌ جي انتهائي سنجيده قسم وارن مسئلن کي ڇهيو آهي. هن ڊيلٽائي علائقي تي ڪنهن ٽيڪنوڪريٽ يا آبپاشي جو ماهر بنجي اهو بحث ئي نه ڪيو آهي ته دريائي ڇوڙ لاءِ 27 ملين پاڻي ڪي يا 10 ملين پاڻي ڪي، پر

هو ته هڪ سادي انداز ۾ علائقي جي صورتحال هڪ ملاح جي زباني ٻڌائڻ لڳي ٿو. ملاح نه رڳو سمنڊ جو انجينيئر هوندو آهي پر اهو ساڳيو درياءَ جو به پئونرو آهي. ان ڪري درياءَ جو سمنڊ ۾ ڇوڙ نه ٿيڻ وارو جيڪو گلوبل اشو آهي ان ٽيڪنيڪل بحث کي عرس ملاح جي زباني ائين بيان ڪرايو آهي ته، ”سمنڊ جيڪو هن وقت ڇڙواڳ ٿي اڳتي وڌي آيو آهي جي درياءَ ۾ پاڻي هجي ها ته اڄ به ڏڪندو، ڪنڊو پوئتي هليو وڃي ها.“ اهو ملاح هڪ اٿارٽي طور راءِ ڏئي ٿو، ”ايڏو سارو جيڪو سمنڊ ڏسو پيا نه اهو درياءَ جي دهمشت اڳيان ڪجهه به نه آهي.“ جنگي سر جي ويٺل عرس ملاح واري ڪيل ڳالهه جي پٺڀرائي ماهرن جي انهيءَ ڏنل رپورٽ مان ٿئي ٿي ته درياءَ جو ڇوڙ سمنڊ ۾ نه هئڻ ڪري سمنڊ 20 لک ايڪڙ زمين پنهنجي پيٽ ۾ آڻي چڪو آهي. جڏهن ته سنڌ جي حڪومت پهريون دفعو عرس ملاح جي ڳالهه کي تسليم ڪندي مارچ 2001ع ۾ مڃيو آهي ته 12 ايڪڙ زمين سمنڊ لڳي چڪو آهي. اهو ئي سبب آهي جو ڪيئي بندر جو تعلقي هيڊ ڪوارٽر ڀڳهان ۾ ڪڍي آيو آهي، ڪاروڇاڻ جو تعلقي هيڊ ڪوارٽر سڄڻ واريءَ ۾ ڪڍي ويل آهي ۽ شاهه بندر جو تعلقي هيڊ ڪوارٽر وري ڇوهڙ جمالي ۾ ڪڍي چڪو آهي. ساحلي شهر ۽ ڳوٺ سمنڊ جي ڇڙواڳ ڇولين جي اڳيان ڪنڌ نڀايو بيٺا آهن. ماڻهو پنهنجا ماڳ مڪان خالي ڪري ڪيئي بندر کان وٺي علي بندر تائين سؤ ميلن جي علائقي مان لاڳيتو پوئتي هٽي رهيا آهن، جيتوڻيڪ امر لغاري سفرنامو به ڪونه لکيو آهي، پر هن درياءَ جي ڇوڙ واري ڊيلٽائي علائقي جي جنهن فوٽو گرافڪ انداز ۾ تصوير ڪشي ڪئي آهي، اهو انتهائي خوبصورت انداز آهي، ڇڻ پڙهندڙ پاڻ گهمندو هجي.

هو دنيا جي ڊيلٽائي علائقن وانگر سنڌ جي ساحلي علائقي کي ماحولياتي اک سان ڏسي ٿو. هو ڊيلٽائي علائقي ۾ رڳو ماحولياتي طور فيشن بنجي ويل ميگروز جو قصو ڪونه ٿو ڪئي، پر هو ته لطيف جي ڳايل سهڻ جي ڳاهه، اتي وارن ماڻهن، جانورن، پکين ۽ ٻوٽن تي لکڻ چاهي ٿو. هن تمر جي نه رڳو خوبصورت وڻ تي لکيو آهي، پر اهو وڻ جيڪو قدرتي طور سمنڊ جي آبي زندگيءَ لاءِ هڪ هيچري طور ڪم ڪري ٿو اهو به

لکيو آهي. امر جي ڪئمراڻي اک دريائي ڇاڙهن جي وچ ۾ آباد ڊيلٽائي علائقي جي شهر کاري ڇاڻ ۽ درياءَ جي خوبصورت ڪنڌي واري پٽن جنگي سر جو ذڪر ڪيو آهي، هن جو اهو ذڪر ماڻهوءَ کي موهي وجهي ٿو. هن جنگي سر کان کاروڇاڻ ٻيڙي ذريعي وڃڻ واري ذڪر ۾ ”سمنڊ“ جو لفظ استعمال ڪري هڪ وڏو بحث ڇيڙي ڇڏيو آهي.

سمنڊ جي هندستاني دنگ واري حرامي ڍوري کان وٺي ڪراچيءَ ۾ ابراهيم حيدري تائين سمنڊ ۾ مڇي ماريندڙ هڪڙو به ملاح سمنڊ لفظ استعمال نه ڪندو آهي. جيتوڻيڪ هو اڃا به سمنڊ ۾ مڇي جي شڪار لاءِ وڃڻ جي باوجود ”درياءَ ۾ وڃان پيو“ جو لفظ استعمال ڪندو آهي. انهيءَ ”درياءَ“ ۽ ”سمنڊ“ وارن لفظن جي وچ ۾ هڪ ڊگهو اتهاس لڪل آهي. سير ڪريڪ کان وٺي ڪراچي جي ڪورنگي ڪريڪ تائين سنڌ جي سمنڊ واري ڊيلٽا جي 17 ڪريڪس تي اٽڪل ٻه لک ماڻهو رهندڙ آهن.

انهيءَ خطي ۾ رهندڙ ماڻهن جي انٽروپالاجي واري اسٽڊي ڪندڙ کي انهيءَ ڳالهه تي وڌيڪ حيرت ٿيندي ته هي سامونڊي ماهيگير آخر سمنڊ کي ”درياءَ“ ڇو ٿا سڏين؟

ان لاءِ حيرت ۾ پوڻ جي بدران سنڌو درياءَ جي ڇوڙ واري وهڪري جي اسٽڊي ڪرڻ ڪپي. اها انهيءَ زماني جي ڳالهه آهي جڏهن سنڌوءَ جي ڇوڙ لاءِ ارسا ۾ بحث نه ٿيندو هو. اها تنهن زماني جي ڳالهه آهي جڏهن سنڌوءَ جو ميرانجهڙو پاڻي 40 ميلن جو رستو ٺاهي اونهي سمنڊ ۾ وڃي ڪرندو هو. ياد رهي ته 18 ميل مقامي سمنڊ چورائيندو آهي، جڏهن ته ان کان اڳتي وارو سمنڊ انٽرنيشنل سمنڊ هوندو آهي.

جن ڏينهن ۾ سنڌوءَ تي ڊئم ۽ بئراج اڏيل نه هئا تڏهن سنڌوءَ جو وڏي مقدار ۾ ڇوڙ لاءِ آيل پاڻي انڊس بيسن جي 17 ئي ڪريڪس جي رستي سمنڊ ۾ داخل ٿيندو هو. ڄاڻايل 17 ڪريڪس جو نيرو پاڻي درياءَ جي لڙئي پاڻيءَ ۾ تبديل ٿي ويندو هو. جڏهن ته ماهيگير سمنڊ جي مقامي حصي ۾ ئي مڇي جو شڪار ڪري ٿو، ان ڪري اهي پنهنجي جوءَ کي سمنڊ جي بدران درياءَ چوندا آيا آهن.

جڏهن ته امر لغاري جنگي سر کان ڪارو ڇاڻ ٻيڙي ۾ ويندي جنهن علائقي جو ذڪر ڪيو آهي اهو سنڌو درياءَ جو اهو هنڌ آهي جتان اڃا درياءَ شاھ بندر واري مکيه ڇاڙهه ۾ به نه ورهايل آهي، جتان سمنڊ ته اصل ۾ 40 ميل پري آهي.

مٿي مهيني ۾ امر لغاري جي ڄاڻايل درياهي سفر ۾ درياءَ جي انهيءَ حصي کي جڏهن هو سمنڊ لڪي ٿو ته ان ۾ هن جو ڏوهه نه آهي. درياءَ جو سمنڊ ۾ ڇوڙ نه هئڻ ڪري جنگي سر وارو دريائي پٽن سمنڊ جي ڇڙواڳي جي ڪري ئي سمنڊ بڻجي چڪو آهي.

ممڪن آهي ته امر لغاريءَ درياءَ جي ڄاڻايل پٽن تي ملاحن کي پنهنجي ٻيڙي جي سفر دوران سمنڊ جي وڏي اڇڻ ڪري ويرن جي لهڻ ۽ ڇڙهڻ جو انتظار ڪندي ڏنو هجي. جڏهن ته درياءَ جو مهاڻو وير جي لهڻ ۽ ڇڙهڻ جو انتظار نه ڪندو آهي، جنهن جي بنياد تي هن جنگي سر جي پٽن تي درياءَ کي سمنڊ سڏيو آهي.

پراڻي رڪارڊ موجب سنڌوءَ ۾ سڀ کان وڌيڪ اڀر ڏيندڙ زمينون ڪاري ڇاڻ جون هيون، ڪارو ڇاڻ درياءَ جي ٻن ڇاڙهن جي وچ ۾ هئڻ ڪري نه رڳو جاگرافيائي حسن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي پر، هزارين سالن کان يارهن سؤ ميلن کان وهي ايندڙ سنڌو درياءَ ڪئين نباتاتون ۽ معدنياتون اتي آڻي ڇڏيندو رهيو آهي. هن وقت جڏهن سمنڊ دولهه دريا خان واري سڃاڻ پل کان به اڳتي ڌوڪي ويو آهي ته انهيءَ لمحي ڪارو ڇاڻ ته سمنڊي ڀيٽ ۾ تبديل ٿي ويو آهي. ان ڪري انهيءَ علائقي جي ڄارن ۾ لڳل هيون جهڙن خوبصورت پيرن کي کائڻ دوران هو جڏهن مٺن پيرن جي بدران ڪارن پيرن جو ڏانئو محسوس ڪرڻ وقت استعاري طور اهو رمارڪس ٿو ڏئي ته سمنڊ جو ڪارو پاڻي رڳو درياءَ ڏئي نه پيو وڃي، پر زير زمين جي رستي به اڳتي وڌي رهيو آهي. جيتوڻيڪ وڏن قدآور پيرن جي دريائي بيلي وارو پس منظر رکندڙ جنگي سر جي پٽن تي وڃڻ لاءِ ڳاڙهي جي شهر ۾ گاڏين وارا ”درياءَ درياءَ“ جو هوڪو ڏين ٿا، پر اهڙي صورتحال ۾ اهو سوچڻو آهي ته جنگي سر جي پٽن تي هاڻ واقعي درياءَ آهي؟

سمنڊ اڳتي وڌڻ ڪري سڃاڻ واري پل لڳ دمدم جي ڳوٺ کان به سامونڊي پاڻي اڳتي وڌي ويو آهي. واريءَ ۾ پلو پڇاڻن جي ڪري شيخ اياز دمدم ڳوٺ جي سڃاڻپ دنيا جي سڀ کان انوکي مڃي پڇاڻن واري ڄاڻ طور ڪرائي هئي. انهيءَ ڳوٺ جي مهاڻن جي رڪارڊ تي به اها ڳالهه آيل آهي ته انهن جي هڪ رڇ ۾ 25 سؤ قاتا هئا.

جڏهن ته هاڻي انهيءَ ڳوٺ وارا دريائي آني وارو پلو ڏسڻ لاءِ سڪي ويا آهن. اهڙيءَ طرح امر لغاري سڄڻ واري ۽ آٿرڪي جو ذڪر ڪيو آهي، جتي سهڻ گاهه جي ساوڪ سان ڊيلٽائي علائقي جا ميدان گولف ڪرائونڊ وانگر ساوا بنيل آهن. ڊيلٽائي علائقي ۾ سهڻ اڪيلو گاهه آهي جنهن جو ڌاتو ڪار سرونه آهي. ان ڪري ئي لطيف سائين انهيءَ گاهه جي تشبيهه ڏيندي چيو آهي ته: ”سهڻ جيئن سئين منو ساءُ نه مٽيو.“

سمنڊ جي لاڳيتو وڌي اچڻ واري صورتحال جي ڪري جنگي سر پٽن جي ڳالهه به ائين آهي جيئن بدين کان ڪلوني واري رستي تي پراڻ درياءَ جي پس منظر ۾ ونگي جي پٽن وارو فقط نالو رهجي ويو آهي. فرق فقط اهو آهي ته ونگو پٽن سڪي ويل پراڻ درياءَ جو پٽن آهي ۽ جنگي سر وري سمنڊ ۾ اچي ويل پٽن بڻجي ويو آهي. ان ڪري امر لغاري جهڙي ريت استعاري ۾ ”سمنڊ“ لفظ جو ذڪر ڪيو آهي، اصل ۾ ان لفظ جي پويان هڪ وڏي دردناڪ اتهاس جو ڊگهو داستان لڪل آهي.

امر لغاري سنڌ جو اهو رائيٽر آهي جنهن هڪ جرنلسٽڪ انداز ۾ ڪئميرا ڳچيءَ ۾ وجهي سنڌ جي ڏوراهن علائقن کي پنهنجي ڪتاب ۾ آندو آهي، جيڪي عام طور ماڻهن جي توجهه ۾ ئي نه ايندا رهيا آهن. هو ماڻهن کي انهن علائقن مان ڪئمرا بنجي سنڌ ڏيکاري ٿو. ان لاءِ روپا ماڙي کان اڳتي شاهه سمنڊو ڪريڪ وٽ ٽائيدل لنڪ جي ڪنڌيءَ تي رڻ ۾ کڏو هڻي بدور پڪيءَ جي آڙ ۾ باز ڦاسائڻ وارن جو ذڪر به هو بلڪل هڪ فوٽو گرافڪ نظر سان ڪري ٿو. رڻ جي ڪنڌيءَ تي، پٽيجي ڍنڍ ۽ چولري ويٺر تي آيل لکين پکين جي تصوير به هو پنهنجي انهيءَ منظر نگاريءَ واري ڪئمراي اک سان ڪڍي پڙهندڙن تائين آڻي ٿو. اهو سڄو ذڪر سنڌ جي ۽ ملڪ جي آخري ڪنڊ تي رهندڙ زندگيءَ جي متعلق هو

ڏاڍو ڏکيو سفر ڪري به پڙهندڙن تائين آئي ٿو. امر جا سمورا موضوع جيتوڻيڪ ماحولياتي موضوع آهن پر هو انهن موضوعن کي ڪنهن فيشنل انداز ۾ لکڻ جي بدران هر هڪ موضوع تي ڪلاسيڪل انداز ۾ لکڻ لڳي ٿو. جيتوڻيڪ سنڌ جا ڄاڻايل علائقا روڊن رستن جي نه هئڻ ڪري مواصلاتي طور ”پاسيرن“ علائقي طور سڃاڻپ رکڻ ٿا. ان ڪري انهن علائقن جي ڏکئي سفر کي به امر ڏاڍي رومانٽڪ انداز ۾ ڪري ٿو.

امر لغاري سنڌ جو عجيب رائيٽر آهي، جيڪو سنڌ جي ڏورانهن علائقن ۾ پنڌ جهلڻي پهچي ٿو. هو رڻ جي رڃ ۾ سنسني پيدا ڪري هٿرادو مرگه ترشٿائون نٿو جوڙي پر هو انهيءَ ويران سڏي ويندڙ سنڌ ۾ نيچر وارا خوبصورت پاسا کڻي اچي ٿو، ۽ ماڻهن جي توجهه ۾ نه ايندڙ پهلوئن کي ظاهر ڪري هڪ انتهائي انوکي انداز ۾ سنڌ گهمائڻ شروع ڪري ٿو.

اها هن ڪتاب جي ڪاميابي آهي ته پڙهندڙ جڏهن امر جي اک سان سنڌ کي ڏسي ٿو ته سنڌ جو اهو چيو چيو هن کي ڏاڍو خوبصورت ۽ حسين نظر اچي ٿو. امر نيچر واري اک سان سنڌ کي ڏسڻ جو عادي آهي ان ڪري هو سنڌ جا اهي هنڌ گهمڻ دوران پنهنجي پڙهندڙن کي به نيچر واري اک سان سنڌ گهمائي ٿو. هو جيتري تجسس ۽ پيار سان ”هور وهيوڙي هور“ واري ماحولياتي لوڪ گيت واري ماحوليات دوست وهي پکي کي مکي جي بيلي ۾ ڏسي ٿو، اهڙيءَ طرح هو سامونڊي ڪنڌيءَ وارن ڍنڍن تي جهاز وانگر پر پڪيڙي پاڻيءَ تي لهندڙ لاکي ڇاڇي کي ڏسي ٿو. هن کي نه رڳو سنڌ جي هر چڇي چڇي سان انس ۽ محبت آهي پر هن کي سنڌ جي پکين وٽن ۽ ٻوٽن سان پڻ محبت جو عجيب انداز آهي.

بڙ واري ڍوري کان ونگي پٽڻ تائين ۽ نهٽو کان روپا ماڙي تائين هاڪڙو، ساگرڙو، پراڻ ۽ ناري جي ڪنڌين تي هن نه رڳو پراڻا ڦاٽ گهمي ڏنا آهن پر هو ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي ۽ انهيءَ علائقي جي جهنگلي جپوت کي به وڏي غور سان ڏسڻ جو عادي آهي، هن پراڻ ڍوري کان وٺي سانگرڙي درياءَ جي سِير تي رهندڙ ماڻهن کي به ڏٺو آهي. هن ناري جي مڇي جهينگو وارن ڀڊن ۾ رهڻ وارن کان وٺي سندو درياءَ جي چوڙ تي

رهندڙ ماڻهن کي به ڏٺو آهي ته اهي درياهن جي جوءِ ۾ رهڻ وارا ماڻهو پيئڻ جي پاڻيءَ لاءِ ڪيئن نه هلاڪ آهن. ان ڪري امر جو ڪتاب جيترو رومانٽڪ آهي اوترو وري دردناڪ به آهي. هو چيري وانگر رڳو قتل جا يون ڏسڻ وارو اهو سياح نه آهي پر هي ته اڇڙي ٿر جي ڏيئڻ ۾ هليو ويڃڻ وارو عجيب قسم وارو صحافتي رائٽر آهي، جيڪو ڪئمرا ڳچيءَ ۾ وجهي ڪٿان جو ڪٿي پهچيو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ سنڌي معاشري ۾ دنيا ۾ ناياب بنجي ويل واڳونءَ لاءِ ڪوبه دوستائو پهاڪو موجود نه آهي، ان جي باوجود ناياب بنجي ويل آبي جانور جي زندگي تي لکڻ لاءِ هو ڪنهن ٿڌي ڪمري ۾ ويهي لکڻ جي بدران مڪيءَ جي ڍنڍن ۾ ڪيترائي ڏينهن رهي واڳونءَ جي آري ڪرڻ وارو مشاهدو ڪري ٿو.

جيتوڻيڪ هن سنڌ ۾ ڳجهن تي اڃا ريسرچ نه ڪئي آهي پر تنهن جي بيدن لاهڻ ۽ زمين تي آستانو ٺاهڻ کان وٺي ڪارڙو تتر بيدا لاهڻ لاءِ ڇا ڇا ٿو ڪري ان مشاهدي لاءِ هو ڪتاب نٿو پڙهي پر جهنگ منهن ٿو ڪري. اهڙيءَ طرح ماحولياتي طور هي اهڙي قسم جو ليکڪ آهي جو ننگر پارڪر ۾ ويندڙ سياحن وانگر فيشن بنجي ويل مورن کي ڏسڻ جي بدران هي وري ڪارونجهر ۾ ڳجهن جا آستانه ڏسڻ جو مشاهدو ڪري ٿو. جڏهن هت هي انڇلي سر کان وٺي گوڙ ڌڙو واري ماڳن جي ماڻهن وانگر آرڪيالاجيڪل واري اک کان ڏسڻ جي بدران ماڳن تي نباتاتي خوبصورتي ڏسڻ ۾ گم ٿي وڃڻ وارو رائٽر آهي. اهو ئي سبب آهي جو هو شهرن جا ڪيفي، فيشن بنجي ويل ٿر جي سياحتي هنڌن ڪٽو، ڍاٽ، مهراڻو، ڪس، نارو، اڇڙو ٿر، ڪاوڙ، ونگو، مامروٽي، وٽ ۽ پارڪر کي ڏسڻ تائين محدود نه آهي. پر هو ٿر جون وانڊيون، ويڙيون، ڪوه، توپا، تڙ، ترايون، سر، واء، تليون، ڏهر، ڊاگي، نوڻ، گوچار، تڙڪول، متاري، ۽ ٻيلاٽ ڏسڻ ۽ گهمڻ وارو رائٽر آهي. هو اڇڙي ٿر کي جمالياتي ذوق واري حسن سان زيارت گاهه وانگر ان جي سياحت ڪري ٿو. هو اڇڙي ٿر جون ڍئون، پٽون ۽ ٻيلاٽ هاڪڙي جي هاڪ وارا هنڌ ۽ ڍنڍ واري ريگستاني پس منظر ۾ حر تحريڪ جا معرقاتي هنڌ ۽ علائقن خلدجي جي ڏيئڻ ۾ دنجي ويل لشڪر جا پيرا ڪڻڻ لڳي ٿو. ڪنهن وقت هو جاگرافيائي انداز ۾ اڇڙو ٿر

ڪهي ٿو ته ڪنهن مهل هو ماحولياتي اک سان اڇڙي ٿر جي ڪرڪ واري تي ڊوڙندڙ هرڻ کي ڏسي ٿو.

هو ٿر ۾ سانوڻ جي مند کي هرڻ جي لڳ واري مند سان گڏائي ڏسي ٿو ۽ ٿر جي ريگستاني حسن ۾ آيل ڏڪار جي ڪري ”وهي وه“ لڳڻ واري ڳالهه لاءِ هو ايئن چئي ٿو ته هرڻ لاءِ لڳ جي مند معنيٰ هرڻ لاءِ جوءَ مان هجرت ڪرڻ جي مند آهي. هو ٿر جي ڏڪار کي هرڻ جي جنسي اک سان لطيف جي انهيءَ بيت جي روشنيءَ ۾ ڏسي ٿو. ”وس سانوڻ وس، تو وسندي وس ٿئي، تو پيڪا مون ساهرا، ڪنوڻ ڀلايو رس، انهيءَ ڪارڻ وس، جن ور مٽي ڀاڻر ڪيا“ هو ٿر جي ڏڪار کي هرڻ جي جنسي اک واري صورتحال سان هڪ استعاري ۾ بيان ڪري ڇڏي ٿو.

اسحاق مگريو

حيدرآباد - سنڌ

جيت سنڌوءَ ۾ سمنڊ وهي ٿو

ليڪ پنهجن دوستن سان سانواري (مڪي) جي سیر دوران

جڏهن ٽيويهه مئي جي منجهند جو سج لڙي سانجهي جي رنگن ۾ وهنجن لڳو ته اسان به اچي سمنڊ جي چين جي سلامي ڀري.
 موسم جي تبديلي مچي جي ٻوٽن، سمنڊ جي پاڻي ۽ ان جي اوڳاڇ جي آس ڪشي، اسان جي حواسن کي اهو محسوس ڪرايو ته اسان هڪ بلڪل نئين دنيا ۾ پهچي ويا آهيون. مون ان نئين ماحول ۾ لهندڙ سج جي دم توڙيندڙ شعاعن سان وهنجندڙ درياهي ڇاڙ واري پاڻي ڏانهن ڏٺو، ته منهنجي اکين اڳيان سانوڻي ۽ وارو مست درياھ گهمي ويو.
 كيفيت جا من موجي گهوڙا وقت جي گهرڙين ۽ ماحول جي پرڪيف لذتن سان اسان جو استقبال ڪري رهيا هئا ۽ ڪاٺين جي ڪاٺين، ڪاٺن ۽ پن جي پکن سان اڏيل ڪچين پتين وارو هيءُ مقام، پنهجي ڏيک ويڪ ۾ بلڪل منفرد لڳي رهيو هو. اسان هڪ ٻه دڪان يا هوٽل اڳتي

لنگهي، جڏهن هڪ پيڊي ٺاڇيڙي وٽ پهتاسين، ته هڪ سفيد گاڏڙ، ڪاري ڌاڙهيءَ وارو بندرو همراھ اڳتي وڌي آيو. هن ڏاڍي قرباڻي انداز ۾ اسان جو آڌرڀاءُ ڪيو. اهو چاچو عرس ملاح هو.

چاچي عرس جي مٿي تي عربن وارو رومال ويڙهيل هو ۽ سندس منهن تي ٻن ننڍڙين ڪاربن اکين جي وچ تي هڪ ٻنو نڪ هو، جنهن مان لڳو پئي ته هو به ”سيٽلر“ هو. چاچي پنهنجي آستاني جي آڳر تي اسان کي پلاسٽڪ واريون ڪرسيون رکي ڏنيون ۽ پنهنجي نوجوان پٽڙي کي، جو اسان کي ڏسي الائي ڪٿان اچي ظاهر ٿيو هو، چيو ته: ”پٽ! سائين وارن کي پاڻي پيار ۽ جهٽ ڪري ڇانهن جو به چئي اچ.“

اسان چاچي سان ملي کيس ڪيڪارڻ لڳاسين. ايتري ۾ سندس ولي عهد پاڻي کڻي آيو ۽ واري واري سان اسان کي پيارڻ لڳو. مون چاچي عرس جي نوجوان نينگر ڏانهن ڏٺو. هوبهو چاچي عرس جي ٻي ڪاٻي هو. سندس اڳهاڙي مٿي تي چلن جهڙا وار ۽ بني نڪ هيٺان ٿلها چپ ڳالهائي رهيا هئا ته شيدين وانگر سندن ابا ڏاڏا به آفريڪا مان ڪهي آيا هئا. وڌيڪ پڪ چاچي عرس جي گفتگوءَ جي جملن مان ئي ٿي وئي، ڇو ته سندس سنڌي، جيتوڻيڪ لاڙي سنڌي هئي، پر ان ۾ الائي ڇو لياريءَ جي بلوچن ۽ شيدين وارو لهجو ۽ لفظ حاوي هئا.

اسان جي ٿيلهن، شڪلين ۽ ڪيمرائن کان مرعوب ٿي ٻيا ڪيترا ئي همراھ اسان سان هٿ ملائڻ لڏ پھچڻ لڳا ۽ اهو سلسلو تيزتائين هلندو رهيو، جيستائين اسان پنهنجا ٿيلها ۽ ٻيو سامان جهوپڙي يا چيري اندر لڪائي نه رکيو. اسان ٽڪل هٽاسين، ان ڪري ڇانهن ٻي تر ڪيوسين ۽ ٻوٽن تازا توانا ٿي درياه ۾ وهندڙ سمند جي پاڻيءَ ڏانهن منهن ڪري چاچي سان ڪچهريءَ ۾ لڳي وياسين.

چاچي عرس جي جهوپڙي يا چيري (مون کي سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته چاچي جي آستاني کي مان ڇا چوان؟ جيتوڻيڪ ان کي دڪان به چئي پئي سگهياسين، ڇو ته ان جي آڳر تي هڪ وڏي پيٽي رکيل هئي، جنهن ۾ پيل برف اندر پلي مڇيءَ جو ڪافي تعداد محفوظ ڪيل هو.) دريائي ڇاڙ جي ڪناري يا ڪير تي ٺهيل هئي. سامهون پاڻي ۽ جهوپڙيءَ جي وچ ۾ رڳو گاڏي گذرڻ جيتري وڻي هئي. هيٺ وٿجارا پنهنجين پنهنجين پيرين ۾ برف جو ذخيرو کڻي، ڪنهن ڏورانهين مقام ڏانهن وڃڻ جو سعيو ڪري رهيا هئا. انهن ۾ لڳل ٽپ رکاردن جو آواز، جو پيرين جي بانڪن سان ٻڌل لائوڊ اسپيڪر مان سڄي درياه ۾ گونجي رهيو هو، چاچي عرس کي

به تنگ ڪري رهيو هو. ڇاچي عرس اسان کي بار بار اهو ٻڌائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي ته ڪيئن نه هيءُ مرض، ابراهيم حيدريءَ واري بستيءَ واري پاڻ وانگر هتي به اچي پکڙيو آهي.

”هيءُ لائوڊ اسپيڪر ايترو ته وڌيو آهي، جو هر پيڙيءَ ۽ هر ننڍي وڏي هڙي تي به، ٿي ٿي لائوڊ اسپيڪر لڳل آهن.“ ڇاچو اسان کي ٻڌائڻ لڳو. هن کي خبر هئي ته اسان جو ڪنهن نه ڪنهن طرح سان پريس سان به تعلق آهي. ان ڪري هو پنهنجن نون سورن سان گڏ پراڻا سور به سلڻ لڳو.

”اسان کي سڀ کان وڌيڪ ڏک پنهنجن ئي رسايا آهن.“ ڇاچي عرس چيو، ”ڪو وقت هو اسان هن درياءَ مان نوَ نوَ هزار پلا هڪ ڏينهن ۾ ماريندا هئاسين. اسان کان ڪوبه داداگيري ڪري هڪ ڏاڻو به نه ڦريندو هو. هاڻ جڏهن درياءَ جو پاڻي اسان کان ڪسجي ويو آهي، ته هتي رڳو ڪارو ئي ڪارو اچي بچيو آهي. مڇي به اسان کان منهن موڙي وئي آهي. اهڙي صورتحال ۾ مٿان چار چار ٽيڪس آهن.“

اسان جيئن ئي ٽيڪسن جو ٻڌو، ته پنهنجو سمورو ڌيان هن ڏانهن ڪري ڇڏيوسين. ڇاچي عرس روئڻهارڪي انداز ۾ چيو: ”هي عوام دوست، پاڪستان جا پوڄاري ۽ سنڌ سنڌ ڪندڙ، سڀ چون ٿا: اسان توهان جا گهنگهرا آهيون، سنڌ جا گهنگهرا آهيون، پر ڪن ان جي ابتر ٿا. چوٿين پتي اسان جي سندن ٽيڪسن ۾ وڃي ٿي، هر چوٿين پلي تي هڪ پلو. جي ٻئي وٽ وڃون ٿا ته هو به سندن ڊپ ۽ ڊيڊي ۾ اچيو وڃن ۽ اسان پنجابي محاورن ”جتي دي ڪوتي، اتي آڻ ڪلوتي“ وانگر وري وڃي سندن ور چڙهون. ڇا ڪريون؟ ڪير به نه ٿو ٻڌي ۽ ڪجهه به نه ٿو ٿئي.“

ڇاچي عرس، جون سمند جهڙيون گهريون اڪيون ڄڻ ته ڪنهن ڪهري پهاڙ نان ڪرندڙ آڻهار جيئن وسي پيون. اسان کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته بظاهر هي سيد، هي قوم پرست ۽ هي نوان آدرشي نوجوان، ۽ وري پ پ پ حڪومت، انهن سڀني جو چڻوڪندو ڪيئن ٺهيو آهي؟ ”مڇيءَ جي نيڪي ۾ سڀ هڪ آهن.“ ڇاچو پنهنجي مخصوص اسلوب ۾ چوڻ لڳو، ”اوهان ڏسو، سيدن جو هڪ گهر پ پ پ ته ٻيو مسلم ليگ ۾، سنڌ جي درد رکندڙن جو هڪ ڀاءُ جيئن سنڌ ۾ ته ٻيو پ پ پ ۾، نوان آدرشي نوجوان اڌ پنهنجي پاڻ سان ته آڏ وري عبدالله شاهه سان. ڄم سڀنيءَ جو ڳنڍيو پيو آهي. رڳون سڀني جون ڳنڍيون پيون آهن. رت سڀنيءَ ۾ هڪڙو ئي ٿو ڊوڙي. ڇو ته سندن مفاد ساڳيا آهن، سندن منزل ساڳي آهي — ٻئي کي ڦرڻ ۽ پنهنجو پيٽ وڌو ڪرڻ.“

چانهن آئي ته چاچي عرس جي تلخ تجربن جو باب، اسان جي گڏيل گفتگوءَ جي ڪمزور پردي پٺيان ڄڻ ته ڪنهن ترس پير سان چنبڙي پيو ۽ اسان پنهنجن تجربن ۽ مشاهدن جي هڪجهڙائيءَ جي ساڳئي ”حاصل مقصد“ تي بار بار حيران ٿيندا رهياسين.

چاچي کان پڇيوسين ته ڪو وقت هوندو هو ته لاڙ خوشبودار چانورن جو ديس سڏبو هو ۽ هن وقت ڇا صورتحال آهي؟ ته هن جو جواب هو: ”جڏهن سنڌوءَ جو سينڌور جهڙو پاڻي ٿي ختم ٿي ويو، ته خوشبودار چانور ڪٿان ايندا؟ سچ پچ ته ڪو وقت هو جو هتان جا چانور انڊيا، ايران، دبئي، ترڪي ۽ جاوا تائين وڪامندا هئا. هتان کان جهاز ڀرجي ويندا هئا ۽ اتان کان ٻين شين سان ڀرجي ايندا هئا. بابا مرحوم چونڊو هو ته هتي پاڪستان هندستان کان اڳ ڪاري ڇاڻ واري علائقي ۾ ٿي چانورن جا ڪارخانا هئا ۽ اڄ توهان ڏسو، سمنڊ ڪيترو نه ڇڙواڳ ٿي اڳتي وڌي آيو آهي. جي درياءَ ۾ پاڻي هجي ها ته اڄ به سمنڊ ڏڪندو ڪنڊندو پوئتي هليو وڃي ها. درياءَ جي دهشت اڳيان سمنڊ ڪجهه به ناهي سائين!“

اسان جي ڪچهري اڃا هلي رهي هئي ۽ رات به پنهنجي پوري اونڌاهيءَ سان وڃائجي رهي هئي. هڪ اڏيڙ عمر جو همراھ، جو هلڻ ڦرڻ ۾ ڏاڍو چست هو، اسان جي سٺ ۾ سنورجي اچي ويهي رهيو. به تي لطيفا ٻڌائي ڪچهريءَ کي دلچسپ ڪري ڇڏيائين. بعد ۾ سندس ٿي ڳالهين، لطيفن ۽ خبرن مان معلوم ٿيو ته هو پاڻ خود هڪ وڏو ”ڪردار“ هو. چاچي عرس سندس تعارف اتان جي دڪاندار جي حيثيت سان ڪرايو، ڇو ته سندس اتي پرچون جو دڪان هو ۽ هن جا ٻيا مٺ مائٽ مڇي ماريندا هئا. هو پاڻ جت هو - اٺن وارو جت! پٽائيءَ جو دادلو جت!

چاچي عرس جو هن جت تي دلچسپ نالو رکيل هو. مان سمجهان ٿو ته اهوئي نالو هن جي ڪردار سان ٺهڪي پئي آيو. هو کيس ”جڙيءَ“ جي نالي سان سڏيندو هو، جا هن جي خيال ۾ اٿندي ويهندي پئي وڃندي هئي.

چاچو عرس خود نسوار جو موالِي هو. جت صاحب جڏهن گئس وارو گولو کڻي آيو ۽ ٻاري اچي ميدان ۾ رکيائين، ته اُن گولي جي روشنيءَ ۾ مون نوت ڪيو ڪاڪو به ٿي دفعا نسوار جا ”ڳوٺا“ ڏيئي ويو. هن جو خيال هو ته اهي سڀ شيون (برايون) اسان کي ڌارين وٽان مليون آهن. هن جو اشارو پٺاڻن ڏانهن هو. هو پنهنجي نوجوان چوڪري جي مستقبل لاءِ ڏاڍو فڪرمند هو. هن جو چوڻ هو ته سندس چوڪرو مئٽرڪ ڪري چڪو آهي

۽ هن مٿس الاهي خرچ ڪيو آهي، پر هن جي دل ڪاليج ڏانهن سڌ نه ٿي ڪري. هو ناڪو ٿيڻ پسند ڪري ٿو ۽ پنهنجي هڙي ۾ فوزيه جي ڪيسيت وڌي آواز ۾ وڃائي ٿو. هن کي فوزيه سڀ کان وڌيڪ پسند آهي. هو چوي ٿو: ”بابا، جي منهنجي شاديءَ تي فوزيه نه آئي، ته آئون شادي نه ڪندس.“ اهڙا خواب هن جي ولي عهد جا هئا. ڪيڏو نه رومينٽڪ هو هن جو پٽ محمد علي! هن ماسٽر ٿيڻ کان ناڪو ٿيڻ بهتر سمجهيو ٿي. ڇا هو صحيح هو؟ گهٽ ۾ گهٽ هن کي هنر سان ته محبت هئي. پر ان ڳالهه کي سندس پيءُ نه ٿي سمجهيو.

هن جي پيءُ جو خيال هو ته هو ڪا ننڍي وڏي نوڪري ڪري. ڇو ته عرس ملاح خود سمند وارن ماهيگيرن جي مستقبل کان بلڪل مايوس هو. هو ان ڳالهه لاءِ آماده پئي لڳو ته جي سندس پٽ جو فڪر نه هجي ها ته هو جيڪر ماهيگيريءَ وارو ڌنڌو ٿي ڇڏي ڏي ها.

رات الاهي گذري چڪي هئي. اسان لت ڪوڙي سمهي پياسين. سمند جي ڪناري تي سامونڊي بخارن واري هوا، اسان جي بدن کي پنهنجن ڪپڙن سان بفلگير ڪندي ٿي ويئي. جيتوڻيڪ اسان پنهنجي پر ڏاڍي گهري ننڊ سمهي چڪا هئاسين، پر سمند جي ڏورانهن علائقن کان موٽي ايندڙ هڙن جي لائوڊ اسپيڪرن مان جلال چاندي جي ڪرڪنڊڙ آواز ۽ فوزيه جي درديلي ڪلامن جي پڙاڏن اسان جي حواسن جي ڪنهن حساس تار کي چيڙيو ضرور پئي. ڇو ته صبح جو اٺن مهل مون محسوس ڪيو، جن رات مون جلال ۽ فوزيه جو مقابلو ٻڌو هجي. ٻنهي فنڪارن جا ڪلام منهنجن ڪنن ۾ اڃا تائين گونجي رهيا هئا.

صبح جو اٺي مون پتڻ ڪناري ڪجهه فوٽا ڪڍيا ۽ آس پاس جو چڪر لڳايو. سمند جي ساحل سان، جتي اسان ويٺا هئا سين، چؤطرف ديويءَ جا وڻ پنهنجي سموري وحشت سان پکڙيل هئا. مجال هئي ڪنهن ديسي وڻ جي، يا ڪنهن ٻوڙي جي، جو هو انهن جي ڀرسان اڀري سگهي ها ۽ اڀري ڪو ڦل ڪري سگهي ها.

گهمي ڦري پنهنجي ميزبان جي نڪاڻي تي موٽيس ته چانهن تيار هئي. چانهن پي ڪجهه ضروري گفتگوءَ وسيلي چاچي سان ڏي وٺ ڪرڻ لڳاسين. پوءِ ماهيگيرن جي ٻڌي، انهن جي تنظيم ۽ منجهن انتشار ۽ ڌڙا بندين تي ڳالهائون سين. چاچي عرس خود ماهيگيرن کي هڪڙي پليٽ فارم تي گڏ ڪرڻ لاءِ پنهنجي سر جيڪي ڪوششون ڪيون هيون، تن کان به واقف ٿياسين. علائقي ۾ عرب شيخن جي اثر رسوخ، مختلف ايجنسين جي

روين، ڌارين قومن جو ماهيگيريءَ تي اثر به مقامي ماهيگيرن جي مستقبل ۽ انهن جهڙن انيڪ موضوعن تي ڳالهيون ڪيون سين. چاچي عرس جو موقف هڪ همدرد ۽ ترقيءَ ڏانهن وڪون کڻندڙ باصلاحيت ۽ ذهين شخص جيئن هو.

هن جو چوڻ هو ته: ”اتفاق اسان ۾ ناهي ۽ ڏوهه ڏيون ٿا ڌارين تي.“ سڪدرسيءَ واري ان روشن راهه تي هلڻ لاءِ ڪوبه تيار نه هو، جنهن جي ساوڪ وارن ڪنارن سان هلندي، چاچي عرس جا پيرڙا نئين توانائي حاصل ڪري رهيا هئا. پر ڪو به نه هو جو آگر آگر ۾ وٺي هلي ها. سڀ چڙوچڙ هئا. قرضي هئا ۽ سامونڊين جي شاندار ماضيءَ کي لڄائي رهيا هئا. مون ڪاڪي کان پڇيو: ”ڇا حڪومت ڪجهه به نه ٿي ڪري؟“ چاچي عرس جي اکين ۾ پاڻي تري آيو. هن چيو: ”بابا، حڪومت ڇا ڪري؟ جڏهن هوءَ سمجهي ٿي ته ٿي ته ڪو اسان پنهنجي ملڪ ۾ آهيون؟ پوءِ آخر هوءَ ڇا ڪري؟“ پوءِ ڪجهه وقفي کان پوءِ ٻڌايائين ته، ”ماهيگيرن لاءِ الاهي اسڪيمون هيون. سڀ وڏيرا کڻي ويا. اسان هنن جا شرط پورا ڪري نه پئي سگهياسين. هو انهن تي پورا ٿيا، ڇو ته اسڪيمون هنن پنهنجي لاءِ رڪريون هيون. هنن جو مکيه شرط هو ته اسان وٽ ايڪڙ زمين جو هجي. اسان مان ڪنهن وٽ به ڪو نه هو. هنن جو اهو به شرط هو ته اسان ثابت ڪريون، اسان گذريل ڏهن سالن کان ماهيگير طور سرڪار وٽ رجسٽرڊ ٿيل آهيون. اسان مان الاهي وڏن نيڪيدارن وٽ چوٿين پٽيءَ تي وڪاڻل هئا. رجسٽري ته پري جي ڳالهه هئي! جيتوڻيڪ اسان ستين پيڙهين کان ماهيگيريءَ جو ڌنڌو ڪندا پيا اچون، هنن جتن جو هڪ شرط اهو به هو ته اسان وٽ تلاءُ هجي. هاڻ جڏهن اوهان ماهيگير کي زمين جو ٽڪڙو ٿي نه ڏيندؤ ته تلاءُ ڪٿان ايندو؟ دٻي جي شيخ وٽ منهنجي پيرن کان ڇهه سو ايڪڙ زمين آهي. قصور جي رٿاڻرڊ ڪرنل کي، جنهن دشمن جي خلاف هڪ گولي به ناهي هلائي، تي سو ايڪڙ زمين آهي. ڪراچيءَ جي صنعتڪار ۽ وڏي دڪ ڪاموري وٽ هن پٽيءَ ۾ به ٻه سئو ايڪڙ زمين آهي. جيتوڻيڪ کين خبر ئي ڪونهي ته ”زمين“ ڇا ٿيندي آهي؟ ڪڻڪ جو وڻ ٿيندو آهي يا ٻوٽو؟ هاڻ اهڙا ماڻهو زمين جا مالڪ ٿي ويا آهن، جيڪي ڪالهه هن ملڪ ۾ آيا هئا. ان ڪري اسان جي اسڪيمن، رعائن ۽ فائدين جا ڌڻي به اهي ٿي ويا آهن.“

ڪاڪي عرس جي تحت الشعور ۾ شڪايتن جو هڪ وڏو انبار پريل هو. هن جي آگر ٿي حرڪت ڪئي ته اها به شڪايت ٿي لڳي. ان ۾ به

نائنصافيءَ جو عڪس هو. هن جو چهرو ڌٽريل ماهيگيرن جي ابتڙ حالت جي نشاندهي ڪري رهيو هو. هو ليلائي ليلائي اسان کي چئي رهيو هو: ”اسان لاءِ ڪجهه ڪريو! ڪو اسان لاءِ ڪجهه ڪري! ماڻهو محبت جا بکيا هوندا آهن. اسان توهان جي وٽان سچ ٻڌڻ جا بکيا آهيون.“ چاچي عرس پنهنجي ڳالهه، پنهنجي ۽ سامونڊي ماهيگيرن جي حالت کي ان گگدام ۽ بي زبان غلام سان تشبيهه ڏيندي ختم ڪئي ته: ”ڪنهن بادشاهه جو ٻار هڪ دفعي ڏاڍو بيمار ٿي پيو. جڏهن هو جوتشين وٽ ڦال لاءِ ويو ته هنن چيس: ڪنهن گونگي شخص کي ڪهي ان جي رت سان ڪيس وهنجار ته نيڪ ٿي ويندو. بادشاهه سڄي ملڪ ۾ پڙهو گهمايو ۽ ماڻهن کي لالچون ڏنائين ته: جيڪو به شخص رضا خوشيءَ سان پنهنجو گونگو ٻار، پٽ يا ڌيءُ بادشاهه حوالي ڪندو، ان کي لکين ڪروڙين روپيا انعام ۾ ڏنا ويندا. ان ملڪ ۾ هڪ خاندان اهڙو به هو، جنهن اهو سوچيو ته سندن پٽ گونگو آهي ۽ سندن ڪنهن به ڪم جو ناهي، سو ڇو نه ان کي بادشاهه جي حوالي ڪجي ۽ سڄي عمر لاءِ آسائش ۽ آسودگي خريد ڪجي؟ بهرحال گونگي کي وڪڻي ماڻه پيشن جون بوربون پري هليا ويا. بادشاهه کي پنهنجي ٻار جي صحت جو فڪر هو، سو هن وزيرن ۽ مشيرن کي چيو ته فورن گونگي کي ڪهن جو بندوبست ڪيو. هڪ وڏي درٻار لڳي، بادشاهه پنهنجي پٽ کي ان درٻار ۾ وٺي آيو ۽ گونگي کي به حاضر ڪيو ويو.

گونگي پنهنجي چوڌاري جڏهن ماڻهن جو وڏو هٿام ڏٺو ته سمجهي ويو ته ساڻس ڪجهه ٿيڻ وارو آهي. پوءِ جڏهن جلاد تلوار ڪڍي ميدان ۾ لٿو ته گونگو ويچارو وڌي سوچ ۾ پئجي ويو. هن ڇا ڪيو جو ميدان مان هڪ ڪاٺي کنياڻين ۽ جتي پاڻ بيٺو هو اها جاءِ ڇڏي ٿورڙي ٿورڙي وٽيءَ سان ٽي لڪيرون ڪڍيائين. پوءِ ٻه لڪيرون ٽي ٽين لڪير تي چڙي بيٺي رهيو. بادشاهه ڏاڍو حيران ٿيو ته گونگي جو آخر انهن لڪيرن مان ڇا مطلب آهي؟ هن پنهنجي ڏاهي وزير کي گهرائي مطلب بيان ڪرڻ لاءِ چيو. وزير سياڻو هو، سو بادشاهه کي ٻڌايائين ته: ”گونگو ويچارو چئي ٿو ته هڪ انسان جي ٻاهريان سلامتيءَ جون ٽي ديوارون هونديون آهن. اهي ٽي ديوارون هن جو وڏو بچاءُ هونديون آهن. پهرين ديوار هن جا والدين هوندا آهن. هو جڏهن سندس بچاءُ ۾ ناڪام ويندا آهن ته پهرين ديوار ڀڄي پوندي آهي. ٻي ديوار ملڪ جو بادشاهه هوندو آهي ۽ جڏهن اهو خود کيس ڪهن لاءِ تيار ٿي وڃي ته پوءِ هن لاءِ فقط هڪڙو ئي در ٻڄي وڃي ٿو، سو هوندو آهي سڄي ڪائنات جي بادشاهه جو در. ان ڪري هو ان خدا واري لڪير تي وڃي بيٺو

آھي، جتان کان هن کي ٻاجھ جي اميد باقي آھي.“ اسان سچ پڇيو ته، ”چاچي پنهنجي اکين جا لڙڪ پنهنجي ميري سيري رومال سان اڳهندي چيو، ”اڄ ان آخري لکير تي بيٺا آھيون.“

نوجوان ناڪڻو:

ڪاڪي عرس جي دردناڪ داستان جو تاثر فجر مهل تائين به ڪنهن ڪيفيت جي اذيت جيئن ذهن کي چنبڙيو رھيو. پر پوءِ جيئن ئي محمد علي نيرن کڻي آيو، ته اسان به پنهنجي نئين سفر يعني سمند جي سير بابت سوچڻ لڳاسين. محمد علي سورھن سالن جو نوجوان هو. ڪجهه مھينا گذريا هئا، جو ڳالهائڻ هاءِ اسڪول مان مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو هئائين، پر اڳتي تعليم جاري رکڻ تي دل نه ٿي ڪيس. چاچو عرس پاڻ به ان ڳالهه کي تدبير سان ڳنڍيو ويٺو هو ته پڙهي ڇا ڪندو؟ ڪهڙي نوڪري ملندس؟ محمد عليءَ جو خيال هو ته هو پنهنجي اباڻي هنر ماهيگيريءَ ۾ پڙ ٿئي، کيس هڙو هلائڻ ۽ سمند ۾ ست ست راتيون گذارڻ پلو لڳو ٿي. بت ۾ ڀريل، رنگ جو پڪو، نڪ جو پينو، چپ ٿلها، وار گهنڊيدار ۽ پورو پنو قد، هن جون خاص نشانيون هيون. هو سپاءَ ۾ شرميلو، ”نه“ نه ڪندڙ، هر وقت مسڪرائيندڙ ۽ هر ڳالهه ۾ تجسس رکندڙ لڳو ٿي. جنگي سر پٽڻ تي جڏهن هو اسان سان مليو ته نهٺائي هن جي سپاءَ مان چلڪي رهي هئي.

هن کي فوزيه وڻي ٿي، ان ڪري هن پنهنجي هڙي تي هڪ لائوڊ اسپيڪر ۽ هڪ عدد ڊيڪ جو بندوبست پڻ ڪيو هو. هو سمند جي پاڻيءَ ۾ اڃا به وڌيڪ لهرون ڏسڻ جو خواهشمند هو. ان ڪري هو وڏي آواز سان ڊيڪ وڄائيندو هو. شايد هن ڪنهن ٻئي کي به ٻڌڻ نه ٿي چاهيو. هن جو هڙو جنگي سر پٽڻ وٽان ضروري سامان، تيل ۽ برف جو گهريل مقدار کڻي، اسان کي ساڻ ڪري، جڏهن وير جي سامهون ٿي هليو، ته هن کي لڳو ٿي جن ته هو ڪنهن بيابان ۾ اٺ جي ٿوهي مٿان ويٺو آهي ۽ آهستي آهستي ڪنهن اڻ ڏٺل منزل کي ويجهو ٿي رهيو آهي. محمد عليءَ کي سمند ۽ درياءَ جي ميلاپ سان قدرتي طرح وجود ۾ ايندڙ هر هڪ ڦاٽ، روڙي ۽ چاڙ جي مقامي نالن جي پوري پوري ڄاڻ هئي. هو سمند جو ايترو ته دوست ٿي ويو هو، جو هاڻ کيس ”هن“ طرفان هر قسم جي اڳرائي به معمولي ڳالهه نظر ٿي آئي. هر چاڙ پنهنجي پيٽ ۾ ڇا رکيو ٿي، محمد عليءَ کي پليءَ پٽ خبر هئي. هو ان ڳالهه کان به واقف هو ته جنگي سر چاڙ کان ٻاڻيهو (جتي سندس گهر هو)، اٽرڪي ۽ سڄڻ واريءَ تائين درياءَ جي ان نانگ وڪڙ

چيلھ جي ٻاهرين ڪنارن سان ڇا ڇا پوکيل هو ۽ ڪٿي ڪٿي گهاٽا جهنگ ۽ ديويون ڄميل هيون.

هو جيتوڻيڪ مئٽرڪ کان اڳتي وڌي نه سگهيو هو، پر مون کي پڪ آهي ته هن وٽ سمند ۽ پاڻي متعلق سنڌ يونيورسٽيءَ جي Fresh water Biology ڊپارٽمنٽ جي ڪنهن به شاگرد کان وڌ ڄاڻ هئي. هن کي سامونڊي پيڙن، پاڻيءَ جي لاهه ڇاڙهه ۽ موسم جي حساب ڪتاب سان سمند جي روين، ماهيگيرن جي اڳواٽ انتظامن ۽ ٻين انيڪ شين تي عبور حاصل هو. جڏهن هن هڙي کي هلايو ٿي ته ان ڳالهه جو ڌيان رکيائين ٿي ته وير جي چڙهن جو وقت هو يا لهڻ جو؟

پاڻيءَ جي رستن بابت هن جا حواس سائيميريا جي پکين جهڙا هئا. هن ڄاتو ٿي ته رستو ڪيڏي نه اهم شيءِ آهي. هن ڪنهن به حالت ۾ پنهنجي ضابطي جي پيڪڙي ڪرڻ نه ٿي چاهي. هن کي خبر هئي ته سمند ۾ رسڪ ناهي کڻبو، ان ڪري، جتي مناسب سمجهيائين ٿي، اتي اينڪر لاهي ڇڏيائين ٿي.

ڪنهن ڪنهن مهل هن ۾ ڇوڪرات وهيءَ واريون حرڪتون ڪرموڙي اٿيون ٿي ته هو پيڙيءَ تان ٽپ ڏيئي سمند ۾ تڙڳڻ لڳو ٿي. هو بيحد سهڻو تارو هو. ايتري ننڍڙي عمر ۾ هو تر جا سڀ گهٽ گهيڙ گهمي چڪو هو. پلي مڇي، سانهي ۽ مالار بابت هن کي ڪيئي قصا ياد هئا. مالار بابت هن ٻڌايو ته: ”مالار دراصل هڪ بدنصيب صلاح هو، جو بدڪاري ڪندو هو. هڪ دفعي هڪ درويش کيس روڪي چيو ته ائين نه ڪندو ڪر، پر هو ڪونه مڙيو. ان بزرگ کيس پٽيو ۽ بددعا ڏني، جنهن ڪري هو مڇي بنجي ويو. انڪري هر ٻن ٽن منٽن کان پوءِ پنهنجو ٻوٽ ۽ جسم جي پٺ پاڻيءَ مان ٻاهر ڪڍي، سج جي روشني محسوس ڪري وري، لڪي وڃي ٿو.“

ڪارو ڇاڻ وڃڻ لاءِ جڏهن هن اسان جي هڙي جي ناڪسٽي جي حيثيت ۾ سيٽ سنڀالي ته اسان کي بي حد خوشي ٿي. اڪبر هن جو سينيئر ساٿي هو. هن رستي تي وڃ پاڻيءَ ۾ اسان جي پيڙيءَ جي آس پاس ”مالار“ جي موجودگيءَ جو انڪشاف ڪيو. اسان ان مڇيءَ ڏي ڏٺو جا اسان کان ڪجهه فاصلي تي گهٽون هڻندي ڪيڏندي نظر آئي ٿي.

ڪارو ڇاڻ ويندي جڏهن اسان سندس ڳوٺ ٻاٻيهو جي ڀر مان لنگهياسين ته هن هٿ جو اشارو ڪري ٻڌايو: ”هوءَ اسان جي اوطاق آهي.“ - ۽ هيءَ ڪناري سان جيڪا چيري ٺهيل آهي، اهو ڇا آهي؟ ”اها

اسان جي ذات وارن جو مهمان خانو آهي. پريان ڪيلن جو باغ آهي. هو ڪيلن جون پيٽيون اتي پريندا آهن. "مون کي بهرحال ان ڳالهه تي ڪو به تعجب نه ٿيو ته ملاح يا ماهيگير به زراعت ۽ باغبانيءَ ۾ دلچسپي رکن ٿا. هونئن به هيءَ علائقو چانورن لاءِ ڏيهه پرڏيهه مشهور رهيو آهي."

آٿرڪي:

ٻاٻيهو، آٿرڪي، نوڙهي ۽ سڄڻ واري درياهي ڇاڙن ۾ سمند جو پاڻي پنهنجي زور شور سان وهي رهيو هو. مون درويين سان هڪ ڪناري کان ٻيو ڪنارو ڏسڻ ٿي چاهيو. سامهون ڳوٺ هو. پري کان پڪو لڳو ٿي، پر دوربين کڻي ڏنر ته ڪچو هو. اهو درياءَ جي بلڪل ڪناري تي هو. هيٺ ڪپر وٽ، ڇو ته اڃا وير چڙهي نه هئي، هڪ عورت ٿانو پئي مليا. تقريبن ڏينهن جي ٻارهين جو وقت هو. عورت مون کي جريب پنڌ تي نظر آئي. مان ڳوٺ جو جائزو وٺي، دوربين پنهنجي ٻئي دوست کي ڏئي ڇڏي. مون کي گهڙي کن لاءِ ائين محسوس ٿيو جڻ ته مون ڪنهن آرٽ فلم جو "سين" ڏٺو هو. ڇو ته پريان بند تي ٻارڙا راند ڪندي نظر پئي آيا. ڪنهن ڪنهن مهل ڪا عورت هڪ گهر مان نڪري ٻئي گهر ۾ داخل ٿي پئي. گهرن جي مهاڙن وٽ ڪٿي ڪٿي ڪپڙا به تنگيل هئا. هڪ ڪتو بند تان لهي هيٺ پاڻيءَ ۾ پاڻ کي پٽائي رهيو هو. سڀ ڪجهه صاف ڏسڻ ۾ پئي آيو، پر سندن آواز گم هئا ۽ سندن احساس ۽ تاثر نظر نه ٿي آيا. بهرحال زندگيءَ جو ڍنگ آزاد ۽ فطرت جي عين مطابق هو. مون محمد عليءَ کان پڇيو: "ڇا اهو توهان جي مائٽن جو ڳوٺ آهي؟" "نه، اهي دريائي مهاڻا آهن." هن اطمینان سان جواب ڏنو. پوءِ مون کي خبر پئي ته هتي مهاڻا يا ماهيگير به پنهنجن وڏرن جي سڃاڻپ جي حساب سان ورهايل هئا. دريائي ماهيگير، سامونڊي ماهيگير، ڍنڍن وارا ماهيگير، وغيره وغيره.

هن ڳوٺ جو بلورن واري دوربين ذريعي جيڪو نظارو ڏسڻ ۾ آيو ٿي، تنهن مان لڳو ٿي ته ڳوٺ جا رهواسي هرون ڀرون ڪسمپرسِيءَ واري حالت ۾ نه هئا. محمد علي هن ڳوٺ جو نالو "آٿرڪي" ٻڌايو. هتي توڙي آس پاس هرون ڀرون مرد ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيو. شايد مڇي مارڻ لاءِ نڪري ويل هئا. جابون صاف سٿريون ۽ ويڪري اڱڻ واريون پاسيون پئي. ڳوٺ ۾ وڻن جو به چڱو موچارو تعداد موجود هو. هيءُ ڳوٺ، اڪبر جي چوڻ مطابق، ذري گهٽ ڪاڇڻ تي هو، ڇو ته سمند هر سال ٻنهي پاسن کان جريب به زمين جا پاڻ سان گڏ وهائي ويندو هو. ان ڳوٺ جو به الاهي

حصو سمند پاڻي وٺو هو. اسان جنهن پاسي کان سمند طرف وڃي رهيا هئاسين، تنهن پاسي کان به ڪپر وڏيون وڏيون پڪون ڏيئي پاڻيءَ اندر ڪري رهيو هو.

اٽرڪي ۽ ٻاٻيھي وچ ۾ درياءَ جي چاڙ هڪ جاءِ کان هڪ عجيب وڪڙ کائي ٿي، جنهن جي گولائيءَ واري پيٽ سان درياءَ جي ڪپر وٽ ڏاڍي ساوڪ هئي. مينهن جو ڌڻ ان ساوڪ ۾ چرندي بيحد خوبصورت لڳي رهيو هو. درياءَ جي پريڻن ۾ گهڻو ڪري ننڍڙي گاهه ۽ ساوڪ جا ميدان پئي نظر آيا، جن ۾ ڪٿي ڪٿي مينهن، ڳئون ۽ ٻڪريون به چرندي ڏسڻ ۾ آيون پئي. آبادي تمام ڇڊي هئي، ان ڪري اڪيلائي ۽ جهنگ ۾ هجڻ جو احساس پڻ نندت سان محسوس ٿي رهيو هو.

مئل پيرن جي واڙي:

اسان اٽرڪي جي حد ٽپي سڄڻ واريءَ ۾ داخل ٿياسون ته سمند جي سير تيزيءَ سان چڙهندي محسوس ٿي. اسان جي سينيئر ناڪڻي اڪبر هٿ جو اشارو ڪري ٻڌايو ته، ”ستان پريان حاجي ابراهيم شاهه ڏانهن به رستو وڃي ٿو.“

حاجي ابراهيم شاهه هڪ بزرگ آهي، جنهن جي مزار تي هر سال ميلو لڳي ٿو. شاهه سمندو، ماڻي سيداڻي، جيوڻ شاهه ۽ منگهوڀير جيئن هن ديوتا واري پيءُ ۾ به ڪيئي پير پوريل آهن، جتي سال بسال ميلا لڳندا آهن. سون جي تعداد ۾ پيريون گڏ ٿين ٿيون. رنگ برنگي ڪپڙن وارين عورتن، ٻارن، ٻڍن ۽ نوجوانن سان پرڄي سندن حاضريءَ لاءِ روانيون ٿي وڃن ٿيون.

سماجي ميل ميلاپ وارن انهن ڏٺن ڏينهن ۽ رسمن مان صاف ظاهر آهي ته سمند اڳي تمام پري بيٺل هو ۽ هتي ماڻهن جي آبادڪاري به چڱي گهڻائي هئي، پر جيئن جيئن سنڌو درياءَ تي بئراج ۽ ڊيم ٺهندا ويا، تيئن تيئن هيٺ پڇڙي ڏي پاڻيءَ جي رسد ختم ٿيندي وئي ۽ نتيجي ۾ سمند ان جي جاءِ والاريندو ويو. اڄ حالت اها آهي جو ڪارو پاڻي نٿي ۽ سڃاڻ واري پل وٽ بيٺل آهي.

سمند جتي جيئن پيرن کي پڄائي ڪڍيو آهي، اتي ڪيترن ئي مٿلن جون اچي مزارون وسيون آهن. ديوتا واري علائقي ۾ تعليم تمام گهٽ آهي. سرڪاري ادارن جا هيڊڪوارٽرز ۽ آفيسون به اصل شهرن ۾ ڪونهن. ان ڪري محمد عليءَ جو اهو جواب ته: ”اڳتي پڙهڻ مان ڇا ٿو ملي؟“ اهو

هتان جي نوجوان چوڪرن جو ”تڪيه ڪلام“ ٿي ويو آهي.

چولين سان جنگ:

اسان جنهن چاڙ سان ڪارو ڇاڻ وڃي رهيا هئاسون، تنهن جي ڪاٻي پاسي کان اڇانڪ ديوبين جو گهاٽو بيلو شروع ٿي ويو. اسان اڃا ”سجڻ واريءَ“ جي حد مان گذري رهيا هئاسون، جو سمند جي وير تمام مٿي چڙهي آئي ۽ اسان به هوا جي بلڪل سامهون ٿي چڪا هئاسون. ڪٿي ڪٿي سمند جي تيز وهڪري اسان جي هڙي کي ڍرو به ڪري پئي ڇڏيو. ڪنهن محل محمد عليءَ چيو: ”اڳتي اڃا به وڌيڪ طاقتور چوليون ايندو.“ ان تي مان خوف ۾ ويڙهجي ويس، پر اسان جو دوست نواز ڪنير موقعي جو فائدو وٺي مسخري ڪرڻ لڳو، جيڪا محمد علي ۽ اڪبر کي عجيب لڳي رهي هئي. اسحاق مگرڻي کيس ڇنڊا هڻڻ ۽ هڙي تي حرڪت ڪرڻ کان روڪيو، پر نواز ۽ سڪون - ممڪن ئي ڪونه هو. اسان سڀنيءَ جو سامه هاڻ مٿ ۾ هو. چوليون جڏهن هڙي سان ٽڪرائجڻ لڳيون ته ٿئي پيڙيءَ کي ”بابلنگ“ ڪرائڻ لڳيون، جيڪو بيحد خطرناڪ ٿي لڳو. اسان جو فطرت جي حسن، نظارن ۽ آس پاس جي زندگيءَ وارو مشاهدو ٺپ ٿي ويو ۽ اسان سڀ پاڻ کي قابو ڪرڻ ۾ لڳي وياسون. مون اسحاق کان پڇيو ته، ”هيءُ ڇا ٿي ويو آهي؟“ ”پاڻ غلط ٿايم تي آيا آهيون ۽ وير جي بلڪل سامهون آيا آهيون.“ پر دوست نواز ڌر ڌر وڃي ٿي ”مور“ ۾ هٿ وڌو ۽ تنگيون ورائي چولين جي چٽڪار ۽ هڙي جي اٺ لوڏ مان مزو ٿي ورتو. مون کيس پيار مان گار ڪڍي منع ڪيو. هو موت ۾ ڇنڊا هڻڻ لڳو. اسحاق رڙيون ڪري اسان کي روڪڻ لڳو. عجيب صورتحال هئي! بيلينس رکڻ لاءِ اسحاق، محمد علي ۽ اڪبر اتي موٽر واري جاءِ تي يعني مهڙ تي وڃي ويٺا، جڏهن ته مان ۽ نواز اڳيئي پڇڙ يعني مور واري پاسي ويٺا هئاسون. سڀ پريشان هئاسون، ڇو ته چوليون تمام تيز ٿي ويون هيون ۽ ڪنهن به مهل هڙي جي ڪلتي ٿيڻ جو امڪان هو.

اسحاق هڙي مان مسلسل پاڻي ڪڍي رهيو هو، پر هر چولي ان ۾ بيٺو اضافو پئي ڪيو.

نيٺ محمد عليءَ کي جيوسين: ”ڀاءُ! ڪناري لڳائيس، نه ته لاش به ڪونه ٿيندا.“

اسان جي نوجوان ناڪئي هڙي کي درياءَ جي ڪاٻي ڪناري ڏانهن موڙي ڇڏيو. اهڙي طرح اسان ڪارو ڇاڻ پهچڻ کان اڳ هڪ اهڙي جاءِ تي

پهتاسون، جتي آس پاس ديوين جو گهاٽو پيلو هو. پري پري تائين ڪا وسونهن ڏسڻ ۾ نه ٿي آئي. اينڪر لاهي، اسان سڀ هيٺ لهي آياسين، پر هيٺ آلي ريت ۾ رڳو ديويءَ جا ڍنگر وڇايا پيا هئا. احتياطن وري هڙي ڏي موٽي آياسين.

جنگي سر وٽان جيڪي ڊبل روٽيون، پڪوڙا ۽ بسڪوٽ ورتا هئاسين، اتي ويهي کاڌاسين ۽ فيصلو ڪيوسين ته انهيءَ حالت ۾ اڳتي هلڻ خطري کان قطعي خالي ڪونهي.

هڪ ته اسان وٽ واٽر پروف جيڪيٽون ڪونه هيون، ٻيو نڪا رٿڙ واري بيڙي، سو بي رحم ور سامهون ٿيڻ، جان کي جوکي ۾ وجهڻ برابر هو.

سڄڻ واري: محمد علي ۽ اڪبر ملاح مشهور صحافي ۽ ليکڪ اسحاق مگرڻي سان ڪارو ڇاڻ ويندي.

اڌ سفر تان واپسي:

اسان جي ان بزدلي ۽ مورڪپائيءَ تي محمد علي ڏاڍو ڪليو. ممڪن آهي ته ان تي خوش به ٿيو هجي، ڇو ته ڪارو ڇاڻ، ”روڙي“ پيرسان هجڻ ڪري صفا سمند جي منهن ۾ هو، جتي وڃي اسان جو رات رهڻ جو پروگرام هو.

ديلٽا واري علائقي ۾ سمند جون الاهي ڪاريون آهن، جن مان پنجن

جو سير ڪرڻ ۾ اسان به ڪامياب وياسين. واپسيءَ ۾ اڪيون ٻوٽي هڙي تي سمهي پياسون. تقريبن شام جو پنجين وڳي واپس جنگي سراجي پهتاسين. هڙي تان لهي ٿوري دير لاءِ ڇاچي عرس واري پيڊي نما آستاني ۾ اچي ترسياسين. ڪجهه دير بعد ڇاچو عرس به اچي ظاهر ٿيو. هن ايندي ئي چيو: ”مون ته توهان کي اڳ ۾ ئي چيو هو، مشڪل سان پهچي سگهندؤ، ڇو ته وير جي سامهون وڃي رهيا هيؤ ۽ هوڙو به ننڍو هو. بهرحال خير سان موٽي آيو نه؟“ ائين چئي ڇاچي عرس اسان کان گهر لاءِ موڪلايو. جيئن ئي هو هڙي تي چڙهي روانو ٿيڻ لڳو، مون اڪبر کان پڇيو: ”يار چانهن ملي ويندي؟“ اڪبر جهٽ ڪري چانهن وٺي آيو ۽ ٺاهي اسان جي هٿن ۾ ڏنائين. محمد عليءَ جي ٻانهي لهي وڃڻ ڪري ۽ ڇاچي عرس جي اڇانڪ موڪلائي ڪري، سڄو ٻار اڪبر تي اچي پيو. اڪبر ملاح ڏاڍو برجستو نوجوان هو. هو ڇاچي عرس وٽ پندرهن سئو روپيا ماهوار پگهار تي بيٺل هو. مون ڪائس تعليم بابت پڇيو. هن ”اٺ درجا پاس“ ٻڌايو. رنگ جو سانورو، نهٺو ۽ جسم ۾ هلڪو هو. اسان تڙ ڪري، ڪرسيون ڪڍي، ڪپر جي بلڪل چين تي چڙهي ويٺاسين. الائي ڪٿان کان دادلو جٽ گهمندو ڦرندو اچي اسان وٽ پهتو. هو اسان لاءِ غلام اڪبر ڪلهوڙي صاحب جو نياپو کڻي آيو هو.

اڪبر ڪلهوڙي سان ملاقات:

اها اسان جي خوش قسمتي هئي يا بدقسمتي جو لاڙ جي ڪنهن سياسي شعور رکندڙ اڳواڻ سان ڪچهريءَ جو بندوبست ٿيو هو. ڇو ته لاڙ جي سياسي، سماجي ۽ معاشي حالتن بابت سندس ڪهڙو موقف هو، ان ڳالهه جي پروڙ پوڻ به لازمي هئي.

غلام اڪبر ڪلهوڙو لاڙڪاڻي جي عباسين مان هو. نٽي ۾ سندس بنيون هيون، جتي هن باغ لڳايا هئا. هو گذريل چاليهه پنجاهه سالن کان اتي رهي رهيو هو. ضياءَ جي دور ۾ جيڪا غير جماعتي اليڪشن ٿي هئي، تنهن ۾ هو هٿان جي هڪ ڪروڙ پتي وڌيري سامهون بيٺو هو ۽ تمام گهڻو خرچ ڪيو هئائين. ان جي باوجود به هارائي ويو هو. علائقي جي ماڻهن جو چوڻ هو ته اڪبر صاحب کي ان اليڪشن اهڙي ته ڇڏ ڏني جو اڃا تائين هڏ سنوان ڪري نه سگهيو هو.

جڏهن اسان وٽس لنگهي وياسون، ته هڪ عاليشان بنگلي جي پٺيان هڪ ننڍڙي ٻاريءَ ۾، جنهن جي چوڌاري انگورن جون وليون، ناريل ۽

سوپارين جا وڻ پوکيل هئا. اُتي هن جا نوڪر اسان جي انتظار ۾ بيٺل هئا. اسان گهڙي کن ويهي هن خوبصورت ۽ دل کي راحت پهچائيندڙ نظاري کي پنهنجين اکين ۾ لاهڻ لڳاسون. ”هيءُ دٻئي جي شيخن جو فارم آهي.“ جَت اسان کي ٻڌائيندي چيو، ”عباسي صاحب اٺن ڏهن سالن کان ان جي سار سنڀال ڪري پيو. هو عربن جو مئنيجر مقرر ٿيل آهي.“

جنگي سر جي بلڪل ڪچ ۾، پتڻ کان ٻه ايڪڙ پنڌ تي درياءَ جي بلڪل ڪناري سان، ڪيترن عرب شيخن کي جاگيرون عطا ٿيل آهن. هونئن به سنڌ ۾ ڪين سڀ کان وڌيڪ زمين نٿي ۽ ڪراچي ۾ ڏنل آهي. مون کي هڪ ڳالهه سمجهه ۾ نه پئي آئي ته غلام اڪبر ڪلهوڙو صاحب ايڏي وڏي پس منظر هوندي به شيخن جو مئنيجر ڇو هو؟

ڪجهه دير کان پوءِ عباسي صاحب ٻنگلي مان نڪري اچي اسان سان مليو. خير خوش ڪرڻ کان پوءِ تعارف ٿيو ۽ ان بعد ڪچهري. اسان کان هن جو پهريون سوال اهو هو ته، ”ههڙي جهنگ واري ملڪ ۾ ڪيئن يلجي پيا آهيو؟“

”ائين ئي، اوهان جو ملڪ گهمڻ!“ اسان مان ڪنهن کيس جواب ڏنو.

”توهان پهريان صحافي آهيو (اسان جو تعارف صحافين جي حيثيت سان ٿئي ٿو)، جن جهنگ ۽ بر منهن ڪيو آهي.“ ”پر، سر، جهنگن ۽ برن ۾ اوهان جهڙا ماڻهو به نه وينا آهن نه!“ اسان به اصرار ڪندي چيو، ”ان کان وڌيڪ اهو ته ههڙي ملڪ کي اسان جهنگ ۽ بر ڪيئن چئون، جتي انگور، ڍاڪ، ناريل، ڌاڙهون، ليمان، سوپاريون، ڪجي ۽ انهن جهڙن وڻن ۽ ولين جا باغ هجن.“

جَت اسان کي ٻڌايو ته چار سال اڳ واري دريائي ڇاڙهه ۾ هيءُ سڄو باغ ٻڏي ويو هو. ڇهه مهينا هتي پاڻي پيهڻ ڪري سوپاريءَ جا وڻ گهڻي ڀاڱي سڙي ويا هئا.

غلام اڪبر ڪلهوڙو صاحب ”ڪلين شيو“ هو. هرڪ جا ڪپڙا پاتل هيس (جو سنڌ ۾ اڄ ڪلهه جي نوجوانن، خاص ڪري وڏيرن، اميرن، ڪامورن ۽ سرندي وارن جو فيشن ٿي پيو آهي). عباسي صاحب پڪي عمر جو هوندي به نوجوان ٿي لڳو. سندس ڳالهين مان ڪڙڪ پئي ته هو ماڻهوءَ کي سندس ڪردار جي حوالي سان سڃاڻڻ جو قائل هو.

عباسي صاحب کي ٻه هتان جي هر ماڻهوءَ جيئن ان ڳالهه سان اتفاق هو ته، پاڪستان آزاد ٿيڻ کان اڃ تائين، حڪومت مان ڪنهن به هن

علائقي کي ترقي وٺرائڻ لاءِ ٺاهي سوچيو. ”هيءُ ننڍڙو ڪن جو ديس آهي.“ هن مخصوص انداز ۾ چيو. هن جو خيال هو ته حڪومت چري به ڪونهي جو هتي ترقي وارا ڪم ڪرائي. مون کيس حيرت وچان ٺهاريو. ”ڪير چاهيندو ته سج ۾ سيڙپ ڪري.“ عباسي صاحب پير صاحب پاڳاري واري اسلوب ۾ ڳالهائيندو رهيو. ”سج ۾ ڪيئن؟“ اسان مان ڪنهن کانئس وضاحت لاءِ واجهايو. هن ورائيو ته، ”ڏسو نه، ڀارت جي سرحد هتان کان اٺن ڪلاڪن جي فاصلي تي آهي. جنگ جي صورت ۾ هيءُ علائقو سڀ کان پهريان لٽڙبو، ان ڪري صنعتڪار توڙي حڪومت اهڙو رسڪ ڇو کڻي؟“

عجيب وضاحت هئي. عباسي صاحب ڪراچيءَ کي به وساري ويٺو هو. حالانڪه ڪراچي نئي جي ساحلي علائقن کان ايڏو پري به نه هئي. بهرحال، اهو ڪو خاص سبب نه هو. هونئن به عام صورتحال اها هئي ته ملڪ ۾ ڪٿي به ڪي صنعتون نه پئي لڳيون. ڪٿي به ڪي اهم ترقياتي ڪم نه پئي ٿيا ۽ پيو ته نئي جو ساحل ڪراچيءَ جي شوقين سينين ۾ وڪامي چڪو هو. ان ڪري اتي زراعت يا باغباني پڻداوار لاءِ نه، بلڪه تفريح لاءِ ڪٿي پئي وئي. ڪٿي ڪٿي گذرن جون واڙيون ۽ ڪيلن جا باغ ان ڳالهه جو يقين ڏياري رهيا هئا ته صفا سج به ڪونه هئي.

مقامي سياست تي هن جو تبصرو عام ماڻهوءَ وارو ئي هو. پر پوءِ به هن جو خيال هو ته وڏا خاندان هاڻ تتن پيا. اسان کيس وچ ۾ روڪي پڇيو ته: ”تتن پيا يا توڙيا پيا وڃن؟“ هن جو جواب هو ته: ”تتن پيا. سبب: ماڻهن ۾ ڪردار رهيو ئي ناهي. وڏن سياسي گهراڻن، وڏن خاندانن جي پڙهيل لکيل عورتن سان شاديون ڪري، سائن سنڌ جي بهراريءَ واري عورت وارو سلوڪ ڪيو. يعني کيس گهر ۾ واڙي پاڻ هر قسم جون عياشيون ڪندا رهيا. اهو ئي سبب هو ته ٿورڙن اختلافن تي سندن گهر ئي ڦٽي ويا هئا.“ هن سنڌ جي چوٽيءَ جي سياسي خاندانن جا نالا ورتا ۽ انهن جي ان ڪردار تي روشني وجهڻ لڳو، جنهن کي هو ”جديديت“ چوندا هئا. عباسي صاحب مستقبل مان نااميد نه هو. هن چيو ته: ”ڪڏهن نه ڪڏهن سٺي حڪومت ضرور ايندي، پر جاگيرداري ختم ٿيڻ کان پوءِ ئي ائين ٿي سگهندو.“ نئي جي ماڻهن بابت هن جو خيال هو ته: ”هي به سنڌ جي ٻين خطن جي ماڻهن وانگي نالي پٺيان آهن. ووت ان کي ڏيندا، جنهن جي تر جي صوبيدار ۽ ڊي - سي سان اٿي ويٺي هوندي.“

سج لٿي واري نماز جو وقت ٿي چڪو هو. عباسي صاحب نماز

پڙهڻ لاءِ مسجد ڏانهن روانو ٿي ويو. اتان فارغ ٿي جڏهن موٽي آيو ته اسان به کانئس موڪلائي ڪئي. هن مانيءَ جي صلاح هڻي، پر کيس خبر نه هئي ته اسان جي کليل آسمان هيٺ رهيل هڪ رات، سندس بنگلي ۾ گذريل هزارين راتين کان بهتر هئي.

سامونڊ ۾ پلو:

ڪلهوڙي صاحب سان ملاقات ڪري اهڙا پنهنجي مهمان خاني موٽي آياسون. هڪ هوڙو اُن مهل ڪناري اچي لڳو هو. شايد سير ڪريڪ، حجامڙي يا ان جي آس پاس مڇيون ماري واپس موٽيو هو. ماهيگر بيڙيءَ جي برف واري ٽينڪ (پيٽي) مان پلا ڪڍي هڪ پڪ-اپ ۾ منتقل ڪرڻ لڳا. مون اڪبر کان پڇيو: ”هي ڪٿي ڪٿي ويندا؟“

”گهڻو ڪري ڪراچي.“ اڪبر ورائيو، ”جي اتي نه ويا ته پوءِ حيدرآباد.“

”ٿئي ڇو نه؟“

”ٿئي جي مارڪيٽ ۾ اڳهه سٺو ڪونهي. هن مارڪيٽ تي به انهن ئي نيڪيدارن جو قبضو آهي، جيڪي ٽئڪس وٺن ٿا.“

”توهان به وٺندا آهيو مڇي؟“

”اسان به وٺندا آهيون. جڏهن ڪنهن هوڙي کي ٿوري مڇي لڳندي آهي ته اهو هتي پتل تي ٿي وڪڻي ڇڏيندو آهي. هو ٻين جو انتظار نه ڪندو آهي، ڇو ته مڇي برف ۾ گهڻو وقت رکي به نه ٿي سگهجي.“

سمند جو پلو ڪاٺ ۾ ايترو لذت نه آهي، جيترو درياءَ جو. درياءَ جي پاڻيءَ وارو پلو سگهو ۽ متارو ٿئي ٿو ۽ اُتي به گهڻي ڪري ٿو. سمند واري پلي جي عام ڏيک ۾ ڇهن انڇن کان هڪ فٽ تائين ٿئي ٿي ۽ سندس پيٽ چئن انڇن کان ڇهن انڇن تائين ٿئي ٿو. پلو رنگ جو سيهي جهڙو ٿئي ٿو. جي ڏوٿي ٻاهر اس تي رکيس ته چلڻ چانديءَ وانگر چلڪا پيا ڏيندس. پلو تري ڪاٺ يا واريءَ ۾ پچائي ڪاٺ ۾ مڙدار ٿيندو آهي. هن جو بوڙ ڏنڀري يا ڪرڙي کان قطعي پلو نه ٿيندو آهي. ڏنڀرو يا ڪرڙو لذت جي لحاظ کان مڇين جو سردار ليکيو ويندو آهي. پلي مڇيءَ لاءِ مشهور آهي ته اها اونهي سمند مان ڪناري وارين ڪاربن ۾ اُتي ڏيڻ ايندي آهي. هونئن ٻچو سانوڻيءَ ۾ ڪري. گهڻو ڪري مٺي پاڻيءَ ۾ اچي ڪيترا ئي ميل سفر ڪري بعد ۾ اُنا چوڙيندي آهي. پوءِ اها لڳدار اُتي لڙهندي لڙهندي اچي اتي گڏ ٿيندي آهي، جتي درياءَ ۽ سمند جو پاڻي هڪ ٿئي ٿو. ۽ ان مٺي ۽

ڪاري پاڻيءَ جي ماحول ۾ پلي جا ٻچا ڦٽندا آهن ۽ ان ئي ڪاري مٺي ماحول ۾ وڏي وڏا ٿيندا آهن. اڪبر ۽ ڇاڇو عرس پئي ان ڳالهه تي متفق هئا ته ٻيءَ مڇي جيئن پلو به سال ۾ ٻه ڀور ڪندو آهي. مارچ کان جولاءِ آگسٽ تائين ٻجن جي موسم اٿس. پلو سانوڻيءَ جي موسم ۾ بيحد خوش ٿيندو آهي. ڇو ته اها برسات جي موسم هوندي آهي ۽ برسات ۾ هي گهڻي آني ڪندو آهي ۽ اها ئي لڳ جي موسم اٿس. ماهيگير نر پلي کي ”ڪيرو“ چون، جڏهن ته ماديءَ کي ”آنيارو.“ نر ۽ مادي وچ ۾ سڃاڻپ به آني ئي آهي. جڏهن درياءَ ۾ چاڙهه ايندو آهي ته ٻين مڇين سان گڏ پلو به سير وٺي ميلن جا ميل اڳتي نڪري اچي ٿو. سنڌ ۾ اهو به مشهور آهي ته اڳي پلو سکر تائين پڪڙبو هو. هاڻ ڪوٽڙي تائين مس اچي ٿو. اهو به تڏهن، جڏهن درياءَ ۾ چاڙهه هجي. پلي لاءِ اڪبر اسان کي ٻڌايو ته، ”هن جو ٻچو جيستائين وهندڙ پاڻيءَ ۾ آيو نه چڙهي، تيستائين جوان ئي نه ٿئي. جيتري هن کي رنگ گهڻي ملندي، اوترو ئي مضبوط، چالاک ۽ ڦڙيلو ٿيندو. نه ته هن جهڙي نازڪ ٻي ڪابه مڇي ڪونهي. پاڻيءَ مان ٻاهر نڪتي ته فورن مري ويندي. هي شور، ڌماڪي ۽ هٿ لڳڻ تي به مري سگهي ٿي. شايد اهو ئي سبب هو جو جاپاني شهنشاهه سڀ وسيلا ڪتب آڻڻ جي باوجود به پلي کي جاپان ۾ کڻي وڃڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيو هو.

سمند ۾ هاڻي پلي جي نسل کي به خطرو لاحق آهي. ڇو ته درياءَ ۾ هاڻ ڪوٽڙيءَ کان هيٺ پاڻي گهربل مقدار ۾ نه ٿو وھي - گهڻو ڪري ته وھي ئي نه ٿو. ٻيو سبب آهي شڪار جي ماران ماري. نه ننڍي جو خيال نه وڏي جو. نه نر جو خيال نه آنيءَ واري جو. بولا رچ هن جي لاءِ پويان ڏينهن آهن.

سانھو يا گانگت:

جڏهن بولن جو ذڪر آيو ته اهي سانھن ۽ گانگتن لاءِ به پڙي آهن. اصل آنيءَ مان نڪتل به انھن ۾ قابو ٿيو وڃن. ان پٺيان جيڪا فلاسافي آهي، سا لالچ آهي - سمند بھاري ڪڏڻ جي لالچ. ڪراچيءَ جي وڏين سينن، ماهيگيرن کي ڳرين قيمتن توڙي پتين تي اهي رچ وٺي ڏنا آهن - ڇو ته عام ماهيگير اهي خريد ڪري نه ٿو سگهي. پوءِ وڏي مڇي مارڪيٽ ۾، ته ننڍي چارو ٿيو وڃي. ابراهيم حيدري وڃو ته ”ڪڇ“ يعني ”ڳاھ“ جا ميدان پريا پيا آهن. مالڪ انھن کي سڪائي پوءِ فيڪٽرين وارن کي وڪڻيو ڇڏين. انڌا ڌنڌ ماهيگيري جاپان ۾ سانھن کان سمند خالي ڪرائي ڇڏيو.

آهي. اسان جي ملڪ ۾ هر سال سوين نوان ماهيگير سمند ۾ لاتا وڃن ٿا، جن جو تعداد هر ڏينهن وڌي رهيو آهي، ۽ هوڏانهن پلي سان گڏ سانهي جي پشدار به ڏينهنون ڏينهن گهٽجي رهي آهي. پر اها سڄي ڄاڻ هوندي به ماهيگير هڪ منٽ لاءِ به نه ٿو سوچي ته جيڪڏهن سمند ان مخلوق کان خالي ٿي ويو ته هو پاڻ ڇا ڪندو؟ نٿي جو ماڻهو اڳي ئي پاڻ کائڻ ۽ آبهوا جي ڪري سست آهي. ويتر جڏهن ڏندو ٺپ ٿي ويندس ته خدا ڄاڻي ڇا ڪندو. اڪبر جو خيال هو ته وڏو سانهو سڀ کان سٺو سمجهيو ويندو آهي. هن جو منهن ۽ پُڄ ڪارو ٿيندو آهي، ۽ پيٽ جي چوڌاري مڇي وانگر چلر ٿيندا اٿس. چلر سخت ۽ وريل هوندا اٿس. هي کائڻ ۾ ڏاڍو لذت ٿيندو آهي. هن کي چمٽائي سانهو به سڏيو ويندو آهي. اسان جي ملڪ جو سمند هن قيمتي غذا کان خالي ٿيندو پيو وڃي. سانهي جو پيو قسم گانگت آهي، جنهن جو تعلق مٺي پاڻيءَ سان آهي، جنهن لاءِ پراڻي چوڻي آهي ته: ”ناري جي مڇي جهينگو“. ڪو وقت هو جو نارو به سمند ۾ چوڙ ڪندو هو، ۽ ناري ۾ جهينگو ڄام ٿيندو هو، پر هاڻ ته مٺو پاڻي ان مڇيءَ کان خالي ٿي چڪو آهي. هيءُ هاڻ سمند ۾ مٺي پاڻيءَ وارين ساحلي ڪارين، درياءَ جي ڇاڙن يا واهڙن ۾، جن ۾ سمند جي وير چڙهي ٿي، عام ڄام آهي، پر تيزيءَ سان گهٽجي رهيو آهي. ڊيگهه ۾ سانهي کان ڪجهه ننڍو ٿئي. هن جو ٽيون قسم ننڍو گانگت آهي. هيءُ سنهو ۽ ڪارو ٿيندو آهي. هيءُ قسم مٺي جو آهي. عام طور تي سامونڊي مهاڻا گانگت کي سانو سڏين ۽ ديارڻي مهاڻا گانگت ۽ مٺي سکر توڙي سنڌ وارا جهينگو. جهينگو خالص درياءَ جو آهي. ڪي ماهيگير سانن جا ڇهه قسم ٻڌائين ٿا. گانگت جو هڪ قسم اُٺي به ڏئي ٿو، جنهن کي ”اٺيارو“ به چوندا آهن. مون ٽائيدل لنڪ تي چمٽي واري ساني جا ڍير لڳل ڏٺا هئا، جن کي مارڪيٽ ۾ پهچائڻ لاءِ ڌوٽو پئي ويو. هيءُ وير چڙهڻ مهل چولري ويتر مان مٺي پاڻيءَ ۾ چڙهي ٿو، جتي هن کي رڃن ۾ ڦاسايو وڃي ٿو.

ڪارا پيرون ۽ اڪبر ملام جو ڳوٺ:

پتڻ تي ويٺي ويٺي ڪافي رات ٿي چڪي هئي. سمهن لاءِ ڪو خاص بندوبست به ڪونه هو. ڇاچو عرس به سوڀر نڪري چڪو هو. جَت ويڇاري پيرو پڇي اسان کي رات رهڻ جي صلاح ڪئي، پر ان عرصي ۾ هو پنهنجي پائيجي کي، جيڪو اتي ڪاوش جو نمائندو هو، اسان سان ملاقات لاءِ وٺي آيو. هو نوجوان هو. سندس سپاءُ سهڻو ۽ مناسب هو. موڪلائڻ

مهل سوبارئون، ڪٽمٽڙا ۽ جواهر جون ٽڪيون وٺي، نواز جي هٿ ۾ ٿمائي ويو. اها ڳجهارت اسان اڄ تائين پڇي نه سگهيا آهيون!!

اڪبر ملاح، جو اسان جو سينيئر ٺاڪڻو هو، سو اسان سان گڏ هو. تنهنڪري گهٻرائڻ جي ڪابه ضرورت ڪونه هئي. هو اسان کي پنهنجي ڳوٺ وٺي هلڻ لڳو، جو پٽڻ کان ٻه ٽي ڪلوميٽر پري ڏکڻ اولهه طرف واقع هو. اڪبر هڪ ٻائسن واري سان ڳالهائيو. جيڪو اسان کي سندس ڳوٺ ڇڏي آيو. رات هجڻ ڪري اسان آس پاس جا منظر ڏسي نه سگهياسين. اسان جي ميزبان جو ڳوٺ هڪ گهاتي جهنگ ۾ هو. لئين، ڪپڙن ۽ ڪنڊين واري ڪلرائي پوئي ۾ ڏاڍي خاموشي هئي. اڪبر وٽ پنهنجي اوطاق نه هئي. هو اسان کي ڪلر ۾ بيهاري، پاڻ ڪٿون ڪٿي آيو. ننڍي پاءَ به هنڌ بسترا کڻائڻ ۾ مدد ڪيس پئي. ڊيلٽا جي هن گهاتي ۾ ڪلرائي جهر جهنگ واري علائقي جي ان ننڍڙي ڳوٺ ۾ بجليءَ جو نالو نشان به نه هو.

اسان تارن وسيلي ٽمڪندڙ نهايت ئي خوبصورت آسمان هيٺ هنڌ وڃائي ويهي رهياسين. اڪبر ماني ٺهرائڻ کان اڳ اسان لاءِ چانهن ڪئي آيو. هن پاڻ اها چانهن ٺاهي اسان جي آڏو رکي. چانهن جي چُڪڪين سان اسان جي ڪچهري شروع ٿي. هن ٻڌايو ته ڳوٺ جي آس پاس دريائي ڪناري واري پاسي کان ڪيلن جا باغ آهن، جتي هن جي به ڪجهه ايڪڙ زمين آهي. هن پاڻ به اتي ڪيلا پوکرايا آهن، جيڪي بيماري سبب پيلا ۽ ڪمزور ٿي ويا آهن. ”هتي“، هن چيو ته ”ڪيلن جا باغ جامر پيسٽو ڏيارين ٿا. علائقي جا گهڻا تشا ماڻهو ڪيلن جا باغ ۽ گدرن جون واڙيون هاري طور پوکيندا آهن.“ ان کان علاوه به ڪجهه ڪن؟“ نواز بيحد سنجيده ٿيندي پڇيس. ”ڪجهه ماڻهو واڻ ٺاهي به وڪندا آهن. ماهيگيري ته عام ڌنڌو آهي. ڪي وري وڏين سينيٽن وٽ باغن تي نوڪر آهن، ته ڪي وٽن مڌوري ڪن. آئون پاڻ چاچي عرس وٽ پندرهن سَوَ تي بيٺل آهيان.“

اڪبر ملاح ٻاويهه يا ٽيوهه سالن جو نوجوان هوندو. شادي اڃا نه ڪئي هئائين. ان سامونڊي گهميل آب هوا واري علائقي ۾، جتي ماهيگيرن جي خوراڪ رڳو مڇي ۽ سانها آهي، اتي شادي يا عورت بنا رهڻ پنهنجي جاءِ تي هڪ قسم جو سوال ضرور آهي. ٻن ڏينهن ۾ پنج ڇهه دفعا اسان جيڪا ماني کاڌي، تنهن سان پلو/مڇي لازمي طور شامل هئي. ان لقاءَ کان متاثر ٿيندي نواز اڪبر کان پڇي ويٺو ته، ”پوءِ ان هوندي ته مان سمجهان ٿو ”روهه ۾ رات“ گذرندي هوندي؟“

”بس، گذارو ٿيو وڃي.“ هو لڄ وڃان ٺهرائي ويو.

”نيٺ به؟ ائين ته گذارو ناممڪن آهي.“

”بس مڙئي جڳاڙ ٿيو وڃي.“ هو تهڪ ڏيئي ڪلي پيو.

”معنيٰ - اهو اتي ممڪن آهي.“

”ظاهر آ ته مڇي رڳو مرد ڪونه ٿا ڪائين....؟“

هاڻ ڳالهه اچي پٽ تي ٽهڪو ڪيو. اسان به تهڪ ڏيئي ڪلي پياسون.

”يلا جي ڪو پڪڙجي پوي يا ڏسجي پوي ته پوءِ مردن جو ڪهڙو

رد عمل هوندو آهي؟“

”پهريان ته ائين ٿئي ڪونه ٿو....“

”ٿئي ڪونه ٿو يا محسوس ڪرايو ڪونه ٿو وڃي؟“

اڪبر ڪلي ڏٺو. ”توهان ڪجهه به سمجهو.“

”معنيٰ موقعو ملي ٿو وڃي نه؟“

هو لڄارو ٿي ڪلڻ لڳو. هن جي ان ادا تي اسان بيحد لطف اندوز

ٿياسون.

ماني آئي، پر ان سان گڏ ساڳي مڇي. نواز اڪبر ڏانهن ڏسي طنز به مسڪرايو. رات جي اونداهه پڄاڻن لاءِ گاسليٽ واري بتي اسان جي سامهون رکيل هئي. ماني ڪاٿي فارغ ٿياسون ته مٿان چانهن آئي. چانهن کان پوءِ ڪافي دير تائين ڪچهري هلي. ڪچهريءَ ۾ ٻيو ڪوبه ماڻهو نه آيو. فقط اڪبر ۽ اسان هئاسون. شايد هن جو ننڍو ڀاءُ به هو، جو سندس مددگار هو. ٽڪل هڻڻ ڪري گهڻي دير تائين محفل مڄائي نه سگهياسون، ان ڪري پنهنجن پنهنجن هنڌن تي لپي پياسون. رات جو ڪنهن مهل اک ڪلي ته ڪپ اونداهه ۾ ڪٽن جي آس پاس ڪٿن جي موجودگيءَ جو احساس ٿيو، پر بهراڙيءَ ۾ رهندڙ ماڻهوءَ لاءِ اها ڪا نشين ڳالهه ڪونه هئي.

صبح جو سوير اٿي جڏهن مون چوڌاري نظر گهمائي، ته هر طرف لشيون ۽ ڪپڙ نظر آيا ۽ انهن ۾ اڪبر وارن جو ڳوٺ ڇڏي، ٻن ٻين طرفن کان ٽن چئن گهرن تي ٻڌل ٻه الڳ ننڍڙا ڳوٺڙا به ڏسڻ ۾ آيا، جن ڏانهن ويندڙ سنهڙا چارا وڏي رستي مان نڪرندي صاف ڏسڻ ۾ اچي رهيا هئا. ايتري ۾ اڪبر به اچي ويو. هن جي هٿ ۾ چانهن واري ڪيٽلي هئي. مون کانئس پڇيو ته، ”هي ڪنهن جا گهر آهن؟“

”اسان جي ذات وارا آهن.“ اڪبر اوڏانهن نگاهه ڪندي ورائيو.

”پر الڳ ٿلڳ ڇو ويٺا آهن؟“

”وٽن پنهنجا زمين جا ٽڪرا آهن. هتي مان ڪجهه ماهيگيري به ڪن.“

ماحول ساڳيو - کليل گهر، بنا لوڙهي جي. نه چور جو خُطرو نه

غير محرم جو. ميربحر توڙي ٻيا ماڻهو، سڀ پنهنجي پاڻ ۾ وڃايل نظر آيا. ديوتا جي ماڻهن جي نفسيات اها آهي ته نويڪلي ماڻهو تي هرون ڀرون مڙو نه مڃائيندا. اها به ڪافي صحتمند روايت چڻبي. نه ته سنڌ ۾ مهمان شل نه ڪنهن وٽ اچي، هر ڪو ڪم ڪار کان ڇٽو. مٿان جي ڇڱي چوڪي نالي وارو هوندو ته سڀ ٻيا دعوتون ڪندس.

هر هنڌ سندس ”آڻو پڳت“ پئي ٿيندي. ڀلي اسڪول جا ٻارنهن وڃي وڃن. ڀلي ته ريج چڙهي وڃي. همراھ بک مري ته ڀلي مري، پر سندس نالو نه ڪري. پر لاڙي ماڻهو انهيءَ وبا کان بچيل آهن.

ڇانهن بي ڪٽ تان لهي مان جڏهن به قدم پيشاب لاءِ پري ويس ته پگهريل ڪلر منهنجي جوتن کي ائين چنڀڙي ويو، جيئن جون جو آڻو ڪنهن ڪهري تري واري ٿالهه کي. اها ڪرامت وري ماڪ يا گهميل آب هوا جي هئي.

صبح جي مانيءَ ۾ به ساڳيا لائون ۽ ساڳيا جڳهه. ڪلون به پيا ته ڪاٺون به پيا. پر وري جڏهن سبت ڪئي سين ته ڪلرائي مٽيءَ جا ڇاٻڙ ڪڙين کان پيا ورن. سڄو ملڪ ڪلرائو هو. رستو هلڻ جهڙو به ڪونه هو. جي صبح سوڀر ڪا ڊائسن يا جيب لنگهي وڃي ها، ته هلڻ آسان ٿي پوي ها، نه توڙو ته هوشن به ڪند ۾ هو.

هلندي هلندي هڪ سڪل شاخ ٿياسون. هاڻي هڪ بند ڏيئي اسان کي واپس جنگي سر پٿن پهچڻو هو. ٿورو پنڌ هو. رستي تي ڪپڙن ۾ ڏاڍا پيرون هئا. اڇا ۽ گلابي. هڪڙي ٽي وڻ ۾ ٻئي رنگ. کائڻ ۾ اهڙا ڪٽا جو چڪڻ تي ارواح نه ٿئي. ان مان لڳو ٿي ته سمند ٽن چئن فوٽن تي هيٺيان چوليون هڻي رهيو هو. اهڙو ملڪ جتي سمند زمين هيٺان ٿئي نڪري ۽ مٿان ماڪ بڻجي وسي، ته اهڙي ملڪ کي پڙيانگ ٿيڻ کان جديد زراعت جا ڪي ڄاڻو ٿي بچائي سگهن ٿا.

بگهان:

جنگي سر کان بگهان ٿورڙي ئي فاصلي تي آهي. هتي هڪ عدد هاڻ اسڪول، هڪ عدد ڊسپينسري ۽ ڪجهه عدد آفيسون پڻ آهن. مٿان کان ڪيئي بندر بس ذريعي وڃيو آهي. اسان ڪيئي بندر جو نالو سنڌ جي فومي درد رکندڙ شاعرن جي سندر ڪويتائن ۾ پڙهيو هو، ان ڪري اسان جي ذهن ۾ ان جو رومانٽڪ روپ اڳ ۾ ئي موجود هو.

بگهان جي تاريخ مون ڪنهن ڪتاب ۾ ته ناهي پڙهي، پر ساحلي

علائقي ۾ هجڻ ڪري، ان شهر تي اهو نالو ٿي سگهي ٿو ته ڀڳهه پکين جي ڪري ٿي پيو هجي. ڇو ته آسماني رنگ جي ڀڳهن جا، جن کي رواڪي سانهون به چئبو آهي، ماڳ مڪان (Habitats) گهڻو ڪري ساحلي علائقن ۾ موجود ڍنڍون، ديورا ۽ ڪاريون ٿي هوندا آهن. مٿي جي ڍنڍن ۾ به اهي عام جام ملن ٿا. بهرحال اهو ضروري به ناهي ته اهو نالو انهن پکين جي ڪري پيو هجي.

ڀڳهان کان ڪيئي بندر:

خير ڀڳهان جو ذڪر مون ان ڪري ڪيو ته اهو جنگي سر کان ڪيئي بندر وڃڻ لاءِ واحد بس اسٽان هو. اسان جنگي سر کان ڊائسن ذريعي ڀڳهان پهتاسون، پر ان کان اڳ پنهنجي ميزبان اڪبر کان سوڪلايوسون. جڏهن ڀڳهان کان ڪيئي بندر ڏانهن پئي وياسون ته بس مان روڊ جي ٻنهي پاسن کان ڪٿي ڪٿي ڪيلن جا باغ، نارنگين ۽ ڪنو جا وڻ ڏسڻ ۾ پئي آيا. ڪمند جو فصل به ڏٺوسون. بهرحال ساوڪ ڪن ٿورن ٽڪرن ۾ هئي.

رستي سان ملير جي گاڙهين ڳوٺن جا ڏٺ ڏسي دل باغ بهار ٿي وئي. گهاري کان گاڙهو ڏانهن ايندي به مون انهن ڍڳي جا ڪيترائي ڏٺ روڊ سان گڏ ٻين ۾ چرندي ڏٺا هئا. سامونڊي پٽيءَ ۾ انهن خوبصورت ڍڳين جي نسل جي واڌ ويجهه جنهن سهڻي نموني سان ٿئي ٿي، تنهن جو مثال منهنجي سامهون هو. مون اڳتي هلي اٺن جا ڪجهه وڳ به ڏٺا، اٺن جا وڳ ڏسي مون کي ڪنڊائي فقير ۽ جت ياد آيا. ان علائقي ۾ جت قوم جي تمام گهڻي آبادي آهي، جن جو گذران اٺن، اسمگلنگ ۽ مڇيگيريءَ واري ڌنڌي تي آهي. بس اندازن ڪلاڪ کن هلندي رهي. نيٺ مڪه نهايت خوبصورت روڊ آيو، جنهن جو اهڙي علائقي ۾ ڪو گمان ئي نه ٿو ڪري سگهجي. اسو روڊ ڪمپنيءَ وارن نهرايو هو، جيڪي اتي ڪيئي بندر پاور پلانٽ رٿا تي ڪم ڪري رهيا هئا.

بس اسان کي شهر جي وچ تي اچي لاهي ڇڏيو. اسان ٿورو چڪر لڳائي مکيه شهر ۾ داخل ٿياسون. ڪيئي بندر بنهه ننڍڙو شهر آهي. غريب ۽ سادا ماڻهو، جيڪي خود پنهنجي شهر ۾ اوڀرا پئي لڳا، اسان کي گهوري ڏسي رهيا هئا. اسان وڏي بازار مان لنگهي، شهر جي مشهور -ملوائي وٽ پهتاسون، جتي ويهي حلوو گهرائي کاڌو سون. اسحاق ان حلواي جي تمام گهڻي ساراهه ڪئي. بهرحال سندس حلوو ڏاڍو لذت ڏنو.

ڪيٽي بندر:

دڪان تي جيڪو پوڙهو ويٺل هو، سو موجوده ترقيءَ کي ڪينسر قرار ڏيئي رهيو هو. هو بار بار چئي رهيو هو ته وڏي سازش ٿي رهي آهي. اسان چيوسينس ته پاور پلانٽ لڳڻ سان هتان جا ماڻهو روزگار ۾ لڳندا ۽ روڊ رستا به ٺهندا. هي ايڏو خوبصورت روڊ فقط ان پلانٽ جي ڪري ئي ٺهيو آهي. ان کان سواءِ شهر ۾ نيون عمارتون ٺهنديون، هتان جي زمين، پلانٽ جي اهميت ٿيندي، مقامي ماڻهن وٽ پئسو ايندو ۽ سڀ سٺايون ٿينديون ۽ ڪيٽي بندر، جنهن کي رڳو شاعر ۽ دانشور ئي ڳائيندا آهن، بعد ۾ عالمي ليول تي هڪ ننڍڙي خوبصورت شهر جي شڪل ۾ اُڀرندو.

”اهو ننڍڙو شهر انهي خوبصورت شڪل ۾ نه اڀري ته چڱو آهي.“ پوڙهي ذري گهٽ هڪ نبي ڳالهه ڪندي چيو، ”شهر جي وڌڻ سان ڌاريا ماڻهو ايندا ۽ بُرائي پکڙبي.“ پيرسن پهريون ماڻهو هو، جنهن ڌارين جي آبادڪاريءَ کي ”اقليت ۾ تبديل ٿيڻ“ واري خوف سان نه ڳنديو هو. هن جو خيال هو ته، هتي، جي بندر ٿيندو، نيون جايون ٺهنديون، مارڪيٽ اُسرندي ۽ صنعتون لڳنديون، ته پوءِ گورا ايندا ۽ بُرائي پکيڙيندا.

”هوئن ڇا بُرائي گهٽ آهي؟“ اسحاق کانئس پڇيو. ”هتي ڪٿي اُ بُرائي؟“ ڇاچي دانشورائي انداز ۾ ورائيندي چيو، ”هتي ماڻهو ئي ڪينهي ته بُرائي ڪٿان ايندي.“

اسان کي ڳالهه سمجهه ۾ نه پئي آئي ته آخر ڇاچو دڪاندار ٿي ڪري بندر جي مخالفت ڇو ڪري رهيو هو؟ جيڪي سبب هن ڄاڻايا، اهي سطحي هئا. هڪ دڪاندار سان انهن جو ڪو به تعلق ڪو نه هو. ڪيٽي بندر جو جيڏو نالو ٻڌوسين اوڏوئي شهر سڃو هو. هڪڙي ننڍڙي بازار هئي، جنهن ۾ به ٽي ٻارهه ٿي پياچيءَ جا دڪان يا ڇيرا ٺهيل هئا. هڪ اڌ ڪپڙي ۽ پرچون جو دڪان به موجود هو. ڀرپان ۽ سگريٽن جون مانڊيون عام جام هيون. ٻه ٽي رڙهيءَ وارا گدرا ۽ چيڙ وڪڻي رهيا هئا. ٻيا ماڻهن جا گهر هئا. ان غوندي به سمنڊ جو ساحلي شهر هجڻ ڪري تعلقي جو هيڊڪوارٽر هو. هتي هڪ هاءِ اسڪول ۽ هڪ عدد پهراڙيءَ وارو صحت جو مرڪز قائم هو. رڪز ۾ ايم بي بي ايس ڊاڪٽر مقرر ٿيل هو. ننڍڙي ٽپال گهر کان ويندي واٽر سيلاءِ توڙي نيڪاسيءَ جي نظام جو ڪوبه جوڳو بندوبست ٿيل نه هو. ٽرانسپورٽ ۾، گهاري کان وايا ڳاڙهو بسون هليون

پئي، ۽ ڊاٽسنون به عام جام هيون. جن مان الاهي وري جو هو کان ڳاڙهو پهتيون ٿي. هتي پوليس ٿاڻي کان علاوه ڪوسٽل گارڊز جي به آفيس هئي. هتان جا ماڻهو پاڻ جام کائين ۽ گڻڪو به واپرائين. غالبن هر نوجوان توڙي پوڙهي جي مٿ ڦوڪيل هئي.

شهر ۾ غير ملڪي ڪمپني جي، جنهن وٽ پاور پلانٽ جو نيڪو هو، هڪ عاليشان آفس پڻ هئي، ۽ سڄي شهر جي چوڌاري، هڪ وڏو بند پڻ ٻڌرايو ويو هو. جيڪو غالبن وير کان بچاءُ لاءِ ٿي ڏياريو ويو هو. اولهندي پاسي کان سمند جو پاڻي هن وقت به بند کي لڳو پيو هو. سڄو شهر، جڏهن وير چڙهي ٿي، ته سمند جي ڪاري پاڻيءَ سان گهيرجي ويو ٿي. مٺائيءَ وارو ميمڻ دڪاندار ڪيٽي بندر جي مستقبل کي لائي ڇو پنهنجي سر جي مستقبل سان ڳنڍيو ويٺو هو. اسان جيڪو نتيجو ڪڍيو تنهن مطابق شهر جا ماڻهو انتهائي سست ۽ بي خبر نظر آيا. هنن شهر کي ڪڏهن به مارڪيٽ واري حساب سان نه ڏٺو هو. کين ڊپ هو ته، هتي، جي پاور پلانٽ لڳو، ترقي ٿي، نيون جايون ٺهيون ۽ ٻاهران ماڻهو آيا، ته پوءِ هنن جي فرسودا، پاروٽين ۽ پرائين شين ڏي ڪير به نه ڏسندو. پيو اهو ته جي مارڪيٽ پيدا ٿي ۽ روز مره جون شيون ٻاهران اچڻ لڳيون، ته هي انهن جو مقابلو ڪري نه سگهندا. مٺائيءَ وارو ان ڪري به پريشان ڏسڻ ۾ پئي آيو، ته هينئر شهر ۾ هو اڪيلو چانيل هو ۽ پنهنجي مرضيءَ جي آڱهن سان پنهنجو حلو ۽ پيو سامان ڪپائي رهيو هو. وٽس ڪنڊ ۽ اٿي جو اسٽاڪ هو. پوءِ اهي شيون ٻين وٽ به اينديون. جڏهن سندس گراهڪي ٽٽندي ته کيس محسوس ٿيندو ”سازش شروع ٿي وئي آهي.“

سنڌي دڪاندار جي نفسيات شايد هر جاءِ تي ساڳي آهي. هو مقابلي ڪرڻ لاءِ يا تبديل ٿيڻ لاءِ پاڻ کي تيار نه ٿو ڪري، بلڪ تبديليءَ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

مون ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي ته ڪٿي چوڀايو مال نظر اچي، پر ناڪام ويس. ڪٿا ۽ گڏهه بهرحال شهر ۾ موجود هئا، دڪان مان ٻاهر نڪري اسان شهر جي ڏکڻ اولهه طرف ڏنل بچاءُ بند تي اچي چڙهياسين. بند ڪافي ڊگهو ۽ مضبوط هو. وير چڙهيل هئڻ ڪري سمند واري پاسي ملاحن جي هڙن ۽ پيٽين جي اچ وڃ جاري هئي. پري ميل ڏيڍ پري، پاڻيءَ اندر ننڍڙا ٽپڪڙا نظر ٿي آيا. جيڪي دوربين ذريعي جاچي ڏسڻ کان پوءِ ملاحن جا گهر معلوم ٿيا. گهرن ٻاهريان مٽيءَ جا بنا ٻڌل هئا. عورتون ڪم ڪار ۾ مشغول هيون ۽ ٻارڙا ٿورڙو پريرو پيڙيءَ ۾ ويٺي پاڻيءَ ۾ ڪجهه اوچلائي

رهيا هئا، يا ڪا شيءِ وڃائي رهيا هئا. صحيح اندازو لڳائڻ بهرحال مشڪل هو. پريان پاڻيءَ ۾ هڪ مزار هئي، جنهن ۾ جيون شاهه نالي هڪ بزرگ دفن ٿيل هو. جنهن پيٽري تي ”ياور هائوس“ ٺهيو پئي، تنهن جو نالو ”حجامڙو“ هو. ڀر ۾ ڇاڻ، ڪانگري ۽ ڏاڏي واري واريون ڪاريون ۽ ٻيٽ هيس. ڏاڏي-واري ڪلري شهر کان ڏکڻ اوڀر طرف هئي، جتي ”ماڻي سيداڻي“ نالي مشهور درويشياڻي رکيل آهي، جنهن تي هر سال ميلو لڳندو آهي.

سنڌ جي شهرن، قصبن، ڳوٺن جي اها وڏي خوبي آهي، جو انهن جي آس پاس ڪنهن نه ڪنهن تهوار يا ڏڻ يا ڪنهن خاص ڏينهن ملهائڻ لاءِ ڪيترائي سبب موجود آهن. گهڻو ڪري ڪنهن نه ڪنهن درويش، ولي، شاعر يا پير فقير جو آستانو ضرور هوندو. هتي هن ڏورانهين علائقي ۾، جتي آمدرفت جا ذريعا هاڻي اچي ڪجهه سڌريا هئا، سمند اندر پيٽن ۾ به پيرن فقيرن تي ميلا ٿا لڳن.

شهر جي چوڌاري ڦري ايندڙ بند کان سمند ڏانهن ڏسبو ته معلوم ٿيندو ماضيءَ ۾ هتي ڪو وڏو بندر موجود هو. چوٽه پري پري تائين پاڻيءَ اندر ڪابه وٽڪار موجود نه هئي. ماڻهن جو چوڻ هو ته اندر ڪن ڪاربن ۾، جتان حقيقي سمند شروع ٿئي ٿو، تمر جي وڻن جون ڪجهه قطارون موجود هيون. اُنن جا وڳ بچاءَ بند سان شهر کان ٻاهر ويندي نظر اچي رهيا هئا، جن پويان جت ويچارا لوڻا هڻي هڻي ڊوڙي رهيا هئا. هنن کي گوڏ مٽان قميص پاتل هئي. مٿي تي پٽڪا ٻڌل هُئڻ، ڪيتي بندر، جيتوڻيڪ اڄ به بندر جي نالي سان سڏجي ٿو، پر هتي واپار واري حساب سان ڪابه آمدرفت ڪونهي.

بندر جو تاريخي پس منظر:

چيو وڃي ٿو ته هيءُ بندر انگريزن جي دور جي تخليق آهي. ان کان اڳ جڏهن نئون آزاد سنڌ جو واپاري مرڪز هو، هتي يا ان جي آس پاس لهري بندر نالي هڪ تمام وڏو بندر هوندو هو، جتي پورچوگيزن عربن، ڊچن، ايرانين ۽ انگريزن جا واپاري جهاز اچي لنگر انداز ٿيندا هئا. ان کان گهڻو اڳ عربن ايران فتح ڪري هزارن جي لشڪر ۾ سنڌ تي چڙهائي ڪئي هئي، ۽ نئي جي ديبل شهر کي برباديءَ جا ڪنڊر بنائي ڇڏيو هئائون. عربن پوءِ سيوستان، نيرون ڪوٽ، برهمڻ آباد ۽ اروڙ پنهنجي قبضي ۾ ڪيا، ۽ برهمڻ آباد کي منصوره جو نالو ڏيئي، پنهنجي حڪومت جي باقاعدي

شروعات ڪئي.

عرب، ايرانين کان پوءِ وڏي پيماني تي سنڌين جي نسلي قالب تي اثر انداز ٿيا، جنهن ڪري هر عرب جو پٽ سيد سڏائڻ لڳو. پوءِ هنن هتان جو مال هتي موڪلڻ لاءِ ذبيل جي ان بندر جو پريور استعمال ڪيو.

دنيا ۾ جيڪي به رولو حاڪم، قورو ۽ ڌاڙيل صنعتڪار پيدا ٿيا، تن هن شهر جو لقمو ضرور کائي ڏنو. ايتري قدر جو ٻاهريان واپاري نٿي جي ماڻهن ۽ حاڪمن کي پنهنجي پرڏيهي نالي ۽ واپار جي ڪري بليڪ ميل به ڪندا هئا. هزارن جي تعداد ۾ ٻيڙيون، ڊونڊيون ۽ جهاز اچي لنگر ڪندا هئا ۽ انهن جي لنگر جو ٽڪس مقامي حاڪمن لاءِ ”سون جي ڪڪڙ“ جي برابر هوندو هو. ٻاهريان سياح، جاسوس ۽ عالم نٿي جي عروج ۽ خوشحاليءَ جا قسم ڪندي نه ٿا ٿڪن. ابدورڊ ٽيري، جو هڪ پادري هو، سو لکي ٿو ته: ”هيءُ مکيه شهر آهي. درياءُ ان ۾ ڪيترائي پيٽ بنائي ڇڏيا آهن، جيڪي بيحد وڻندڙ ۽ ميويدار آهن.“

ٽوناٽ، جو ۱۶۶۱ع ۾ سنڌ ۾ آيو، سو تبصرو ڪندي لکي ٿو ته: ”ٿٽو واپاري لحاظ کان هندستان جو سڀ کان وڏو شهر آهي. سنڌو دريا نٿي جي اوسي پاسي ڪيترائي پيٽ بنايو ڇڏي. اُهي پيٽ ڏاڍا ميويدار ۽ وڻندڙ آهن.“

ڊيوارٽ باريوس سورھين صديءَ جي شروعات جو احوال ڏيندي لکي ٿو ته: ”ٿٽي ۾ مڇي ايتري ته هئي، جو ماڻهو گهوڙن کي به سڪل مڇي کارائيندا هئا.“

سورھين صديءَ ۾ سنڌ تي پورچوگيز واپاري قابض هئا ۽ ٿٽي جي ڪپڙي جي مارڪيٽ ايشيا ۽ پرتگال تائين ڦهليل هئي ۽ چمڙي جا خريدار وري عرب ملڪ ۽ ايران هئا.

ٿٽي ۽ سنڌ جي ٻين پرڳڻن جي خوشحاليءَ جو اندازو توهان ان ڳالهه مان لڳائي سگهو ٿا ته جڏهن ۱۷۳۹ع ۾ نادرشاه سنڌ تي چڙهائي ڪئي ته ميان نور محمد ڪلهوڙي هن جي پنجن لکن جي لشڪر جي سورھن ڏينهن تائين شاهي مهماني ڪئي، پر خزاني توڙي شهرن ۾ ڪا اثاڻ پئدا ڪونہ ٿي. ٿٽو سمن، سومرن، ترخانن ۽ ڪلهوڙن جي حڪومت جو گاديءَ جو هنڌ رهيو. هن شهر کي هٿ ڪرڻ، هيسائڻ، ۽ ڦرڻ لاءِ تغلقن، منگولن، پورچوگيزن، ڊچن، ايرانين ۽ پٺاڻن پنهنجي وسان کين گهٽايو. پر هيءُ شهر انساني آفتن، وحشت ۽ ظلمن کي منهن ڏيندو رهيو. هن شهر کي ارڙھين صديءَ سڀ کان وڌيڪ نقصان رسايو. ڪلهوڙن ۽ ميرن واپار کي تباه

ڪري ڇڏيو. سندن گهرو لڙاين، لالچن، ٻاهرين ڪاهن، سنڌ جي واپار جي ڪنڌ ڇڄي ڪري ڇڏي. جيترو ئي شاهوڪار خطو هو، اوتري ئي لت مار ٿي. ٻاهرين لت مار جي باقيات اڃا به موجود آهي، جن ۾ عربستان جا شيخ، ڪراچيءَ جا وڏا سينيٽا، پنجابي آبادگار، بنگالي وغيره قابل ذڪر آهن.

نستي جي زوال جو وڏو ڪارڻ درياءَ جي ڀيٽ ۾ رءُ جو ڄمڻ ٻڌايو وڃي ٿو. وچ ۾ واريءَ جا ڌڙا ٿي ويا، جن درياءَ کي سڪائي ڇڏيو. اڄ به اها ئي صورتحال آهي. واپاري لڏي ويا، انگريز آيا ته هيءُ شهر ذري گهٽ ختم ٿي چڪو هو ۽ سنڌ ۾ واپار جا نوان مرڪز قائم ٿي چڪا هئا. رهي سهي ڪسر انگريزن پوري ڪئي. انگريزن سون، چاندي، ڪاٺ، ڪلون ۽ چوٽائي مال جي لت لاتي. انگريزن جي ٻي بينڪ دوران سڀ شين کان وڌيڪ چوٽايو مال برآمد ڪيو ويو. خاص طور تي سڱن وارو مال، ٻئي نمبر تي اٺ برآمد ڪيا ويا. تنهن وقت سنڌ جي ماڻهن ۾ ڪنهن ڪنهن وٽ ته ڏهه ڏهه هزار اٺ هوندا هئا. اٺ اڪثر ڪري درياءَ جي پيڙڙ وارن علائقن ۾ پاليو ويندو هو. ڇو ته اتي ليون ۽ لاٽا جامر ٿيندا هئا ۽ پيو ته بندرگاهن کي به سولو هو ۽ وزن ڪٽڻ لاءِ اڪيلو ذريعو هو. هن وقت ڪيٽي بندر، جاتي، بدين، ميرپورخاص، عمرڪوٽ، اڇڙي ٿر، جيڪب آباد ۽ ڪجهه ٻين علائقن ۾ اٺ اڃا به ڏسڻ ۾ اچن ٿا، پر اڳي جي بنسبت انهن جو تعداد گهٽ ٿي ويو آهي، ۽ انهن جو اڳي وارو ڪارج به ختم ٿيندو پيو وڃي.

ٻاهرين ملڪن جي سيلانين جي مشاهدن، تاريخن ۽ سفرنامن ۽ ڊائرين مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڏکڻ سنڌ يا لاڙ جو ماڻهو، خاص طور تي ملاح، مڪمل طور تي واپاري ۽ چالاڪ هو. هنن لاءِ عرب، پورچوگيز، انگريز، ايراني، ڊچ وغيره روزگار جو ذريعو هئا. ان ڪري مٺائيءَ واري ميمڻ جو احتجاج مون کي هن جي مارڪيٽ ۾ هڪ هٽيءَ بچائڻ لاءِ هڪ چال محسوس ٿي.

هڪ ميهي سان ملاقات:

اسان اولهندو بند ڇڏي شهر مان ٿيندا مين روڊ سان ٺهيل پهراڙيءَ جي صحت واري مرڪز ۾ اچي پهتاسون، جتي اسان کي هڪ ايم - بي - بي - ايس ڊاڪٽر مليو، جو اسان کي مريض سمجهي پنهنجو ڪاروباري موڊ ٺاهڻ لڳو. ڊاڪٽر جو نالو مون کي ياد ناهي رهيو، پر هن صاحب اسان کان پنهنجي اچڻ جو سبب پڇيو. اسحاق کيس ٻڌايو ته: ”اسين اخبار وارا آهيون ۽ گهمڻ آيا آهيون.“ هو اسان کي پنهنجي عملي سميت روز جي مريضن جو تعداد، بسترن ۽ ٻين سهولتن کان واقف ڪرائڻ لڳو. پوءِ پرائيويٽ ڊاڪٽرن

جي گلا ۾ اسان کي هڪ ڊگهي ڪهاڻي ٻڌايائين. سندس سڄو زور ان پرائيويٽ ڊاڪٽر تي هو، جنهن شهر اندر اچي ديرو ڄمايو هو. ڊاڪٽر صاحب بار بار اهو چيو ٿي ته: ”هن اچڻ سان منهنجي خلاف سازشون شروع ڪري ڏنيون آهن.“ هن عوامي آواز اخبار جو پراڻو پرچو ڪڍي اسان کي سندس خلاف لڳل خبر ڏيکاري. ”هتان جو نمائندو حڪيم کان پئسا وٺي منهنجي خلاف خبرون ڏئي ٿو.“

پوءِ هن اسان کي اهي حالتون ٻڌايون، جن ۾ هو ڪيڏي نه مشڪل سان ڪم ڪري رهيو هو. هن جو خيال هو ته پهراڙيءَ ۾ ڊاڪٽرن لاءِ ڪابه سهوليت ڪونهي. دوائون نه ٿيون ملن، سواري ناهي ۽ پيو ته ماڻهو به نه ٿا اچن.

اسان کانئس پڇيو ته: ماڻهو ڇو نه ٿا اچن؟ جڏهن ته هن ڊاڪٽر جي مقابلي ۾ اوهان ڪواليفائيڊ ڊاڪٽر آهيو!
 ”ماڻهن ۾ تعليم ناهي.“ ڊاڪٽر صاحب فرمايو، ”جيڪا دوا کين وقتي طور فائدو ڏئي ٿي، هو ان جي پٺيان لڳي ٿا پون.“
 ”توهان اهڙي دوا نه ٿا ڏيو؟“

”ڪڏهن به نه. اسان ته مريض جي مستقل فائدي لاءِ سوچيون ٿا.“
 ڊاڪٽر صاحب دعويٰ ڪندي چيو، ”پر مسئلو آهي ته اسان وٽ بچت ناهي. اسان کي دوائون نه ٿيون ملن.“

اسان کانئس نانگ جي ڏنگ ۽ ڪتي جي چڪ جي ويڪسين بابت پڇا ڪئي. هن انڪار ۾ ڪنڌ لوڏي ڇڏيو.
 جڏهن کانئس استعمال شده سرنج بابت دريافت ڪيوسين ته هن ان کان به انڪار ڪيو. هن جو خيال هو ته هو ائين نه ٿو ڪري، بلڪه نان ڪواليفائيڊ ائين ڪن ٿا.

بعد ۾ اسان کي خبر پئي ته ڊاڪٽر صاحب خود ڳاڙهي شهر جو رهندڙ هو ۽ اتي پنهنجي خانگي اسپتال هلائي رهيو هو. حڪيم کان ڪاوڙ ان ڪري هيس جو هو سندس گراهڪ توڙي رهيو هو. اسان جيئن ئي اسپتال مان ٻاهر نڪتاسون ته هڪ نوجوان اسپتال اندر داخل ٿيو ۽ پنجن منٽن بعد دوائن جي پربل ٿيلهي (شاپنگ بيگ) کڻي ٻاهر نڪري آيو. هو به اسان وانگر ڳاڙهي شهر جو مسافر هو. جڏهن ڊاڪٽرن تي چڙهي ويٺاسون، ته گاڏي جو هو واري رستي سان ڳاڙهو لاءِ روانو ٿي وئي. رستي سان اسان ڏٺو ته سمند جي وير ڪيترو نه پري تائين پنهنجو رستو ناهي چڪي هئي ۽ روزانو ڪيترائي ايڪڙ زمين سمند جي ان رومانس جي نظر تي رهي هئي.

ڪيئي بندر کان ڳاڙهو وايا جوھو وارو رستو ائين ٿي لڳو، جن تہ درياءَ جو ڪچو هجي. ڪچو رستو، ڌوڙ ۽ شاخ جي بند جا ڪنارا، پيرن ۽ ڪندين جي وٿن سان سٽيل ڏسي، ماڻهوءَ کي خوف ٿيڻ لڳو ٿي.

هڪ ٺاگر سان ملاقات:

رستي تي مون اُن نوجوان سان واقفيت ڪيڏن جي ڪوشش ڪئي، پر ڪامياب ٿي نه سگهيس. گچ دير بعد هو پاڻ اسان سان ڳالهائڻ لڳو. شايد اها به نواز جي ڪرامت هئي. هن ٻڌايو ته هو ڊاڪٽر جو ڪمپائونڊر هو ۽ ڳاڙهي واري اسپتال ۾ ڪم ڪري رهيو هو. جڏهن ته سندس پوسٽنگ ڪيئي بندر واري سينٽر ۾ هئي. هو انٽر پاس هو. اڳتي پڙهڻ کي بيڪار ۽ بي سود ٿي سمجهيائين. ”ڇا تُو ملي؟“ هو چوڻ لڳو، ”سفارش کان سواءِ ڪڪ به ڪونه ٿو چري.“

”هي علائقا ايترا پوئتي پيل ڇو آهن؟“ مون سندس هٿ ۾ قبايل دوائن واري ٿيلهيءَ ڏانهن ڏسندي ڪانئس پڇيو. هن مرڪي ورائيو، ”هتي سڀ چور آهن. حڪومت توڙي زمين جا وسيلا وڏيرن جي هٿ ۾ آهن، جيڪي اسان تائين پهچن ٿي نه ٿا.“

”تنهنجو ڇا خيال آهي ته ڪير سڌاريندو اوهان جي هن علائقي جي حالت؟ منهنجو مطلب آ ته ڪهڙن ماڻهن جو رويو هتان جي ماڻهن سان چڱو آهي؟“

”STP وارن جو.“ هن چڻ ته انڪشاف ڪندي چيو، ”ڊاڪٽر صاحب ۾ ماڻهن کي اميدون آهن.“

”پليجي ۾ نه؟“

”پليجو ته هتان جو وڏو نيڪيدار آهي، اهو ڪيئن سڌاريندو هتان جي علائقي کي؟“

”هي دوائون ڊاڪٽر صاحب جون آهن؟“

”نه، مون پنهنجيون ورتيون آهن.“

”ڊاڪٽر صاحب کان؟“

هن کلي ڏنو. ”اوهان لکندؤ ڇا؟“ هن مون کان پڇيو.

”نون اجازت ڏيندين ته لکي به ڇڏينداسين.“

”ڊاڪٽر صاحب کي هتي جي ڪجهه غريب مريضن کي ڏيڻيون

آهن.“ هو مسلسل کلي رهيو هو.

ڳاڙهو شهر آيو ته اسان به نوجوان همسفر رسول بخش عمرائيءَ کان

موڪلائي هڪ ٻاڪڙا هوٽل ۾ ڏينهن جي مانيءَ لاءِ اچي پڙاءُ ڪيو.

چندر ۽ لطيف جي ورسِي:

پاڪستان هندستان ٺهڻ کان اڳ ڪاروچاڻ ۾ وڏيون محفلون ٿينديون هيون. هن علائقي ۾ چانور ايترا ته ٿيندا هئا، جو ڏيسا وڃڻ موڪلي سگهبا هئا. هندو سينيون، خاص ڪري واڻيا، هتي گهڻي تعداد ۾ آباد هئا. شهر به تمام وڏو هوندو هو. هاڻ ته چون ٿا پڙيانگ ٿي ويو آهي. ۶۰ کان ۱۸۰ روين تائين هڪ ڊرم پاڻيءَ جو ٿو وڪامي. هڪ حڪيم آهي، جو ايم - بي - بي - ايس ڊاڪٽر به آهي ته مسيحا به، چار اٺ دڪان آهن، جنهن کي جيترو وڻي اوترو ڦڙهي. سمند جي پيٽاريءَ وارو هي خوبصورت شهر ڪنهن وقت حسين ڪنڀارن جو شهر هوندو هو. عمان، فارس، بمبئي، سورت، بنگال ۽ سيلون کان واپاري ايندا هئا ۽ راتين جون راتيون رهيا پيا هوندا هئا.

هڪ دفعي وائين لطيف جي ورسِي ملهائڻ چاهي. ورسِيءَ جي اجازت ته ڪونه ملين، پر چندر کي گهرائي محفل ڪرايائون. چندر سان گڏ سيد سليمان شاهه ۽ هڪ نواب شاهي مسلمان فنڪار پڻ هو. آس پاس جا ماڻهو پلٽجي اچي ڪريا. اصل ڦسي پيا.

وائين ماڻهن ۽ سندس ٻاهريان پڪا ڏٺا ته جيئن پيا ماڻهو ڇتين توڙي چني ٻاهريان گڏ ٿيل عورتن کي ڏسي نه سگهن، پر جڏهن ڳايائين ته مائين سڪ ۽ جوش ۾ اچي پڪا ٿاڙي ڇڏيا ۽ ايڏي افراتفري مڃي، جو راڳ بند ڪرائي ڇڏيائون ۽ اهوئي سبب هو ته چندر هر جاءِ تي ميزبانن لاءِ ”زن - رسڪ“ هوندو هو. ماڻهو کيس شادين ۽ ڀتن ۾ ڳارائيندا هئا ته اوطاقون ۽ چٽا گهرن ۽ ڳوٺن کان پري ناهيندا هئا. سندس راڳ ۾ وڏي چڪ ۽ اتساهه هوندو هو. هن جا ٻول ۽ آواز ماڻهوءَ کي پاڻيءَ مان ڪڍي ڇڏيندا هئا. اصل ماڻهو ”ڀڙڪي“ پوندا هئا.

ڳاڙهو شهر، ڳاڙها چانور ۽ ڳاڙهو هاسٽيل:

ڳاڙهو درياءَ جي ٻچاڙ وارن علائقن جو واپاري مرڪز آهي. ڪيٽي بندر، ٻڳهڻ، ڪاروچاڻ ۽ جاتيءَ لاءِ سواريون هن شهر مان وينديون آهن ۽ هتان ئي انهن شهرن ڏانهن کاڌي پيئي جي شين جي رسد رواني ٿئي ٿي. ان ڪري هن شهر کي هتي جي علائقي ۾ مرڪزي حيثيت حاصل آهي. جن ڏينهن ۾ اسان هتي آيل هئاسون، انهن ڏينهن ۾ هتي جي هڪ مسافرخاني

جي ڀت ڪرڻ سبب هڪ خاصخيلي ذات واري عورت فوت ٿي چڪي هئي ۽ هڪ جت قوم جي عورت زخمي ٿي هئي. مسافر خاني ڪرڻ جي پسمنظر جي جڏهن اسان کي خبر پئي ته معلوم ٿيو، هتي به قبضا گروپ، جن کي عرف عام ۾ ”لينڊ مافيا“ چيو ويندو آهي، ڪيڏا نه سرگرم هئا.

اسان پ پ جي هڪ جهوني ياپرائي وفادار ڪارڪن سان ملاقات ڪئي، جيڪو ضياءَ جي دور ۾ جيل ڪاٽي چڪو هو ۽ شايد ڪوڙا به. جنهن به پ پ واري جا ڪوڙا ڪاڌل هوندا آهن، ٻڌو اٿسئون ته، اُن جي سندس ڀارتيءَ ۾ وڏي عزت هوندي آهي (؟) اسان پنهنجي ميزبان دوست کان، جو ڳاڙهي ۾ پ پ جو صدر به هو، شهر جي تاريخ بابت پڇڻ جي ڪوشش ڪئي. هو وڏي تر تراق سان سڄي شهر جو داستان ٻڌائڻ لڳو. هن ٻڌايو ته: ڳاڙهو، خاصخيلي قوم جو هڪ فرد هو، جنهن جون هتي زمينون ۽ جاگيرون هيون. هن سڀ کان پهريان هتي اچي ڳوٺ ٻڌو. پوءِ پري پري کان ماڻهو لڏائي اچي ويهاريائين ته جيئن آس پاس جون زمينون آباد ٿين. پوءِ آهستي آهستي ماڻهو ايندا ويا ۽ آباد ٿيندا ويا. هن ڪنهن کان به پنهنجي زمين جو معاوضو ڪونه ورتو. چوٽه هو سڀني لاءِ چپر - چانو هو. هاڻي هن جو ڳوٺ ٿورو هڪ پاسي تي ٿي ويو آهي ۽ شهر ڏاڍو تيزيءَ سان وڌي آيو آهي. هيءُ سڄو شهر اڄ به هن جي نالي سان سڏجي ٿو. زمينون، پلاٽ، روڊ - رستا، سڀ هن جي نالي تي آهن.

ايتري ۾ ڄاڻن ٿا. اسحاق به مختلف پوزن ۾ هن جا ٻه ٽي فوٽا ڪڍي ورتا ”سو سائين، هيءُ سڄو شهر خاصخيلين جو آهي. هاڻ اچي ٻيون ٿريون جاڳيون آهن. عبدالله شاه جي صلاحڪارن ۽ مشيرن جي ڄمڻاڳيري ڪري، ماڻهو هڙتي پيل پلاٽ ڦهائي ويا آهن، ۽ اسان پراڻا قربانيون ڏيندڙ ڪارڪن پنٿي ڌڪجي ويا آهيون. ايتري قدر جو عبدالله شاه مون کي به جيل ۾ وجهرائي ڇڏيو.“

مسافر خاني وارو قصو ٻڌائيندي هن ٻڌايو ته: اها ڊسٽرڪٽ ڪائونسل وارن جي قبضي ڪرڻ جي هڪ وڏي سازش آهي. جنهن ۾ هو ذري گهٽ ڪامياب به ٿي ويا آهن. چوٽه مسافر خاني جي ڪرڻ کان پوءِ، هنن اتي دڪانن جي اڏاوت جو ڪم شروع ڪري ڏنو آهي.

”هنن مان توهان جي ڇا مراد آهي؟“ اسان کائڻس دريافت ڪيو.

هن ٻڌايو ته، ”هو به پ پ سرڪار جا ماڻهو آهن. پر نوان نوان داخل ٿيا آهن، ان ڪري ناري ناري نه ٿا ڪاڍن. گرم پٽ ٿا وات ۾ وجهن.“ هو نالا کڻڻ کان لهرائي ويو. جنهن مان لڳو ٿي ته همراھ ڪيڏا نه سگهارا هئا ۽

سائين جن، ڪيڏو نه خوف ۾. مٿان وري نه ٻڌائي ڇڏينس!
پر جڏهن اها ساڳي ڳالهه اسان ڇاڇي عرس کان پڇي هئي ته هن
ٻڌايو هو: ”هيءَ علائقي ۾ چانورن جي ڪري ڏاڍو مشهور هو. هتي خاص قسم
جا چانور جامر ٿيندا هئا، جن کي ماڻهو ڳاڙها چانور ڪري سڏيندا هئا.
ڪي ان کي ”رترو“ به چوندا هئا، چوٽه انهن جو رنگ ”رت“ جهڙو هوندو
هو. هنن چانورن جي خوشبوءِ ميلن تان محسوس ڪبي هئي. ان ڪري ان
شهرڙي جو نالو ڳاڙهو پيو.“

پر هينئر نه ته ڳاڙها چانور تي نظر آيا نه وري ڳاڙهو خاصخيلي. باقي،
شهر جا روڊ ۽ رستا پاڻ جي پڪن سان ڳاڙها ضرور ٿي ويا هئا. ڪا اهڙي
جاءِ خالي نه هئي، جنهن جي ديوار کي پاڻ واري ڪٽي جي توتاري نه لڳل
هجي. ڪو اهڙو فرش ۽ ٿلهو نه هو، جنهن تي داغ نه هجن. ڳاڙهن چانورن،
ڳاڙهن ڳئن، ڳاڙهن پيرن ۽ ڳاڙهن ماڻهن کان خالي هيءَ ڳاڙهو شهر، غريبن
جو شهر آهي. هتي جيتوڻيڪ هر قسم جي مافيا جو وجود آهي، پر سادو
سودو غريب ماڻهو پري کان پڌرو آهي. هتي پوليس اسٽيشن جي سپاهيءَ
کان وٺي پريس ڪلب جي ڪچي صحافي تائين هرڪو پراڻي ڪڏ مان پڳڙا
ڪڍڻ ۾ مصروف آهي. نه ڏسڻ جهڙو روڊ، نه رستو پلو، نه دڪان سٺو، نه
وري هوٽل سريلو. سياسي گهراڻا پنهنجا پيٽ وڌا ڪرڻ ۾ پورا آهن ۽
نوجوان قيادت بلڪ ميلنگ ۾ مصروف آهي. هر ٽين اک وارو ماڻهو شات
ڪٽ جو قاتل ٿو لڳي. پر پيٽ بڪايل اڌ اگهاڙي عوام لاءِ هڪ ڊگهي سڙڪ
سدائين موجود آهي، جنهن جا وروڪڙ نه ته ڪڏهن ختم ٿيڻا آهن، نه وري
سنڌوءَ ۾ ڪو سيلاب اچڻو آهي، جو ان هڏ چُرر هاءِ - وي کي وهائي کڻي
وڃي!

جنگي سر پٽڻ: وڻجارن جو سامان ڏورانهين ڪارين جي پيٽارين وارن
ڳوٺن لاءِ هڙن جي هلڻ جي انتظار ۾

پيام چيرون

چاچر ۾ چيرون

روپا ماڙيءَ کان مٽيءَ جو بند ڏيئي جڏهن LBOD رٿا هيٺ نهي راس ٿيل وڏي سمر نالي تي چڙهيو، ته محسوس ٿيندو ماڻهو بالڪل هڪ نئين جاگرافيائي خطي واري ملڪ ۾ داخل ٿي چڪو آهي. ۸ آڪٽوبر ۱۹۹۷ع واري ڏينهن مان جڏهن الهه وراڻي بهڻ ۽ LBOD جي ماحولياتي صلاحڪار آر-واٽسن بورڊن سان گڏجي اتي پهتس ته مون پهريون ڀيرو ٿل سمر نالي جي آلي پيٽ تي بانيڙا پائيندڙ ۽ پيٽ گسائيندڙ مڇيون ڏٺيون، جن کي Mud Fish جي نالي سان سڃاتو پئي ويو. هي مڇيون واقعي حيرت انگيز قسم جون هيون. گپ سان هٿن جو هڪ عجيب رومانس هو. هٿن جي شڪل شاکر يا کڳي جهڙي پئي لڳي ۽ پنهنجن ڪلڪن هيٺان مسافرن واري جهاز جي اڳين ڀرڻ جيئن آمهون سامهون وارن ڪنڀرن جي زور تي آهي تيزيءَ سان هيڏانهن هوڏانهن حرڪت ڪري رهيون هيون. ڪن ته ٿپا پئي ڏنا ۽

ڪن جي حرڪت ڏيڏر جي ٻچن جيئن هئي. پر هنن جو ٻچ متحرڪ نه هئو. هنن سڄو زور پنهنجن اڳين ڪنڀرن تي پئي لڳايو ۽ گپ تي ترندي نظر ٿي آيون. مون جڏهن دوربين جي مدد سان ڪين غور سان ڏٺو ته مون کي لڳو، اها ياتہ سندن جيئري رهڻ جي مشغولي هئي يا ته هو ان براهوني (انگ ونگڙي) حرڪت ذريعي کاڌو تلاش ڪري رهيون هيون. يا پوءِ ڪلين ذريعي ساهه کڻي رهيون هيون. ماڻهن انهن کي ڪنهن به طريقي سان نقصان نه ٿي رسايو. هنن ڇهن انهن کان نون انهن تائين ڊگهين گپ جي ”فيرين“ کي خبر ناهي ته ملاح ڇو نه ٿا وٺن، پر مون ڏٺو ته انهن تي اتان جي ٽيڪل سائي بگهه Grey Heron جي ڏاڍي رش هئي. روبا ماڙيءَ کان شاهه سمندو ڪريڪ تائين، ان وڏي سمن نالي جي ڪوئن مان سائي بگهه جا ولر تاهه کاڌل ڪونجڻ جيئن گات مٿي ڪري بند سان ويندڙ وسونهن کي ڏسي رهيا هئا. مسٽر بورڊن پهريان ڪين گڻڻ شروع ڪيو، پر سندن تعداد ايترو ته گهڻو هو، جو انهيءَ خفي مان اتي ئي هٿ ڪڍيائين.

وڏي سمن نالي سان جيئن جيئن اسان ٿاڀڊل لنڪ ڏانهن وڌندا وياسين، تيئن تيئن انهن ساون بگهه جو تعداد وڌندو ويو. شروع ۾ ڪٿي ڪٿي ڪجهه ڏهن وارا پکي (Waders) به نظر آيا، پر اهي ڇڏا هئا. سنڌ، ڇو ته ڏينڊن، ڍورن، تلائن ۽ ڊهن جي به سرزمين آهي، ان ڪري ننڍي پاڻيءَ ۾ ڇڳڻ وارا پکي هتي عام جام آهن. اهي پکي اڪثر ڍنڍن، تلائن، ڊهن ۽ ڍورن جي ڪنارن سان چڱندي نظر ايندا آهن.

ساوا بگهه پاڻيءَ جي سطح مٿان اڏامندا نظر ايندا آهن. انهيءَ نموني اهي پاڻيءَ مٿان پنهجو پاڇو ڊوڙائي مڇيءَ کي دوکو ڏيڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ته اها حرڪت ڪندڙ شيءِ سندس شڪار آهي. اهڙي طريقي سان مڇي جڏهن ٻاهر پاڻيءَ جي سطح تي ايندي آهي ته اهي بگهه تمام وڏي چُستيءَ سان ان کي جهتي وٺندا آهن. ان بگهه جي عادت آهي ته هو مڇيءَ جو منهن وارو حصو پنهنجي ڇهنڊ ۾ جهلي، پوءِ ڳيهندو آهي، ڇو ته کيس اهو خطرو هوندو آهي ته ٻچ جا ڪنڀر يا پاسن وارا ڪنڀر گلي ۾ ڦاسي ڪٽي سندس انت نه آڻي ڇڏين. سائي بگهه جي ايتري آبادي مون اڳ ڪٿي به نه ڏٺي هئي. هن پکيءَ کي ماڻهن کان هرون ڀرون ڪو ايڏو وڏو خطرو ڪونهي، ڇو ته سنڌ جو مسلمان توڙي هندو هن کي ڪونه کائي، ان ڪري هن بگهه جي آبادي وڌڻ جا امڪان بهرحال تمام گهڻا آهن، پر جهڙي رفتار سان هي بگهه آس پاس جون ڍنڍون ڇڏي سمن نالي کي پنهنجي کاڌي جي مستقل جاءِ ناهي رهيو آهي، تهڙي رفتار سان ئي سگهي ٿو ته انهيءَ سمن نالي

جو زھريلو يا گندگيءَ وارو پاڻي جنھن ۾ شگر ملن زھر کان وٺي ووڻن توڙي سارين جي فصلن مان ڇنڊجي آيل جيت مار دوائن جو جھجھو مقدار شامل ھوندو آھي، ان جي موت جو سبب نہ بڻجي وڃي.

سي گل (Sea-gull) جي باري ۾ مون ڪھاڻين ۽ ناولن ۾ پڙھيو ھو، پر کيس اکين سان نہ ڏٺو ھو. سي گل سڄ پڇ تہ بي انتها خوبصورت پکي آھي. (خوبصورتيءَ جا معيار ھر ڪنھن جا پنھنجا پنھنجا آھن) ۽ پيڻ (Pelican) کي بہ دوائن وارن خفتين وٽ ۽ فلمن ۾ تہ ڏٺو ھوم، پر ايترو ويجهو ۽ روبرو ڏسڻ جو اتفاق نہ ٿيو ھو ۽ وري سي گل سان ملندڙ جلندڙ ابايلن جھڙو ٽرن Tern پکي بہ مون پھريون ڀيرو ڏٺو ھو. سي گل ۽ ٽرن ھڪ قسم جو معاشرہ ناھي رھندا آھن ۽ آنا بہ ھڪ ئي جوءَ ۾ ڏيندا آھن. سندن گڏ رھڻ ۽ گڏ آنا ڏيڻ جو مقصد پنھنجن آتن ۽ ٻچن جو بچاءُ ڪرڻ ئي لڳي ٿو، ڇو تہ ڪانو، لومڙ، وغيره ھنن جا آنا، بعضي ٻچا بہ ڪاڻي ويندا آھن. پيڻ، بگھ ۽ سانھون - ھي سڀ پکي وڻن تي آنا لاءِ ھيندا آھن.

ڪلاڪ کن جي پنڌ کان پوءِ اسان سم نالي جي ان حصي ۾ داخل ٿياسين، جتان نالي جي ساڄي پاسي کان ڍنڍون شروع ٿين ٿيون ۽ کاٻي پاسي کان انڊيا جي بارڊر وارو رڻ. ساون بگھن سان گڏوگڏ، سم نالي اندر پيڻ پکين جون جوڙيون، سي گل جا ننڍڙا ولر، جن ۾ لاچار ڇھ يا اٺ، ڪنھن ۾ تي يا چار پکي شامل ھئا، ڏسڻ ۾ اچڻ لڳا.

سڀ کان پھريان سم نالي جي بند سان سيراڻيءَ جو پاڻي لڳل ھو. جيتوڻيڪ اھا ڪا ڍنڍ نہ آھي، پر آس پاس جو پاڻي ان ۾ ڀرجي وري ڍنڍن ۾ پوي ٿو. جنھن پھرين ڍنڍ مان ھيءُ سم نالو گذري ٿو، تنھن کي پٽجي سڏيندا آھن. ھن ڍنڍ ۾ اڌ سمند، اڌ ڪئنال ۽ ٻيو مينھن جو پاڻي پيل ھو. لاکي چاچين جون قطارون بند ڪان پري، ڍنڍن جي وچ ۾ چڱي رھيون ھيون. پري کان اھي رڍن جي ڌڻن جيئن ئي لڳيون. ھيءُ پاڻيءَ جو سڀ کان ڊگھو پکي ٿئي ٿو. وڏي ۽ ٿلھي چھنب، جا قدرتي طور ڳاڙھي ۽ ڪاري شيد تي ٺھيل اٿس، کيس شڪار ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿئي ٿي. ھن پکيءَ جي پڇ ۽ پيٽ وٽان ڳاڙھا دٻڪ ٿين ٿا، ان ڪري جڏھن ھنن جا ولر رڻ جي ڪنھن ڍنڍ مٿان اڏامندا آھن تہ ڏسڻ واري کي اچين ۽ ڳاڙھين ماڻھن واري شھر جو گمان ٿيندو آھي.

ٽائيدل لنڪ وٽ، ڇو تہ زمين ڪاري آھي ۽ سمند جي وير روز ان کي پنھنجي آب ۽ تاب سان ميلن جا ميل پنھنجي پاڪرن ۾ آڻي ڇڏيندي آھي، ان ڪري ھتي ساڻي بيلي جي ڪابو گنجائش نظر نہ ٿي اچي. غالبن

جيڪي پکي وٺن تي آنا ڏين ٿا، تن لاءِ اهو ئي چئي سگهجي ٿو ته اهي ڪٿي ٻاهر، جتي وڻ آهن، ٻيلا آهن، اتي ٻچا ڪن ٿا. ٻگهه ۽ سانھ لاءِ ته چئي سگهجي ٿو ته اهي نئي جي جاتيءَ ۽ بدين جي گولاڙجي واري ساحلي علائقن ۾ ٻچا ڪندا هوندا. يا ٿي سگهي ٿو ته هو سنڌ جي وڌيڪ وڻراھ وارن علائقن ۾ ٻچا ڪري اتي سانوڻي يا سياري ۾ هجرت ڪري ويندا هجن. ڇو ته بورڊن جي چوڻ مطابق ته ساون ٻگهن ۽ پيشن جا ”اڏامڪ“ يعني ٻچا انهن ولرن ۾ گهڻي مقدار ۾ موجود هئا. پيشن اڇو ۽ گلابي ٻن قسم جو ٿئي ٿو، پر اسان اڇن سان گڏ جيڪي گلابي جهانءَ وارا پيش ڏٺا، سي بورڊن مطابق ٻچا هئا، پر ائين نه هو. اهي Eastern Rose Pelican هئا. پيشن پکيءَ جو پاڻيءَ ۾ ترڻ خود دلچسپيءَ کان خالي ڪونهي. هيءُ پکي، جي پاڻ کي کي چڏي ڏي، ته وهڪري سان گڏ پاڻ مرادو تري، جي پنهنجي پيرن جي پتوار سان پاڻيءَ کي ڌڪي ته سندس ڳاٺ فخر ۾ بلند ٿي وڃي. پيشن پکي جتي به ڏٺوسين، سو اڃا نون ڪنين سان هو. ٽائيدل ڏي پيشن جو شڪار جامر ٿئي. هتي هن جا دشمن مهاڻا ئي آهن. گهڻو ڪري جيئرو وڻن جي ڪوشش ڪندا آهن. ونجهارن ۾ ڦاسائي وڪڻندا آهن. هن جي ڪپت جو پس منظر پڻ عجيب ۽ غريب آهي. گهڻو ڪري اهي ”نيم حڪيم خطراڻي جان“ انهن جا خريدار آهن، ڇو ته هي ماڻهو شهرن ۾ ماڻهن جا ميڙا لڳائي الائي ڪهڙا ڪهڙا تيل ۽ ڪشتا وڪڻيو وڃن. مرض اهو ئي ساڳيو- وهه ته ڪانئن..... اٿيو وڃي. پر وڏا رئيس ۽ سينيون پڻ هنن پکين جا پر پتي پنهنجن تلائن ۾ ڇڏيندا آهن؛ مهمان مڙهي تي رعب ۽ دبدبو وجهن لاءِ. پيشن سنڌ ۾ رڳو بدين ۽ نئي واري علائقي ۾ اچي. هن جو اصلي وطن يا ته انڊيا آهي يا وري هيءُ به سائيبيريا مان ڪهي اچي ٿو. انهن مان ڪي ته سڄو سيارو اتي گذارين ٿا ۽ ڪي وري سڄو سال رهي پون ٿا. ڪافي پنڌ اڳتي هڪ ناليءَ جي موري آئي، جنهن جي ڍڪن تي به پکي ويٺل ڏٺاسين. اهي ڳاڙهيون سرهيون هيون. سندن پيٽ ڳاڙهو ۽ پٺي ڪاري هئي. پيٽ تي اڇا ڪارا ڊيڪ به هئن. سرهيون ڏسڻ کان پوءِ اهو آسرو ٿيو ته اڳتي هلي باز به ڏسنداسين.

مهرو ڍنڍ جي حد اچي چڪي هئي. پنهنجي ملڪ ۾ هوندي به هڪ انگريز، جو پکين جو چاهيندڙ (Bird Lover) هو، اسان جي ميزباني ڪري رهيو هو. هن ڍنڍ ۾ پري پري تائين لاکي جاجين جا ولر چڱي رهيا هئا، پر انهن سان گڏ ڪٿي ڪٿي ڪارو ڪوٽ به نظر آيو ٿي. دوربين کڻي اکين تي رکڻ سان معلوم ٿيو ته ڪي پکي آهن، پر سڃاڻي نه سگهياسين.

اهو بہ ممڪن هو تہ ڪا ساوڪ يا وٽڪار هجي، يا ڪي ڪلر جا ڪارا ٽڪرا هجن ۽ رڃ ۽ رڻ جي ڪري ائين نظر ايندا هجن. مِهرُو ڍنڍ ۽ چُولري ويٽر* جي وچ تي اسان ڪجهه ڊهن وارا پکي پڻ ڏٺا. تنن ۾، واسڪوٽي ٿيٽا ۽ ٻيا ننڍا ٿيٽا، جيڪي Sand pipers سڏجن ٿا، سمر نالي اندر پاڻيءَ جي ڪنارن سان، يا ڪٿي ڪٿي نالي اندر ريت جي ٽڪرن تي پنهنجو رزق تلاش ڪري رهيا هئا. نالي جي کاٻي پاسي، جتي پڻ سامونڊي وير جو پاڻي بيٺل هو ۽ پريان رڻ جا رنگ هئا، تن ۾ بہ ساوا ٻُگهه پنهنجو داڻو پاڻي ڳولڻ ۾ مشغول هئا.

ائين ٿيندي ٿيندي اسان اچي چُولري ويٽر پهتاسين. هتي چُولري ڍنڍ جي پاڻي ۽ ٿاڻيدل لنگ ذريعي سامونڊي وير جو هڪ ٻئي سان رومانس ٿئي ٿو. وير ڍنڍ جي پاڻيءَ کي مٿي ڏڪي وڃي ٿي. پوءِ جڏهن ٽڪي ٿئي موت کائي ٿي، تہ ڍنڍ جو پاڻي سمند تائين سندس پيڇو نہ ٿو ڇڏي. اهو ٻنهي جو روز جو لقاءُ آهي. آبي زندگيءَ جي بجاءِ خاطر چُولري ڍنڍ واري پاسي کان زير زمين (پاڻي هيٺان) هڪ بند ٻڌو ويو آهي، جيڪو گهريل تعداد ۾ پاڻي پنهنجي مٿان وهائي، باقي پاڻيءَ کي روڪي ڇڏي ٿو. هتي چُولري ويٽر تي مقامي ميربحرن جو ڊاٻو آهي. هي ميربحر سمند مان ايندڙ جهينگو ۽ مڇي ڦاسائين ٿا. مقامي ماڻهن مان هڪ اڌ کان جڏهن پڇيوسين تہ جهينگي جي پئداوار ٿاڻيدل لنگ کان اڳ وڌيڪ هئي يا هاڻ، تہ هنن ورائيو: ”اڳي وڌيڪ هئي.“ هاڻ گهٽ چو آهي جو سبب مسٽر بورڊن Over fishing ٻڌايو. سچ پچ تہ جهينگن جو هڪ وڏو ڍڳ، جنهن کي ڊگڊگي ذريعي چڪيل پاڻيءَ ذريعي ڏوتو پئي ويو، ان ڳالهه ڏي اشارو هو تہ هي ماڻهو ايڏي Over fishing چو ٿا ڪن ۽ چو نہ ٿا انهن جو نسل وڌڻ ڏين تہ جيئن سندن پئداوار وڌي؟ شايد ٺيڪيدار ۽ خود سندن لالچ ۽ ضرورتون ئي ذميوار هيون ان تاهيءَ جون.

مير بحر ننڍي وڏي مڇي ۽ جهينگي کي اصل قابو ڪيو ڇڏي. هاڻي وائڻ اها اخلاقيات بہ موڪلائي چڪي آهي جو ننڍي مڇي ۽ جهينگي کي وري واپس پاڻيءَ ۾ ڇڏي ڏين. جيئن هو ماضيءَ ۾ ڪندا رهندا هئا، ۽ ٻونگن ۽ ساڻهن جي ٻچن کي مارڻ پاپ سمجهندا هئا.

* چُولري ڍنڍ جي آها جاءِ، جتي سمر نالي جي پاڻيءَ کي ڇاپ ڏيئي روڪيو ويو آهي، جتان اهو آهستي آهستي ٿي هيٺ سمند جي حد ۾ داخل ٿئي ٿو. وير چڙهڻ جي صورت ۾ سمند جو پاڻي سڌو سمر نالي ڏانهن نہ ٿو وڃي، پر رڪاوٽ سبب ساڄي ۽ کاٻي پاسي ڏانهن پکڙجي وڃي ٿو.

هتي ته ڪيترا ئي پوءِ ڍاول ٺيڪيدار مهائن تي لٽ کنيو بيٺا آهن. وڏي مڇي ۽ جهينگي کي برف ۾ وجهي انهي مهل مارڪيٽ پهچايو ڇڏين. جڏهن ته ننڍي لاوي/پونگ کي پڌرن تي سڪائي ڪڇ جي صورت ۾ مارڪيٽ ۾ وڪرو ڪن. صورتحال اها آهي، جو ڏينهنون ڏينهن مڇي ۽ جهينگي جي پيداوار گهٽجندي پئي وڃي، پر پونار ۽ هنن جا ٻار سمند سان برسرپيڪار آهن. مهاڻا به سڌو سنئون سمند سان جنگ جوڻيو بيٺا آهن. جتي مڇي ۽ جهينگو گڏ ٿئي ٿو، چارن مان ڪڍيو وڃي ٿو ۽ ڪڇ سڪائي وڃي ٿي، اتي سمند جا سهڻا پکي سيگل Sea gull گهڻي مقدار ۾ لامارا ڏيئي رهيا هيا. ايتري قدر جو مهائن جي پيرن مان جهينگا/مڇيون ڪڍي پيٽ ڪوٽ ڪري رهيا هئا. مون سي - گل جي مهائن سان اهڙي حجت ڏسي کانئن پڇيو، ”هي توهان کان ڊڄن نه ٿا؟“ مهاڻي کلي ورائيو ”نٿا اهي هاڻ اسان سان هري مري ويا آهن. اسان سڀنيءَ جو گذران آخرڪار مڇيءَ ۽ جهينگن تي ئي ته آهي.“ اها ڪيتري قدر صحيح ڳالهه هئي ته سي گل Sea gull مڇي ۽ جهينگو کائڻ ٿا، پر اتي انهن جي رش مان ٻيو مطلب ڪڍڻ بلڪل بي سود هو. سي گل سامونڊي ڪناري وارن علائقن، خاص ڪري ڍنڍن، ڏنن ۽ سامونڊي پاڻيءَ واري پٽن جي سونهن آهن. هن جي چوڳي جي جاءِ سامونڊي ڪنارا ۽ ان جا ساحلي علائقا آهن، پر مون ٻڌو آهي ته هيءُ پکي آنا ساحلي واريءَ وارن ڌڙن ۾ لاهي ٿو، جتي سون جي تعداد ۾ گڏجي هڪ قسم جو معاشرو قائم ڪري ٿو. آنا پٽ تي ڏي ٿو، ان ڪري، انهن جي بچاءَ لاءِ کيس رات ڏينهن هڪ جاءِ تي يا آس پاس رهڻو پوي ٿو.

لاڙ جا ماڻهو سي گل کي دوبائي (Dubai) چون. ننڍڙي ٿرن کي خوري ۽ عام ٿرن کي ڪنڀاءُ (Kinai) چون. انهن پکين جا نالا علائقي جي حساب سان تبديل ٿيندا رهن ٿا.

چولري ويتر کي ڪراس ڪري اسان کي آئل برج ٽپي سم نالي جي ڪاٻي پٿڙي وٺي هئي. چولري ويتر ۽ آئل برج جي درميان چولري ڍنڍ ۾ بي حساب پکي هئا. ڳاڙهي چهنڊ واري لاکي جاجين کان وٺي جهنگلي بدڪن (Ducks) تائين، خاص ڪري بهائڙن (Gadwalls) جون قطارون ٽولن جي صورت ۾ تري رهيون هيون. انڊين جل ڪانٽري (Indian shag)، عام ڪانٽري (Little Cormorant) ۽ ڪنپي جو ڪافي تعداد موجود هو. هي ٽيئي پکي هڪ جهڙا ٿا نظر اچن. هندستاني ڪانٽري ۽ عام ڪانٽري کي توهان سڀيل زمين يا سڙ ۽ ڪلر هيٺ ايل ٻنن، ڍنڍن، ڍورن

۾ ڪنهن نر جي تيلي يا پراڻي وڻن جي ٽڙن تي ويٺل ضرور ڏٺو هوندو. اڪثر ماڻهو هنن کي حرام سمجهن ٿا. اها به سٺي ڳالهه آهي. انهن پکين جون فطري عادتون، رنگ ۽ نسل سندن بچاءُ جو وڏو ذريعو آهي. ڪانٺرا، ڏيڏر، ننڍڙا نانگ، مڇيون وغيره کائي ويندا آهن. جيتوڻيڪ سندن پيرن ۾ جاريون اٿن، پر تنهن هوندي به جنهن نالي سان سندن نالو شروع ٿئي ٿو، ماڻهو ان نالي کان ڪراحت ڪن ٿا. هي پکي بلڪل ڪارا ٿين ٿا، پر انهن مان ڪيئي جي ڳل تي اکين هيٺيان هڪ سينتي ميٽر ويڪرو ۽ ڏيڏاڻج ڊيگهو ڪير جهڙو ٽڪو ٿئي ٿو. اهڙو ئي ساڳيو ٽڪو وڏي ڪانٺري کي به ٿئي ٿو، پر اهو ڪنڌ ڏانهن لڙيل هوندو آهي. هن جي اک پڻ وچ بجاءِ سندس لوطي مٿي جي چوٽيءَ تي واقع هوندي آهي. سڀنيءَ جون اکيون سايون هونديون آهن.

ڍنڍن کان هتي ڪري جڏهن سم نالي اندر ڏٺوسين ته هيڏي مٿي وارين تورن جو هڪ وڏو ٽولو واريءَ جي هڪ ننڍڙي ڌڙي تي چڱي رهيو هو. هي تورن، جن کي انگريزيءَ ۾ Painted Storks چئبو آهي، هلي ۾ زبردست اسٽالڻس آهن. مقامي ماڻهو هنن پکين کي چٿروڙ به چون. ڳالهه هلي پئي تورن جي تور جي. اسان مور جي تور جو ذڪر ڪري نه ڍانڍا آهيون، پر مان سمجھان ٿو ته جنهن هن قسم جي تور کي هلندي ڏٺو هوندو، سو چوندو، ”واقعي! هن پکيءَ جي تور پنهنجو مٿ ڀاڻ آهي.“ توهان مان ڪنهن، سرڪس ۾ ٻن بانسن جي پنجرن/ڌنڌن ذريعي هڪ بي پرواهه ماڻهوءَ کي هلندي ضرور ڏٺو هوندو. ان جي تور ۽ چٿروڙ جي تور ۾ ٽڪي جيترو به فرق ڪونهي. هيءُ پکي اڪثر ڪري وڻن تي اڪيرا ٺاهي ٿو ۽ ٿڌن ملڪن ۾ ته چٽين کان به نه مڙندو آهي. ڊڄي گهٽ ٿو. نانگ، ڏيڏر، ٿڌن، ساون مڪڙن ۽ مڇيءَ تي گذران اٿس. تور ڳچي سڌي ڪري اڏامي ٿي ۽ اڪثر ولر ۾ هجرت ڪري ٿي. ڊپن، گپ وارن زمينن ۽ گاه وارين زمينن ۾ چوڳو ڪري ٿي. هيءَ جڏهن ٻولي ٿي ته ڇهن ڪڙڪائي ٿي.

هيڏي مٿي واري تور سان گڏوگڏ ٽائڊل لنڪ ٽيٽن جي ڪيترن ئي قسمن، جهڙو جهنگ ۾ چڱندڙ ٽيٽن (Wood sand pipers) ۽ عام ٽيٽن (Common sand pipers) گروٽيٽن، واسڪوٽي ٽيٽن، ڳاني وارن ٽيٽن Little Ringed Plovers، ٽيٽهرن ۽ ٽيٽن (Common snipes) جو پڻ مرڪز ٿي چڪي آهي. ٽيٽا ته هوئنن سڄي سنڌ جي آئين زمينن، ڊپن، ڍنڍن ۽ ڍورن کي پنهنجو گهر ڪري چڪا آهن، پر ٽائڊل لنڪ کي اهو اعزاز سامونڊي پٽيءَ منجهان گذرڻ ڪري مليو آهي. سمند جو ساحل ويجهو هئڻ

ڪري ۽ وير مٽي چڙهي ڍنڍن ۾ پوڻ ڪري، انهيءَ خاص ماحول جا پکي ٽائڊل لنڪ ۾ پنهنجو چوڳو ڪن ٿا. ڇو ته هي سمنڊ نالو پاڻ سان گڏ چئن ضلعن جو پاڻي کڻي اچي سمنڊ ۾ اڇلائي ٿو، جنهن ڪري هن ۾ مٺي پاڻي ۽ ڪاري پاڻي - ٻنهيءَ جا جيت ۽ ٻي حيات موجود آهي.

لاڙ جا ساحلي علائقا، جيڪي گهڻو ڪري هيٺاهين صاف پٽن جي صورت ۾ آهن، جتي گناهه به آهي ته رڻ به آهي، واري به آهي ته ڪلر به آهي. اهڙي قسم جو ماحول پوراڙن Curlews لاءِ ٻنهيءَ موافق آهي. هيءُ پکي ساحلي علائقن جي خشڪ توڙي آلي واريءَ ۽ ريت ۾ پنهنجي رزق لاءِ پاڻ پتوڙي ٿو. رهڻ لاءِ انهن علائقن کي ترجيح ڏئي ٿو، جتي جهنگ به هجي ته رڃ به هجي. هيءُ سمنڊ جي ڪنارن سان هجرت ڪري ٿو. سندس هجرت جي مند سيارو آهي. هي وڏي سي گل جيڏو ٿئي ٿو. سندس جهنگ ڊگهي ۽ ڪماڻ جيئن هيٺ تي مڙيل ٿيندي آهي. هن جي اکين يا ڪنهن ٻي حصي تي ڪي پٽا وغيره نه ٿين. هيءُ پکي چيني رنگ جو ٿيندو آهي. هن جو پٽ اڇو ۽ ارهه پيلو ٿيندو آهي. سندس ٻولي ڏاڍي سريلي ٿئي ٿي. ٽائڊل لنڪ تي چولري ويهر ۽ اٽل برج جي وچ تي ٻن قسمن جا پوراڙا ڏٺاسين. وڏي جهنگ وارو پوراڙو ۽ پاهڻي پوراڙو.

پاهڻي پوراڙو ڊگهي جهنگ واري پوراڙي کان گهڻو مختلف ٿئي ٿو. هن جون اکيون وڏيون، پيليون ۽ ڪنڀن جي پٽ ۾ نمايان ٿين ٿيون. پٿريلي علائقن ۾ رهي ٿو. جيت جڻا، پوپٽ پنيوربون ۽ ڪٺا ماري کائي سگهي ٿو. ٻچ ٻين پوراڙن جي پٽ ۾ وڏو ٿيس. هي ٽائڊل لنڪ اندر هڪ سڪل ٽڪريءَ تي چڱي رهيا هئا، جنهن جي چوڌاري سمنڊ نالي جو پاڻي وهڻ رهيو هو. اصل وطن آفريڪا اٿن. جڏهن ته يورپ ۾ تمام ٿوري تعداد ۾ رهن ٿا. زمين جي سطح سان اڏامندو آهي. سندس وڏر، ٻاهرين پرن مٿان سفيد قسم جو پتو نظر اچي ٿو. رنگ ۾ چڻ ته چنڊول هجي، پر هن جا رنگ گهرا ٿين ٿا. سنڌ ۾ هن کي ڪروانڪ، ڪاربان ۽ پليئرس جي نالن سان به سڏيو وڃي ٿو. هي لوڪل آهي.

ٽائڊل لنڪ ايريا هڪ اهڙو خطو آهي، جتي سمنڊ جو پاڻي، سمنڊ نالن جو ٽي سؤ فٽ زير زمين وارو پاڻي، لاڙ جي ڍنڍن جو مٺو ۽ ڪارو پاڻي (جنهن مان هيءُ نالو گذري سمنڊ ۾ داخل ٿئي ٿو) ۽ ڪوٽڙي بئراج جو فالتو يا چنڊيل پاڻي پاڻ ۾ ملي ڪري هڪ نئين قسم جو ايڪو سسٽم وجود ۾ آڻين ٿا. هن دفعي جڏهن اسان بند تان گذري رهيا هئاسين ته فقط ٻه ڏينهن اڳ پيل زبردست مينهن سبب سڄو بند گپ ۽ چڪ ۾ پريو پيو هو

۽ سمر نالي جي ٻنهي پاسن کان پاڻيءَ جون چرون بيٺل هيون. هتي جي آبي زندگي هن موسم ۾ ڏاڍي خوش گذاري ٿي. خوش ان حوالي سان، جيئن هن ملڪ ۾ اسان سڀ گذاريون ٿا. سنڌ جي ٻين حصن وانگر هتان جي جهنگلي جيوت به بي يارمددگار آهي. جهنگلي جيوت ۽ شڪار کاتو ٻاهرين مهمانن کي وٺي هتي سائبريا کان پاڻ ڪهي آيل مهمانن مٿان ڪٽڪائي ٿو. نتيجي ۾ تر جي ماڻهن مطابق، جيڪو شڪار لڪ چوريءَ ۾ ٿئي ٿو، اهو انهن ”شير شاهه جي شڪرن“ جي مينيج (Manage) ڪيل قتل عام کان ڪي حصا گهٽ هوندو آهي. جتي ايڏي ڀرپور انداز ۾ موجود آبي جهنگلي جيوت واري علائقي جو سرڪاري سطح تي ڪو تحفظ ڪونهي، اتي ٻيا سرڪاري ادارا پڻ انهيءَ گگدام مخلوق جي سر جا دشمن بنيو ويا آهن. مثال طور اسان جڏهن رينجرس جي چوڪيءَ جي هڪ سپاهيءَ کان پڇيو، ”هتي ڇا ماڻهو توهان جي سامهون شڪار ڪن؟“

ته هن وراڻيو: ”نه، پر جيڪڏهن ڪو واقف ڪار نڪري پوندو آهي ته ان کي اسان جهليندا نه آهيون.“ هجڻ ته هيئن ڪبي جو سرڪار کي خاص طرح سان ”باڊر سيڪيورٽي فورس“ کي جهنگلي جيوت توڙي ٻي حيات، جنهن ۾ جڙي ٻوٽيون ۽ وڻ ٿڻ اچي وڃن ٿا، جي تحفظ لاءِ معلومات ۽ ٽريننگ ڏيئي پوءِ اماڻڻ گهرجي. سنڌ جو ڪوسٽل باڊر هجي توڙي ريگستاني بارڊر، ان پڙهيل ماڻهن کي دورن جيئن ايجنسين ۾ ڀرتي ڪري اماڻڻ، ملڪ توڙي مالڪ جي هن حسين ترين ڪائنات جي بي زبان مخلوق لاءِ قطعي ڪنهن به صورت ۾ فائدي مند ناهي. ٿر ۾ مورن جو قتل عام ۽ خيرپور جي ريگستاني باڊر سان رينجرس جي سپاهين هتان هرڻن ۽ ٽارڙن جو زبان ۽ ساحلي علائقن ۾ ڪوسٽل گارڊز ۽ رينجرس هتان ڪونجن ۽ ٻين قيمتي (اڻ لڀ) مهمان پکين جو شڪار، ادارن ۾ ويٺل ذميوار ماڻهن جي فطرت ۽ فرض کان لاپرواهي ۽ لاتعلقي جي اظهار کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي. نه ته ذميوار ادارا پاڪستان جي آئين ۾ رهندي اهڙي قسم جي لڪ پڙهه نه فقط ڪري سگهن ٿا، بلڪه هڪ ٻئي تي زبان گوريءَ جا ڪيس به داخل ڪري سگهن ٿا. پر:

جهان حيات ڪو لڳا ه ڪينسر مسيحيانون سـ

اس ملڪ کي مٽي ميڻ ڪيون ڪر اڳين خوشبئون ڪي پودي

آئل برج ڪراس ڪري اسان تائيدل لنڪ جو ڪاٻو ڪنارو

ورتوسين. هتان کان شاهه سمندو ڪريڪ سترنهن يا ارڙهن ميل کن پري

آهي. جيئن جيئن اسان سمند کي ويجهو ٿيندا وياسين، تيئن تيئن سي گل.

ڪيناءَ ۽ پيڻ پکين ۾ اضافو ٿيندو ويو. لاڙ جي ان بيلٽ ۾، جن پڙهندڙن رچرڊ برٽن جو ڪتاب Falconery in the valley of Indus پڙهيو هوندو، باز جو شڪار ڄام ٿئي. ڪي ماڻهو اهو ٻڌي حيرت ۾ وڻجي ويندا ته: ”باز جو به شڪار ٿئي؟“

ان معاملي ۾ اسان تڏهن ڏاڍا خوش قسمت نڪتاسين، جڏهن اسان جي دوست بورڊن جي ماحولياتي آفيسر اقبال صاحب گاڏي بيهاري اسان کي آس پاس ۽ پري پري تائين پکڙيل رڻ ۽ سمند جي چڙهندڙ وير ۽ ڍنڍن ۾ رزق جي تلاش ۾ چڱندڙ پکين جي ديدار جو موقعو ڏنو. گاڏيءَ تان لهي، کاٻي هٿ تي سم نالي جي بند سان رڻ جي سڪل هڪ وڏي پٽ تي جڏهن منهنجي نظر ڊوڙڙ لڳي ته مون ڏٺو اقبال صاحب اسان کان ايڪڙ پنڌ ڪري، هڪ همراھ سان ڪجهه ڳالهائي رهيو هو. سندن پير ۾ هڪ عجيب جاءِ هئي، جا پري کان قبر پئي لڳي. مان بند لهي جڏهن ٻنهي همراهن تائين پهتس ته مون ڏٺو امين به مون سان گڏ بيٺو هو. اسان ان همراھ کان پڇيو ته، ”تون هٿ هن رڻ پٽ ۾ ڇا پيو ڪرين؟“

”بس ائين ئي، ٿيڻ وغيره جو شڪار!“ هن بي رخيءَ سان وراڻيو. اوچتو منهنجي نظر هڪ ننڍڙي ڪلي تي پئي، جنهن جي اوچائي تي فٽ کن ٿيندي. هيءُ ڪلو زمين ۾ ڪتل هو ۽ ان جي چوٽيءَ تي ڪو پکي ويٺل هو. مون کي شڪ سو ته آخر اهو ڪهڙي قسم جو پکي آهي ۽ هيءُ قبر نما جاءِ، جنهن کي هڪ پاسي کان وڏا وڏا سوراخ آهن، ڇا جي آهي؟ مون کي سنڌ جي مشهور صحافي اسحاق مگري جي هڪ ڳالهه ياد آئي، جيڪا هن مون کي سفر تي رواني ٿيڻ کان ڪجهه منٽ اڳ ٻڌائي هئي. هن چيو هو ته: ”ايدانهن توهان هونئن به وڃو پيا، پر رڻ ۾ انهن همراهن کي ڏسڻ جي ڪوشش ضرور ڪجو، جيڪي مهينن جا مهينا بازن جي انتظار ۾ پيا اڃ ۽ بڪون کائيندا آهن ۽ اس ۾ پيا ڪڙهندا آهن.“

اهو سڀ ڪجهه ياد ايندي ئي منهنجي دلچسپي اڃا به وڌي وئي. مون هن کان پڇيو: ”اهو ڪلي تي ڪهڙو پکي ويٺو آهي؟“ هن وري به لاپرواهيءَ منجهان وراڻيو: ”بدور.“

”اهو ڇا جي لاءِ ويهاريو اٿو؟“

”بس ائين ئي.“

”ان سان باز وڙهندو آ ڇا؟“ امين پڇيس.

”ڪڏهن ڪڏهن.“

اقبال پوئتي موٽي ويو. اسان همراھ کان تفصيلي ڳالهيون پڇڻ

لڳاسون.

”جي تون باز جهلي به وئين ته توکي گهڻا پئسا ملندا؟“

”اهي ڏه ويه هزار.“ هن بيزاريءَ مان چيو.

مون محسوس ڪيو ته موضوع ڏاڍو دلچسپ آهي، ان ڪري

جلديءَ ۾ ئي پوئتي موٽي آيس. هن دفعي منهنجي ذهن ۾ ٻي ڳالهه هئي.

مون بورڊن کي چيو:

”Mr.Borden, if you don't mind we should take a couple of photographs of that gentleman and his kestrel?“

بورڊن وڏي خوشيءَ سان منهنجو عرض قبول ڪيو، ۽ اسان سڀ

- اله ورايو، اقبال صاحب ۽ ٻيا دوست، ان همراه جي ان پڪيءَ تائين

وڃي پئاسون. هو اسان جي پرسان پئي آيو ۽ هن جي ڳالهائڻ ۽ لهجي مان

لڳو پئي ته هن اسان سان الاهي ڪوڙ پئي هنيا. جڏهن اسين ”ٻڙ“ تي

پهتاسين ته اهو ننڍڙو باز ”ٻڙ“ ڪري وڃي ميدان تي ويٺو، ڇو ته هن جي

ٽنگن ۾ سنهي پر پڪي ڏور ٻڌل هئي. اتان وري اڏاڻوسينس ته اچي ان

ساڳئي ڪلي تي ويٺو. مسٽر بورڊن ان جا ڪجهه ڦوٽو ڪڍيا ۽ اسان

شڪاريءَ جي وڇايل ٽڪسات کي چڱيءَ طرح سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ

لڳاسون. هن اسان سان تمام گهٽ تعاون پئي ڪيو. هن سمجهيو پئي ته

اسان صحافي آهيون ۽ ٻئي ڏينهن سندس خلاف ڪا وڏي خبر اخبار جي

سرخين جي زينت بڻبي.

بدور (Kestrel) هڪ ننڍڙو باز آهي، جو جهرڪين ۽ ٻين ننڍن

پکين جو شڪار ڪري ٿو. هن جو مٿو ۽ ڪنڊ طوطي وانگر ڌڙ سان چٽ ته

پيوند ٿيل هوندا آهن. سندس ڪنڊ تي ٻيلا سليٽي رنگ جا ٽڪا ٿيندا اٿس.

هن جون ٽنگون پيليون ٿينديون آهن. بدين ۽ نٽي جا ميربحر ۽ ٻيا خفتي،

جيڪي گهڻو ڪري عربن جا ايدوانس ۾ قرضي هوندا آهن، سي هن باز جي

مدد سان ٻين گهريل بازن کي ڦاسائيندا آهن. هن باز تي پرمار، جهنگلي باز،

چرخ، ڪڙل ۽ بحري باز جو شڪار ڪيو وڃي ٿو. ميزبان باز جي انهيءَ

خاصيت جي ڪري کيس Decoy bird پڻ سڏيو وڃي ٿو.

سڀ کان پهريان شڪاري بدور کي هٿ ڪندو آهي. گهڻو ڪري

عربن جا گماشتا يا چاڙتا يا پاڙيتو کيس اهو باز مهيا ڪندا آهن. ان کان پوءِ

هو چار هٿ ڪندو آهي يا خريد ڪندو آهي، جنهن کي هو پنهنجي ٻوليءَ ۾

”ڊبي“ چوندو آهي. ڊبيءَ سان ٻن ٻن فوٽن جا لڪڻ هوندا آهن، جنهن سان

اها ٻڌل هوندي آهي. ٻنهي لڪڻن جا زمين جي مٿاڇري تي هڪ يا ٻه انچ

اونهائا پها ٺهيل هوندا آهن، جن ۾ انهن کي لکايو ويندو آهي. انهن لکڻن جي ٻنهي چوٽين ۾ هڪ ڏور ٻڌل هوندي آهي، جنهن جو ڪنٽرول شڪاريءَ جي هٿ ۾ هوندو آهي. شڪاري چند قدمن تي اڏيل پنهنجي پناه گاهه، جنهن کي هو ”کوکو“ چونڊو آهي، ۾ لڪل هوندو آهي. شڪاريءَ جي ٻئي هٿ ۾ بدور جي تنگ ۾ ٻڌل ڏور هوندي آهي. بدور جنهن کلي تي ويٺو هوندو آهي، ان جي بلڪل سامهون ڊييءَ جي ٻئي طرف کان زمين اندر هڪ ننڍڙي کڏ ۾ ٿيئي يا ڪنهن چوڙي کي ويهاريو ويندو آهي.

جڏهن باز جي بدور تي نظر پوندي آهي ته هو وڙهڻ لاءِ وٽس ايندو آهي ۽ بدور ڏوريءَ جي ڊيگهه جيتري ميدان ۾ باز کان ڀڄڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. پوءِ کوهي ۾ ويٺل شڪاري بدور واري ڏوريءَ کي آهستي آهستي ڇڪي، ان کي ان جي دائري ۾ اچي بيهاري ٿو، ۽ جڏهن باز سندس پيڇو ڪندو، ان ميدان ۾ لهي، کيس پڪڙڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ته شڪاري هڪدم ڇڪ ڏيئي، مٿس چار ورائي ڇڏيندو آهي.

انهيءَ سڄي عرصي ۾ شڪاري ڏسندو ته جي باز، باز کي نه ٿو جهلي، ته پوءِ هو ڏور کي ڇڪ ڏيئي لڪايل ٿيئي کي ٻاهر ميدان ۾ آڻي ڇڏيندو ۽ بدور ٿيئي کي ڏسي مٿس حملو ڪندو ۽ پيو باز، خاص ڪري پرمار، ان کان اهو ڦرڻ لاءِ ميدان ۾ لهندو ۽ شڪاريءَ جي ٽڪسات ذريعي ڊييءَ جي مار واري ميدان تي ان کان اهو ڦرڻ جي ڪوشش ڪندي چار ۾ ڦاسي پوندو.

ڪڇ جي رڻ ۾ سمند جي ساحل سان شڪار جي ان قسم جو رومانس بيحد جاکوڙ ۽ اسفار جو ڪم آهي. شڪار، جي لڳي ته هڪ منٽ ۾، جي نه لڳي ته چار چار مهينا انتظار ڪرڻو پوي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن ته سالن جا سال لڳي وڃن ٿا. تائيدل لٽڪ جي ڪاٻي ڪناري سان ان کوهي واري همراھ کان مون جڏهن پڇيو ته، ”تون ٿڪي نه پوندو هوندين؟ پوءِ اهو سڀ ڪجهه ڪيئن ٿو ڪرين؟“

هن ٻڌايو ته هو هڪ چٽو نه آهي. هو چار همراھ آهن. چارئي ياشوار آهن. هنن لاءِ ماني عربن جو نيڪيدار ڪئي ايندو آهي. کين پاڻي، نازو گوشت ۽ چانهن پتي ڏيئي پاڻ هليو ويندو آهي. هي همراھ سمند جي انهن ملاحن جيئن پنهنجون نظرون به پنهنجي باز ۾ ڪپايو ويٺا هوندا آهن، جن جا وار هيرن واري سڀ تلاش ڪندي ڪندي اڃا ٿي وڃن ٿا.

سنڌ ۾ ڊيڪوائي Decoy bird ذريعي شڪار جا ٻائي ملاح آهن. هي ملاح قوم جا بندرا ماڻه. جن جا پير سمند جي ڪاري پاڻيءَ ۾ رڻ

جي زھريلِي واريءَ تي ھلندي ھلندي ڇالا بڻجي چڪا آھن، عشق جي حد تائين ان شڪار جا عادي ٿي پيا آھن. جيئن منچر جا ملاح جوا ۾ پنھنجو الھ تھم بہ ھارائي ويھندا آھن، تيئن لاڙ جا ھي ديوانا شڪري باريءَ ۾ پنھنجا ٻار ٻچا بہ وساري ويھندا آھن.

عربن جي پئسي جي چمڪ جو سنڌ جي جھنگلي جيوت کي ڪٽائڻ ۾ بہ اھم ڪردار رھيو آھي. تلور، ھرڻ، ڦاڙھي، ڪونجن توڙي بازن لاءِ ھي صحراءِ جا عياش ماڻھو، ماڻھو ذريعي ماڻھن جي زنجير خريد ڪري وٺندا آھن. پاڪستاني ماڻھو عربن اڳيان ڏاڍو عاجز آھي. ائين جيئن پنھنجي سرڪار آمريڪين اڳيان - سبب ساڳيو آھي. پئسو ۽ Visa - جنھن جو ڪاٽجي ان جو ڳاڻجي. پاڪستان ۾ اقتدار ڇو تہ Pro-Punjabi رھيو آھي، ان ڪري عربن جي ھنگڻ کان وٺي سندن .... تائين حڪومت بندوبست ڪري ٿي. سنڌيءَ ۾ چوندا آھن تہ ”پئسو نر کي بہ ..... ڪري“ سو ڳالھ ھلي پئي سنڌ جي جھنگلي جيوت جي ۽ اھا بہ لاڙ واري پاسي جي. لاڙ جا ميربحر مڇيءَ جي نيڪيدارن ۽ عربن جي رازدارن وٽ ائين قرضي آھن، جيئن پيل ڪولھي سنڌ جي زميندارن وٽ ھنن ٺٽي ۽ لاڙ کي بازن جي بين الاقوامي منڊي بڻائي ڇڏيو آھي. سنڌو درياءَ ۽ ناري جي سيسرن جي نسل جو ختمو تہ ھن قوم اڳ ۾ ئي ڪڍي ڇڏيو، ھاڻ واڳونءَ جي پوئين نسل جو ڪنڌاڻو بہ ھي رڌڻ وارا آھن.

تازو عالمي بينڪ جي مدد سان ڪم ڪندڙ واڍا جي ماحولياتي اداري ۾ ھڪ تجويز گردش ڪندي ٻڌي وئي آھي تہ ٽائيسڊل لنڪ کي ”پکين جي پناھ گاه“ بنائڻ جي رٿا آھي، جنھن لاءِ WWF ۽ IUCN سندن مدد ڪرڻ لاءِ تيار آھن. ڪجھہ نہ ھئڻ کان ڪجھہ ھئڻ بھتر آھي، پر WWF ۽ IUCN جا سينيون، جيڪي عملي طرح سان Nature جي ”ڪنزرويشن“ ۾ رڳو اھا مدد ڪندا رھيا آھن تہ — شڪارين، جھنگلي جيوت جي نسل تباهہ ڪندڙن، عربن ۽ خود حڪومتي اھلڪارن، وزيرن، مشيرن تي ھنن ڪڏھن بہ ڪو ڪيس نہ ڪيو آھي. ھنن ڪڏھن بہ اھو آواز نہ اٿاريو آھي تہ انھيءَ کي ڇو تا ماريو؟ ھنن ڪڏھن بہ فيلڊ ۾ وڃي ماڻھن کي آماد ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي آھي تہ: ”ھاڻي بس ڪريو! گھڻو ٿي چڪو.“

ان کان وڌيڪ افسوس جي ڳالھ اھا آھي جو WWF وارا تہ خود خطرناڪ جانور دشمن شڪارين ۽ واڳن، لڌڙن ۽ ارڙ بلائن جون ڪلون وڪٽنڌڙن جي سرپرستيءَ ۾ وڃي ھي علائقا ڏسن ٿا، جتي جھنگلي جيوت جي ڏپ ٿي ڪونھي.

هوازنهن IUCN وارا چون ٿا ته هنن ٽائيدل لنڪ وٽ شاهه سمندو ڪريڪ ۾ پنجاهه هزار تر جا ٻوٽا پوکيا آهن. پر جڏهن اسان اتي پهتاسين ۽ هنن جا پوکيل ٻوٽا ڏٺاسين ته ڊجي ڳالهه ڪبي، چار سؤ مس ٿيندا، باقي چڙوچڙ ٻوٽا پيدا ٿيا آهن، جيڪي پوکيل ناهن ۽ پاڻهي ئي پيدا ٿيا آهن. خود هڪ ماحولياتي ماهر جون امي ”فائينڊنگس“ هيون ته: ”هي ڪوڙ ٿا ڳالهائين ته اهي ٻوٽا هنن جي ڪوشش ڪري پيدا ٿيا آهن“.

شاهه سمندو ڪريڪ وٽ بيهي ٽائيدل لنڪ بند تان جڏهن سمند ۾ ڏسجي ٿو ته پري پري تائين تر جا وڏا وڏا وڻ ٽهليل نظر اچن ٿا. اهو تعداد آهستي آهستي وڌي رهيو آهي. مون اتي ڪنهن دوست کان پڇيو ته، ”ڇا هتي اٺن وارا جت ڪونهن؟“ ان دوست ورائيو ته، ”نه، هت جت رهي نه ٿا سگهن. ڇو ته هتي اٺن لاءِ ڪو مستقل چراگاهه ناهي.“

هتي اچي جتن جي ڳالهه ان ڪري ڪرڻ چاهيم، جو جاتي توڙي ڪيئي بندر ۽ جنگي سر واري پاسي انهن ساڳين اونارن (جتن) تر جو ڪافي ستناس ڪيو آهي. هاڻ ته ان علائقي جا اصل وارث پنهنجي مال ۽ ٻارڻ لاءِ ان خوبصورت سامونڊي وڻ کي وڌي، ان جو بڻ بڻياد رولڻ ۾ پورا آهن. شاهه سمندو ڪريڪ وٽ بيهي ٽائيدل لنڪ جي آخري چيڙي وٽان جڏهن اوڀر-اتر طرف نهاربو ته وچ پاڻي ۽ ۾ (وير چڙهن واري حالت ۾) شاهه سمندو رڍ جو رنگين مقبرو ڏسڻ ۾ ايندو. هتي هن بزرگ جي مزار تي هر سال ميلو لڳندو آهي ۽ پيڙين جون قطارون ماڻهن سان ڀرجي هن بزرگ جي حاضري ڀرڻ اينديون آهن.

ٽائيدل لنڪ جو هيٺو حال اهو آهي جو ان جو ساڄو بند وير چڙهن ۽ لهڻ ڪري پڪو ڏيندو ڪاچندو پيو وڃي. * LBOD وارن جتوئڪ بند جي ڪڇ ۾ جڪ (يڪ) ۽ ڪلاهنيا آهن، پر اهو ڪو مستقل حل ڪونهي. ڪٿي ڪٿي بند تي ٻاهران مٽي اُٿي ان کي وڌايو ويو آهي، ڇو ته ٽائيدل لنڪ وٽ سڪي مٽي ملڻ خود هڪ وڏو مسئلو آهي. چوڌاري ڏينون آهن، وچ ۾ بند جي رڳو هڪ لڪير نظر اچي ٿي. بند جا ڪنارا بورين سان ڀوريا ويا آهن، پر سمند بيهرواهه آهي، ان جو پاڻي بيحد ڪارو ۽ ڇوويهه ڪلاڪ هلچل ۾ آهي، ان ڪري اندازو اهو ئي آهي ته ڏهن سالن کان پوءِ اهو علائقو وري سمند سان هڪ ٿي ويندو. انجنيئرن کي ٿينديون پگهارون ۽ ڪميشنون، ملڪ تي چڙهندو قرض ۽ ماڻهن تي چڙهندي مهانگائي.

* گذريل سامونڊي طوفان دوران ٽائيدل لنڪ ڪئنل تباهه ٿي چڪو آهي.

اسان حقيقت ۾ پکين جي مڪمل ۽ هر قسم جي کيپ پهچڻ کان اڳ ئي هتي پهتاها سين، ان ڪري هنجهر، ٿوراند، نيرگ، اڇڙا، آڙيون ۽ ٻيءَ ويراڻي اڃا آهستي آهستي اچي رهي هئي. آڙين، ڊڳوشن ۽ چيڪلن جا ڪجهه ولر ٻاڻيءَ ۾ چڱندي ڏٺاسين.

واپسيءَ ۾ اٽل برج کان گولاڙجي وارو رسنو ورتوسين، جيڪو سنهڙي ۽ ميهرو ڍنڍن مان ٿيندو، بيئراج واري زمين ۾ پوي ٿو ۽ اتان گولاڙجي اچي ٿو. رستي تي روڊ سان ڍنڍن ۾ بينل بجليءَ جي تارن ۽ کنين تي بازن جا ڪجهه نسل ڏٺاسين. خاص ڪري مڇي مار (Osprey)، سرڻ (Black kite)، ڳاڙهي سرڻ (Red kite) ۽ Steppe Eagle. روڊ سان هڪ جاءِ تي ڪارو تتر ۽ ان جي مادي ڏٺي سين. گولاڙجيءَ کي ويجهو پوندي ڪامن ۽ ڍورن ۾ جهنگ ڪڪڙيون ۽ کينڻيون به نظر مان گذريون. هي پکي کليل پاڻي يا ڇرن ۾ گهٽ چڱندا آهن. انهن کي لڪ ڪپي، ان ڪري اڪثر پن، تڙ ۽ وڏي گاهه وارن ڍورن ۾ ڏٺا ويندا آهن.

مجموعي طور تي جي نتيجو ڪڍجي ته ٽائيدل لنڪ ۽ ان جي آس پاس واريون ڍنڍون آبي جيوت لاءِ-خاص ڪري پکين لاءِ جنت کان گهٽ نه آهن. جيتوڻيڪ ڍنڍن ۾ پري پري تائين وٿراهه جو نانو نشان نه آهي، پر تنهن هوندي به جهينگن، پلي ۽ ٻين مڇين جي پالنا ۽ انهن جي نسل جي واڌ ويجهه لاءِ هن علائقي کي محفوظ علائقو قرار ڏئي سگهجي ٿو. هيءُ هڪ آئيڊيل ماحول آهي، جتي پلي ۽ جهينگي جي ختم ٿيندڙ نسل کي بچائي سگهجي ٿو. ان کان علاوه پکين جي بچاءَ ۽ واڌ ويجهه لاءِ به سنڌ ۾ هن کان وڌيڪ موزون علائقو ٻيو ڪٿي به ناهي. ان ڪري هن علائقي کي ”پکين جي پناهه گاهه“ Birds' Sanctuary قرار ڏنو وڃي ته مستقبل ۾ سنڌ لاءِ قدرت طرفان موڪليل انهن خوبصورت تحفن جو نه فقط اضافو ٿيندو، بلڪه انهن کي ڏسي اسان کي اهو احساس پڻ ٿيندو ته اسان به مالڪ جي سڀ کان باريءَ ۾ خوبصورت گهره تي پيا رهون!

ڍنڍن ڍورن جي پاڻيءَ لاءِ جيترو تلاءُ ۾ ويٺل هي ٿيٽا پريشان آهن. کين زهريلي پاڻيءَ کان بچائڻ لاءِ اسان کي به اوترو سوچڻو پوندو

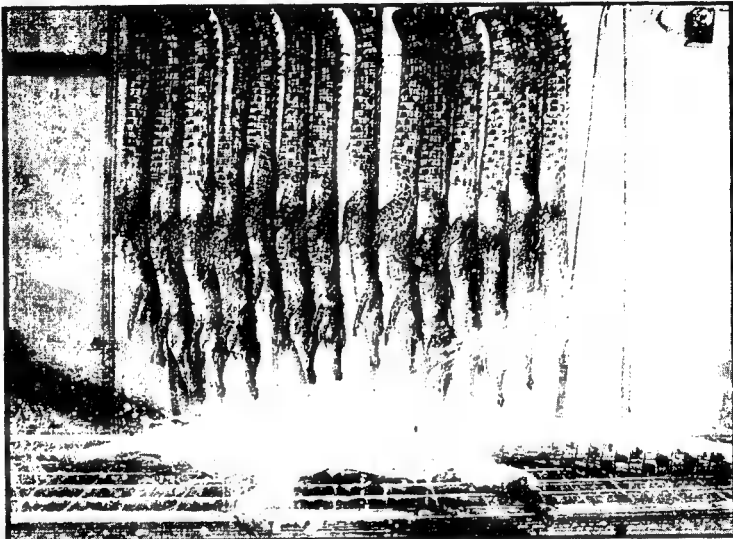

ناري جا واڳون

ناري جا واڳون

اسان جا واڳون ڳيڏانهن ٿا وڃن. هن تصوير مان اندازو لڳائي
سگهجي ٿو. فوٽو ڪرشي نيشنل جاگرافي (جون 1996)

نارو ڪينال پنهنجي هئيت ۾ هڪ درياھ آهي. ڪنهن زماني ۾ هي؛
هاڪڙي درياءَ جي هڪ ڇاڙ هئي، جيڪا موجوده نارا ڪينال واري رستي
سان ٿيندي وڃي ڪڇ جي رڻ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي. سيلابن جي موسم ۾
نارو، سنڌو درياءَ جو سيلابن وارو پاڻي، جيڪو درياءَ جي کاٻي پاسي کان
اٿلي اچي منجهس پوندو هو، کڻي سمنڊ تائين پهچائيندو هو. پر هاڪڙي جي
اڇانڪ سڪي وڃڻ ڪري هيءُ سنڌوءَ جي هڪ ڇاڙ بنجي رهجي ويو. بعد
۾ انگريزن اچي پنهنجي دور ۾ هن جي چوڌاري بند بڌايا ۽ روهڙيءَ وٽان
هن جو اصل مهر ٿيڻائي، کيس موجوده شڪل ۾ قائم ڪيو. جيئن ته هيءُ
پنهنجي فطرت ۾ هڪ ننڍڙو درياھ هو، جو پنهنجي پٽ ۾ سيلابن جا
ريلاڪڻي هلندو هو، جنهن ڪري ٻوڏون اينديون هيون ۽ لڏپلاڻ ٿيندي هئي.
پر جڏهن پاڻيءَ ۾ لات ايندي هئي، ته اتي ڏينڊون ۽ ڍورا قائم ٿي پوندا هئا.

انگريزن جي بند ڌيار کان پوءِ اهو سلسلو گهڻي حد تائين گهٽجي ويو ۽ مڪيءَ جا ماڻهو ناري جي اوڀر طرف، جتي هينئر چوٽيارون ڊيم تيار ڪيو پيو وڃي، بنين ٻارا پوکيندا هئا.

پر سيلابن کي نظر ۾ رکندي، ناري جي ساڄي توڙي کاٻي پاسي کان ڇنڊڻيون قائم ڪيون ويون، جيڪي اضافي پاڻيءَ کي اڳ ۾ ئي قائم ڪيل ڍنڍن ۽ ننڍن ڍنڍن ۾ جمع ڪنديون هيون.

ناري تي جديد آبپاشي نظام قائم ٿيڻ کان پوءِ ڍنڍن جو اهو سلسلو فقط کاٻي پاسي ئي قائم رهي سگهيو. پر ساڄي پاسي وارين ڍنڍن مان اڪثر ڍنڍون، جيڪي خيرپور، نواب شاھ، سانگهڙ، ٿرپارڪر ۽ بدين ضلعن تائين پکڙيل هيون، پنهنجو وجود برقرار رکي نه سگهيون. انهن ڍنڍن جي ختم ٿيڻ جا ڪارڻ آباديءَ جو وڌڻ، ڍنڍن کي آبادي لائق زمين ۾ تبديل ڪرڻ ۽ ناري جي ساڄي ڪپ تي واهن جو قائم ٿيڻ هو.

نتيجي طور ان پاسي کان تمام ٿورڙيون ئي ڍنڍون وڃي رهيون هيون، جيڪي ڀٽن جي وڏن سلسلن جي وچ ۾ جهڙ جي ڪري اڃان تائين آبادي لائق زمين ۾ تبديل ٿيڻ کان بچنديون پيون اچن.

ناري جي اولهه اوڀر طرف پاڻيءَ جي ان ڦهلاءَ سبب هڪ اهڙو ڪلچر پيدا ٿيو، جتي ماڻهن ڌرتيءَ جي ماحول مطابق پنهنجي رهڻي ڪهڻيءَ ۾ تبديليون آنديون. هڪ وڏو تعداد مالوند ماڻهن جو اڄ به ناري جي ٻنهي پاسن کان آباد آهي. ملاحن جي گچ آبادي ناري جي ڍنڍن ۽ بندن تي ڳوٺن جي شڪل ۾ وسي ٿي. باقي آس پاس اهي ماڻهو آهن، جيڪي يا ته واپار ڪن ٿا يا ته وري زراعت سان لاڳاپيل آهن.

حياتيات جي وري:

ناري جي ايڪالاجي سنڌو درياهه تي قائم ٻين واهن کان گهڻو مختلف آهي. هن جي ٻنهي بندن سان اڃا به ٿورو گهڻو ٻيلو جهنگ جي شڪل ۾ موجود آهي، جو پاڻيءَ توڙي جهنگ جي جيوت لاءِ هڪ اجهو آهي.

ناري جي جهنگلي جيوت کي اسان هيٺين حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

- (۱) ريڙهيون پائيندڙ جانور (Reptiles)، جن ۾ پاڻي ۽ خشڪيءَ تي رهندڙ جانورن جا ٻئي قسم اچي وڃن ٿا.

- (۲) پکي، جن ۾ پاڻي ۽ خشڪيءَ تي رهندڙ ٻئي قسم اچي وڃن ٿا.

- (۳) جانور، جن ۾ پاڻي، ان جي ڀر ۾ ۽ خشڪيءَ تي رهندڙ جانور اچي وڃن ٿا.

(۴) جيت جڻيا، جيڪي پڻ پاڻيءَ ۽ خشڪيءَ جي ٻنهي ورهاستن ۾ اچي وڃن ٿا.

(۵) جهنگلي ٻوٽا، وڻ، ميوا وغيره وغيره.

واڳون:

حياتيءَ جي انهن سڀني مظهرن ۾ ناري جو علائقو سنڌ جي سڀني علائقن کان اڳڀرو آهي. هتي پاڻيءَ جو شاهه جانور واڳون پڻ رهي ٿو، جو اڄ ڪلھ بيحد قيمتي ليکيو وڃي ٿو. هن سان گڏ پاڻيءَ جا ٻه ٽي ٻيا به جانور رهن ٿا، جن جي بين الاقوامي مارڪيٽ ۾ هزارين روپيا قيمت آهي. انهن ۾ لڌڙو، سيسر، ڪچون، ارڙ بلا وغيره شامل آهن.

هزارين سال اڳ جڏهن انسان پهاڙن تان لهي سڌن ميدانن ۽ درياهن جي ڪنارن سان آباد ٿيڻ شروع ڪيو، ته هن کي خشڪي توڙي پاڻيءَ جي خطرناڪ جانورن کي منهن ڏيڻو پيو. جن مان ڪجهه کي ته هن باقاعدي گهريلو ڪرڻ جي ڪوشش پڻ ڪئي.

سڀ کان پهرين واڳوءَ کي گهريلو ڪرڻ، پالڻ يا تاتي ان جي پوڄا ڪرڻ جو ذڪر فرعون واري دؤر جي مصر ۾ ملي ٿو. ان زماني ۾ ان کي تلائن ۾ رکي پوڄيو ويندو هو.

فرعون، جيئن ته خود (خدا) طاقت جي علامت هئا، ان ڪري پاڻيءَ جي ان بلا کي به هو پنهنجي طاقت جو سرچشمو سمجهندا هئا. هونئن به واڳوءَ کي جيئرو جانور ڳڻهندو ڏسي زبردست قسم جو خوف پيدا ٿئي ٿو. اهو ئي سبب آهي ته مصر کان ويندي، آمريڪا، هند ۽ سنڌ جي زرخيز درياهن وارن علائقن جي ماڻهن ۾ هن جانور کي پوڄيو ويندو هو. سنڌ ۾ اڃا به هن جانور کي هڪ غيبي حيثيت ۾ ڏٺو وڃي ٿو. خاص ڪري شيدائي، ميربحر ۽ ساحلي علائقن جا ماڻهو، اتي جي انهن بزرگن جي درگاهن تي ميلا لڳائيندا آهن يا باسون باسيندا آهن، جيڪي يا ته واڳون پاليندا هئا يا وري واڳن جي حوالي سان مشهور آهن. اهڙين جاين مان لاڪو پير، رني ڪوٽ، واڳون ٿر، منگهو پير، آري پير ۽ اڏيرو لال تمام گهڻو مقبول آهن، جتي اڄ به واڳوءَ کي مقدس حيثيت حاصل آهي.

واڳوءَ جي لحاظ کان ناري جو علائقو ڪجهه سال اڳ تائين ڏاڍو امير هو. جيئن ته هتي جي ايڪالاجي هن جانور جي حرڪت ۽ وڌڻ ويجهڻ لاءِ ڏاڍي سازگار هئي، ان ڪري نارو، ان جا بند، ڍنڍون، ڪاما، ان جانور جي آماجگاهه بنجي ويا. هتي جي ڍنڍن ۽ ڍورن جي خاص ڳالهه هتان جي مٽي،

مڃي، پکين ۽ جهنگ جو گڏيل ماحول آهي. جيئن ته هي ڍنڍون هڪ ٻئي سان سنگهر جي ڪڙين جيئن مليل آهن ۽ وچ واري خالي زمين وري جهنگ ۽ ٻيلن سان ڍڪيل آهي، تنهن ڪري هيءُ جانور صدين کان ان علائقي ۾ هتان جي اصلوڪن ماڻهن جيئن رهيل آهي.

جديد آبپاشي واري نظام کان اڳ واري دؤر لاءِ واڳوءَ جي حرڪت ۽ رهڻ وارين جاين جو تعين ڪرڻ ڏاڍو مشڪل ڪم آهي. ڇو ته ان زماني ۾ ناري جي پاڻيءَ جو منڍ هڪ طرف هاڪڙو، سرسوتي ۽ ستلج جهڙا درياءُ هئا ته ٻئي پاسي سنڌوءَ جهڙو مست درياءُ هو، جيڪو ڪيترين ئي ٻين ندين جو پاڻي کڻي ناري تائين پهچائيندو هو. هيٺاهين سطح تي ناري جي پهچ سمند تائين هوندي هئي. ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته جهڙيءَ طرح سنڌو درياءَ جي موجوده ديٺا وارن علائقن ۾ واڳون بابت سوين ڪهاڻيون، قصا ۽ مقام مشهور آهن، اهڙي طرح ناري يا هاڪڙي واري ديٺا تائين به واڳوءَ جي اچ وڃ ضرور رهي هوندي. پر هن دور ۾ نارو خود عمرڪوٽ کان اڳ ئي ختم ٿي ٿو وڃي. ان ڪري واڳوءَ جو ان کان اڳتي وڌي وڃڻ هڪ ڏند ڪٿا ٿي ٿي سگهي ٿي. ڳالهه رڳو اتي ختم نه ٿي ٿئي، بلڪه واڳن جو ديس هاڻ ته رڳو سانگهڙ، نواب شاھ ۽ خيرپور ضلعن جا اهي علائقا اچي رهيا آهن، جيڪي ملي ڪري حر تحريڪ واري دور واري مکي ڍنڍ يا ٻيلي واري پرڳڻي کي ظاهر ڪن ٿا، مٿي بيان ڪيل اماڻجڻ کان علاوه به ڪجهه اهڙيون ڍنڍون ۽ مقام آهن، جتي واڳون اڄ به پنهنجي ڪڙم قبيلي سان گڏ ڏاڍي ڪسمپريءَ واري حالت ۾ زندگي بسر ڪري رهيا آهن. انهن جوئن مان ڪن جو ذڪر ٿي وڃي ته مناسب ٿيندو.

ديهه اڪرو-۲ گيم سينڪچري:

ديهه اڪرو-۲ نواب شاھ ضلعي جي اها سرزمين آهي، جنهن جي جاگرافيائي بيهڪ ناري جي کاٻي پاسي واقع مهراڻي واري علائقي جهڙي آهي. هتي واريءَ جون وڏيون وڏيون پٽون ۽ انهن جي وچ ۾ ميل ميل به ٻه ميل ڊگهيون ۽ سوڙهي ويڪر واريون ڍنڍون موجود آهن. انهن ڍنڍن ۾ واڳون پنهنجي پوري آزاديءَ سان رهي رهيا آهن. انهن کي حڪومت سنڌ طرفان نالي ماتر تحفظ مليل آهي. سرڪاري نوٽيفڪيشن مطابق ديهه اڪرو گيم سينڪچري ۾ 28 ڍنڍون شامل آهن، جڏهن ته مقامي ماڻهن مطابق ڪل 46 ڍنڍون آهن. جن مان ڪن تي ماڻهو ڪوڙن ڪليمن ذريعي قابض به ٿي چڪا آهن. هي گيم سينڪچري حڪومت سنڌ جي نوٽيفڪيشن نمبر

مطابق SOI (IMP) & GAD/Wild life/4-88, dt: May 11, 1988

وجود ۾ آيل آهي، جنهن ۾ لکيل آهي ته، سينڪچري جي حد ۾ نه ته مڇي ماري سگهجي ٿي ۽ نه ئي ٻيٽ وغيره پتي سگهجي ٿي. گهر يا ڳوٺ ٻڌڻ جو ته سوال ئي پيدا ڪونه ٿو ٿئي سگهي. پر ان هوندي به مقامي گير واجر ڪي ڏينهن اندر ڌرين تي گهر ٺاهڻ جي اجازت مليل آهي. هيءَ گير سينڪچري 20 ميل ڊگهي ۽ ڇهه ميل ويڪري آهي. هن جي ايراضي 5000 ايڪڙن تي مشتمل آهي. هن کي اڀرندي پاسي کان جمڙائو هيڊ لڳي ٿو ۽ اتر ۽ اولهه کان ترتيبوار اڪرو-3 ۽ اڪرا 5.6 ۽ 9 (ديهون) اٿس، جيڪي گهڻو ڪري آباد آهن. جڏهن ته ڏکڻ واري پاسي کان جمڙائو واهه اٿس. سياسي حڪومت جي دور ۾ هنن ڏينهن ۽ پٽن تي سوين ماڻهن جون اڪيون ڪٽل هونديون آهن، پر اڃا تائين جانورن جي محابي اهي پڇنديون ٻيون آهن. هڪ اندازي مطابق هنن ڏينهن ۾ ٽي چار سؤ واڳون رهن ٿا، جيڪي جمڙائو-1 ۽ جمڙائو-2 ذريعي پري پري تائين سفر ڪندا رهن ٿا. جولاءِ 1996ع ڌاري جڏهن اسحاق مگريو ۽ مان هي ڏينهن ڏسڻ ويا هئاسون، تڏهن هنن تي هڪ عدد گير انسپيڪٽر ۽ ٽي گير واجر ڊيپوٽ Depute ڪيل هئا، جن مان هڪ گير واجر واڳون مارڻ ۽ سڀلاءِ ڪرڻ جي الزام هيٺ معطل به ٿيل هو. ان وقت پاڻيءَ جي کوٽ سبب ڪافي ڏينهن سڪي ويون هيون، جن جي ڪٽ لاءِ مقامي ماڻهن 18 جون 1997ع تي نواب شاهه جي ريسٽ هائوس ۾ R.O کي درخواستون ڏيڻ جو بندوبست پڻ ڪري ڇڏيو هو. پر ڪن سببن جي ڪري زمين نيڪاليءَ واري اها ڪچهري وقت تي ٿي نه سگهي هئي. هن گير سينڪچريءَ ۾ جيڪي ڏينهن اچي وڃن ٿيون، تن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

انڙو، الهڙي واري، اڪن وارو، اڪرو، پٽري-1، پٽري-2، بازو-1، بازو-2، بولامي، ٻائرن وارو، پکي واري، پائي وارو، چگهري، اڇ، چمپ، چمپ ننڍو، خان وارو، ڏنڊو، ڊرگهر، روڙو، سلهري، سنهڙي، سنهڙي-1، سنهڙي-2، سهن وارو، ڪنڊي وارو، ڪانهن وارو، ڪنڙو، ڪونڊو، ڪرنڊا، ڪنهوري، ڪنهوڙي، ڪاروڙو، گپ وارو، ڳاڙهي، گهوڙي واري، لوڻ ڪاڻ، لپان، مائڪ وارو، مرڪي، مريد وارو، موراکن، واسو، واٽل، هڏ وارو ۽ ياري واري.

هنن ڏينهن مان واسو ۽ چگهري ۾ سڀ کان وڌيڪ مڇي ٿئي ٿي، جنهن ڪري ڪامورا هنن ڏينهن جا نيڪا بندش هجڻ جي باوجود به ڏيندا رهندا آهن. اهڙو هڪ مثال ان نيڪي جو آهي، جيڪو اسٽنٽ ٻائريڪٽر فشريز نواب شاهه DDP/SUID/40-42/dated 4-1-97 واري ليٽر نمبر

تحت هڪ ملاح کي ڏٺو هو. اهو ڏيڍ سال جي عرصي لاءِ ڏٺو ويو هو. جن ڍنڍن ۾ سڀ کان وڌيڪ واکون رهن ٿا، تن ۾ کاروڙو، ٻولاهي، ڪرنڊا، گهوڙي واري ۽ مورائن تمام گهڻو مشهور آهن. هيءَ واکن جي حوالي سان پاڪستان جي سڀ کان وڏي گيم سيڪنڊري آهي.

راهواريءَ وار اڏيا:

هي دُٻا راهواريءَ واري بنگلي جي ڀرسان آهن. هنن ۾ ٻن ۽ سرن جو وڏو جهنگ پيئل آهي، جيڪو مينهن جي مال لاءِ وڏو سک آهي. هي دُٻا جمڙائو-2 جي ساڄي هٿ سان آهن. هنن ۾ رهندڙ واکون اڪري يا سرور واريءَ مان اچن ٿا. پنهنجي نصيب جو شڪار ڪري وري مال ۽ مڇي وارن مهاڻن جي ڪٽڙ جي ڪري واپس هليا وڃن ٿا.

سرور واري ڍنڍ:

هيءَ ڍنڍ راهواريءَ واري بنگلي/ريست هائوس کان اوڀر طرف واقع آهي، جيڪا جمڙائو جي کاٻي هٿ تي آهي. هيءَ ڍنڍ سانگهڙ جي حد ۾ اچي ٿي. هن ۾ چو ته مڇي جام آهي، ان ڪري منجهس واکون به تمام گهڻا رهن ٿا. واکون جا شڪاري به لکي لکي ان مان ڌڪ ڪندا رهن ٿا. هتي گپ چڪ سان گڏوگڏ ٻن ۽ سرن جي جهنگ جي به تمام گهڻائي گڏ موجود آهي، جنهن جو سهارو وٺي هيءَ قديم جانور پنهنجو شڪار ڪندو رهي ٿو. هيءَ ڍنڍ اڪري کي ويجهو هڻڻ ڪري واکن لاءِ آئيدل جاءِ آهي. ٿوري ڪٽڙ تي هي جمڙائو ۾ داخل ٿي اڪري وارين ڍنڍن ۾ آرام سان پهچي سگهن ٿا.

پڪريءَ وارو ڪورو:

پڪريءَ وارو هيءُ ڪورو واکونءَ جي ان اٽلپ نسل جي حوالي سان سڃاتو وڃي ٿو، جنهن کي سيسر چوندا آهن. 1958ع ڌاري هرڻيءَ وارن ملاحن جي چڱي مڙس ناٿي پٽيل ان دُٻي ۾ رهندڙ ان اڪيلي نر سيسر کي جڏهن پنهنجي پڪي رائيفل سان نشانو بڻايو هو ته آس پاس کان خلق اچي ڪئي ٿي هئي. ماڻهن پنهنجي پوري زندگيءَ ۾ سيسر نه ڏٺو هو. ان ڪري جن کي ڏسڻ جو موقعو مليو، اُهي اڄ به پنهنجي مشاهدي واري داستان کي گارشيا مارڪيز جي ڪهاڻين وانگر بيان ڪري ٻڌائين ٿا. چون ٿا ته اهو سيسر ان وقت جي سانگهڙ جي ايس-بي ان ڪري مارايو هو ته هن کي

سيسر جي نسل کان وڌيڪ پنهنجي نسل جو فڪر هو. جڏهن هو ترڪ ڪرائي پوليس ڀارتِيءَ سان گڏ اچي پڪسري لٿو هو ته ڏندين ڪل نه ٿي مائيس. پوءِ جڏهن ويهن ماڻهن اهو سيسر کڻي ترڪ ۾ لٿو ته ان جي پڇ جو آڌ، سانگهڙ تائين زمين پهاريندو ويو. ناري واري علائقي ۾ اهو آخري سيسر ٻڌايو وڃي ٿو، جيڪو ماڻهن پنهنجين اکين سان ڏٺو هو. پڪسريءَ وارو اهو ڪورو هڪ حساب سان اها خوش نصيب جاءِ هئي، جنهن ۾ سڄو علائقو ڇڏي اهو سيسر اچي ويٺو هو. ٻئي حساب سان ان ڪري به بدنصيب جاءِ ڇڻي سگهجي ٿو جو ان علائقي ۾ روز جي ڪڙ هوندي به اهو جانور بي الڪو ٿيو سٽو پيو هوندو هو. اڄ ان ڪوري ۾ ناري ۽ بان جي بندن وارن پاسن کان نڙن، پن ۽ سرن جو جهنگ ڄميل آهي، جنهن ۾ اونهي ڪڏ هڻن ڪري سدائين تاروتار پاڻي بيٺل هوندو آهي. ناري ۽ منڙائو جي ڪڇ هڻن ڪري به هيءَ جاءِ وڳن لاءِ آئيڊيل رهندي پئي اچي.

باقر شاهه وارا دُبا:

باقر شاهه وارن دُبن جي ڳالهه آئي آهي ته مون کي مولوي نگر صاحب ياد اچي ويو آهي، جيڪو واڳوءَ جو رڳو ان ڪري دشمن آهي جو ڪنهن زماني ۾ بدي واري پٽ هيٺيان موجود ڍنڍ ۾ هڪ بڪايل ستايل واڳون هن جي ڏاڏي جي گهوڙيءَ کي پاڻي پيئندي چڪ هڻن جي ڪوشش ڪئي، ته نيش وڃي گهوڙيءَ تي چڙهيل هن جي ڏاڏي جي ران ۾ ڪپيا. همراھ ته جيئن تيشن ڪري واڳون کان ڇڏائي ويو، پر هن جي تنگ بيماريءَ کان پيڇو ڇڏائي نه سگهي. نيٺ همراھ راهه رباني ورتي. ان جاءِ تي اها ڍنڍ ته موجود ڪونهي، پر ننڍا ننڍا سڻا اڄ به اتي موجود آهن، جن مان ڪن کي پير باقر شاهه وارا دُبا ڪري سڏيو وڃي ٿو. انهن دُبن ۽ سڻن مان هڪ سمر نالو پڻ نڪري ٿو، جيڪو ناري مان سڀيڇ ڪندڙ پاڻيءَ کي کڻي وڌي سمر نالي ۾ پهچائي ٿو. انهن دُبن ۾ اڄ به واڳون پنهنجن ابن ڏاڏن جيئن رهن ٿا، جنهن جو مثال اتان کان نڪرندڙ سمر نالن ۾ موجود واڳن جو به آهي، جيڪي سمند مان چڙهي آيل مڇيءَ جا عاشق بنجي چڪا آهن.

ناري جون پينتلون:

ڪنهن زماني ۾ ناري جون پينتلون واڳوءَ جي لڪ ۽ بيضن لاءِ ٿر هڻن جو بهترين ذريعو هيون، پر آس پاس جي آبادي وڌي وڃڻ ڪري جڏهن آبپاشي کاتي وارن واهن جون پينتلون ليزن تي ريتائي آباد ڪرائڻ شروع

ڪيون ته واڳونءَ جي رهندي ڪهندي پناهه گاهه به هٿن مان نڪري وئي. پينتلون آباد ٿيڻ ۽ ڪٽر وڌي وڃڻ ڪري هن جانور کي نيٺ ته هيٺ ڍنڍن ۾ لهڻو پيو. پر اڃا به جتي ناري جي ڪنارن سان گهاتي پيلو جو جهنگ موجود آهي، اتي هڪ به واڳون ضرور رهن ٿا. خود ناري اندر ڪجهه پيتارين هن جانور لاءِ نهايت ئي موزون ثابت ٿيون آهن. هتي انهن پيتارين جو ذڪر ڪرڻ خود واڳن مٿان بچ ڪرائڻ جي برابر آهي. انهن جو حوالو ڏيڻ ان ڪري مناسب سمجهيو اٿم، جو جيڪڏهن انهن جي صحيح نموني حفاظت ڪئي وڃي ته ناري ۽ ان جي پرياسي واري ايڪالاجيءَ ۾ هڪ طرح سان نئون ساهه پئجي ويندو. انهن پيتارين ۾ موجود بهڻ، لٽي، پير، سر، پن، ڪانهن ۽ ٻيا وڻ ۽ ٻوڙا، ناري جي قدرتي ماحول جو سرمايو آهن، جيڪي قدرت ماڻهن لاءِ نه، بلڪ واڳو، ڦاڙهي، لڌڙي، سوئر، بلي ۽ ٻين جانورن جي لڪ لاءِ خلقيا آهن. جن جي حفاظت ڪرڻ اسان جي فرضن ۾ شامل آهي. اهو پڻ وسارڻ نه گهرجي ته اڄڪلهه پاڻيءَ جي اثاڻ جو مسئلو لڳو پيو آهي، سو نيٺ ته هڪ ڏينهن ان جانور کي کڏن ڪامن مان نڪري ناري جي پيتلين ڏانهن رخ رکڻو آهي.

لوئر ناريءَ ڪهڪاري وارا دُٻا:

پڪسريءَ کان هيٺ تازو نئين ناري کي جاري ڪيو ويو آهي. ان ناري کي ڏوگريون ۽ ڪهڪاري وارين ڍنڍن وچان کوٽي وڃي ٿنڊو منا خان وٽان ملايو ويو آهي. ان سڄي پراجيڪٽ جي ڪري ڏوگريون ۽ ڪهڪاري واريون ڍنڍون سڪي ٺوٺ بڻجي ويون آهن. اڳي انهن ڍنڍن ۾ واڳن جو هڪ ڪثير تعداد موجود رهندو هو ۽ اهي آبگاهون واڳوءَ لاءِ بيحد موزون جايون هيون. انهن اندر پڻ جو هجڻ واڳن لاءِ هڪ قدرتي تحفو هو، ڇو ته واڳون آنا لاهڻ لاءِ وارياسي يا ريت واري مٽيءَ ۾ ڌر هڻندو آهي. ڍنڍن جي اندر موجود اهي پٿون واڳن کي اهڙو ماحول مهيا ڪري ڏينديون هيون. پيو اهو ته اهي ٻئي ڍنڍون سندن وچان وهندڙ واه کان اڳ واري ناري جي ڪناري سان آباد هيون، ان ڪري ناري جون پينتلون واڳن لاءِ بچا ڪرڻ جون بهترين جايون هيون. ڏوگريون ۽ ڪهڪاري وارن ڍنڍن ۾ واڳن جي رهڻ جو هڪ ڪارڻ اهو به هو ته اهي ڍنڍون مڇيءَ جي پيداوار سان مالا مال هيون. پڪي به انهن ڍنڍن ۾ هزارن جي تعداد ۾ اچي لهندا هئا. واڳن کي پيو ڇا ڪي؟ پڪي ۽ مڇيءَ تي ته هي هوشن به عاشق آهن، ان ڪري اڄ به جڏهن اهي ڍنڍون سڪي ٺوٺ بڻجي ويون آهن، ڪهڪاري وارا دُٻا نئن

ناري جي سمر واري پاڻيءَ جي ڪري اڃا به زنده سلامت آهن. انهن ۾ واڳون اڃا به ڏسائين ٿا. ماڻهن جي ڪڙ ۽ ننڍي پاڻي هجڻ جي ڪري اهي واڳون ڏينهن جو ناري ۾ لهي وڃن ٿا ۽ رات جو موٽي وڃي پنهنجي پيٽ پوڄا ڪن ٿا. گذريل سائوٿيءَ ۾ انهن ڏين ۾ هڪڙي ئي واڳون مڇيءَ وارن مهاڻن جون ننڍون حرام ڪري رکيون هيون. ڪيئي دفعا ڪنڊيون هيائون، پر حرام جو وات وڌائين. مهاڻن جي رڙ پئي پيئي. نيٺ مون به واڳن جي هڪ خفتيءَ کي پنهنجي واتان ائين چوندي ٻڌو، ”وڏو چالاڪ واڳون آهي. ڪنڊيءَ ۾ ته وات ئي نه ٿو هڻي.“

انجنيئرڻ ۽ LBOD وارن ته پنهنجي وسان ڪونه گهٽايو. پر ويڄاري واڳونءَ کي پنهنجن پرائن پڊن جي ڪيڏي نه سار آهي، جو اهو معمولي پاڻي هوندي به پنهنجي جوءَ جي سار سنڀال لهندو پيو اچي!

سيرِي:

هونئن ته مڇيءَ جي ڪري مشهور آهي، پر جتي مڇي هوندي، اتي ان جا عاشق به ضرور هوندا. ان ڪري هن ڍنڍ ۾ واڳون ۽ لڌڙن جو چڱو خاصو تعداد ماضي قريب تائين رهائش پذير هوندو هو. مون جڏهن تازو قليل جي رهندڙ يوسف ملاح جي فرزند غلام قادر ملاح سان ڪچهري ڪئي ته هن ٻڌايو: واڳون هاڻ ڪيڏانهن نڪري ويا آهن! مون کي هن جي ان جملي تي ڪافي ڪل چٽي هئي. جڏهن ته لڌڙن لاءِ هن جو چوڻ هو ته اڃا ڪجهه آهن. سيرِيءَ واري ڍنڍ کي ڇو ته ٻن ڇنڊڻين، آجي ۽ رانتي ٻنهيءَ جو پاڻي ٿو لڳي، ان ڪري اها ڍنڍ مڇيءَ جي پشاور ۾ ٻين سڀني ڍنڍن کان اڳيري آهي. ڪجهه وقت اڳ تائين ناري واري پاسي کان ان کي چوڌاري گهاتو جهنگ هوندو هو، جيڪو لڌڙن، سڙن، ڦاڙهن، گدڙن لاءِ وڏي ڪشش رکندڙ هو. هن ڍنڍ ۾ موجود دڙا ۽ پٽون، ڳوٺن جي شڪل ۾ آباد آهن، انڪري واڳن ۽ لڌڙن جي آبادي وري به اتراولهه واري ڪپري يا اولهه ڏکڻ واري حصي ڏانهن ڌڪيل آهي.

اڳي جڏهن رانتي کي بند نه هوندا هئا ته واڳن جي هڪ وڏي لوءَ اڇڙي ڍنڍ (ديهه توڳاڇو)، موني (لڳ صالح بهڻ/جهلي واري موري)، ميهارڪي سانگ وارين ڍنڍن ۽ ڊبن، ڌڙ واري ڊبن، پٽين ڍنڍن (ديهه ڊبي-۲)، سيدن واري ڪاروڙي وغير ۾ پڻ موجود هوندي هئي. ڊبي ڍنڍ جي ڳالهه ڪندا آهن ته ان ۾ هڪ واڳون اهڙو به رهندو هو، جنهن تي جهڙي تهڙي بندوق به اثر نه ڪندي هئي. پوءِ ان لاءِ هڪ خاص قسم جي

بندوق ڏئي* وارن خانگرن تيار ڪئي، جنهن وڃي معرڪو فتح ڪيو. انهن ڏينهن ۽ ڏين کان علاوه واڳن جو ڪجهه تعداد اڃا به ابڙاٿو، ڀولوءَ واري، بادار واري، لڙواري ۽ ٻين ڪيترن ئي ڏينهن ۾ موجود آهي. هي ڏينهن ناري جي کاٻي پاسي تي واقع آهن، جيڪي سال ڏيڍ کان پوءِ چوٽياريون ڊئم ۾ تبديل ٿي هڪ نئين تاريخ جي پيڙهه جو پٿر رکنديون.

نظري واٽ:

سانوئيءَ جي موسم واڳوءَ جي لڳ جي موسم آهي. هي ان موسم ۾ هڪ ٻئي کي گولي قرب وٺڻ شروع ڪندا آهن. جنهن جوءَ ۾ واڳو اڪيلو بيٺل هوندو آهي، اهو پنهنجي اها جوءَ ڇڏي، جوڙ لاءِ ميلن جا ميل سفر ڪرڻ شروع ڪندو آهي. نر ماديءَ کي گوليندو آهي ۽ مادي نر کي گوليندي آهي.

انهيءَ گول گولا ۾ ڪڏهن ته کين ڏهه ڏهه ڏينهن به لڳيو وڃن. پوءِ جڏهن هڪ ٻئي سان ملڻ ته پائيءَ ۾ ڌوٽ پڻجيو وڃن. جيستائين پاڪرين نه پون، تيستائين هڪ ٻئي جي پچر نه ڇڏين. پر جي ساڳي جوءَ ۾ ڪو سگهو متارو واڳون اچي ويو ته ڪمزور ڀڄي جان ڇڏائيندو. واڳون جڏهن مستي ڪندو آهي ته ڏاڍو وڙهندو آهي. پاڻ کان ڪمزور واڳن کي چڪ هڻندي به دير نه ڪندو آهي. جسماني طور تي نر ڊگهو ۽ سنهو ٿيندو آهي، جڏهن ته مادي ٿلهي ۽ بندري ٿيندي آهي.

جڏهن هن جي آني پچي راس ٿي بيضن جي شڪل اختيار ڪندي آهي، ته هيءَ ڏينهن يا واهن جي ڪنارن سان پائيءَ جي بلڪل ويجهو ٿي چار ڌرون مٿي انهن مان ڪنهن به هڪ ۾ آنا لاهي ڇڏيندي آهي. پوءِ انهيءَ ڌر کي مٿي يا وري ٻين سان ڍڪي ڇڏيندي آهي.

هن جي لائڻ ٽن ڊزن کن آئن اندر جيئن ئي ٻچا ٿين ٿا ته اهي ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ ڪٽڻ شروع ڪن ٿا، جيڪا آڪيري اندر چڻي چڻي پهچندي آهي، جنهن ڪري هڪ ڪمزور تيزاب تيار ٿي پوي ٿو، جيڪو شيل جي چوڌاري ته جي شڪل ۾ جمبي پوي ٿو. پوءِ آهستي آهستي اها ڪل سنهي ٿيندي وڃي ٿي. تان جو نون هفتن کان پوءِ ڪجهه ٻچا ان ڪل مان پنهنجي سونڊ ڪڍي ٻاهر نڪري اچن ٿا. جڏهن ته ٻيا اندر ئي اندر آواز ڪندا رهن ٿا، جنهن جو مطلب هوندو آهي ته کين ٻاهر اچڻ لاءِ ماءُ جي مدد گهربل

آهي. پوءِ هوءَ ڏاڍي نرميءَ سان پنهنجي بيضي کي وات ۾ کڻي تارونءَ تي گهمائي ٿي. ائين ڪرڻ سان کيس پڪ ٿئي ٿي ته بيضي اندر بچو آهي يا نه. ان تيست کان پوءِ جڏهن کيس پتو پوي ٿو ته بيضي اندر زندگيءَ جا ڪي به آثار موجود ڪونهن ته هوءَ اهو بيضو ٽوڙي پي ڇڏي ٿي. پر ان جي برعڪس جڏهن هن کي لڳي ٿو ته بيضي اندر حرڪت آهي يا ڪا شيءِ کيس محسوس ٿئي ٿي ته هوءَ ان کي هلڪو زور ڏئي ٽوڙي وجهي ٿي ۽ بچو ٻانڙا پائيندو سندس وات مان ٻاهر نڪري اچي ٿو. نوان ٽوڙيل بچا، جن جو پيٽ اڃا بيضي جي زرديءَ سبب ڳرو هوندو آهي، آرام سان تري نه سگهندا آهن. تنهن ڪري اهي اڪثر ماءُ سان گڏ ترڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، جنهن جي مٿن گهري نظر هوندي آهي. بچا ٽوڙڻ بعد هوءَ گهڻو وقت ڪناري سان رهي ٿي. جيستائين هو ترڻ نه ٿا سگهي وڃن، تيستائين وڏي پاڻيءَ اندر نه ٿي لهي. ان وچ ۾ جڏهن به سندن بچن کي ڪو خطرو محسوس ٿيندو، ته پاڻيءَ اندر پاڪرڪٽو مچائي ڏيندي. پاڻيءَ ۾ گهمي گهمي، ڀڄ هڻندي ۽ وڏيون وڏيون ٽوڪون ڏيندي. هڪ جاءِ کان ٻي جاءِ، ٻيءَ گان ٽيءَ، اصل ڌمچمچائي ڏيندي. سندس وات ۾ ستر ڏند هوندا آهن. هن جو چڪ نهايت خطرناڪ ٿئي ٿو.

پسند ۽ عادتون:

واڳون خشڪي ۽ پاڻيءَ جو گڏيل جانور آهي. هن کي ساھ ڪڻڻ لاءِ ٿڌو هوندا آهن. کيس ڏيڏر جو ويجهو مائٽ به سڏيو ويندو آهي. ان ڪري هن کي ٿڌي رت وارن جانورن ۾ شامل ڪيو وڃي ٿو. هيءُ سياري جي موسم ۾ تڙڪو وٺڻ لاءِ ڍنڍن جي ٻنارن ۽ واهن جي ور وڪڙن وارن ڪپرن مٿي چڙهي ويهندو آهي ۽ اُس جو خوب مزو وٺندو آهي. پر ان عرصي ۾ شڪار ٽوڙي ٻي ڪڙ تي گهري نظر هوندي اٿس. پاڻيءَ ۾ هن جو دم 15 کان 20 منٽ کن آهي. هن جي ترڻ جو طريقو مينهن يا سوئر وانگر ٻڌايو وڃي ٿو. هيءُ پاڻيءَ جي گهيڙن مان ٻاهر نڪري حاجت (هنگڻ) ڪندو آهي. انهيءَ عادت جي ڪري شڪاري سندس پيرا ڏسي وڃي ڳولي ٺهندا آهن. واڳو، گوشت گهڻو ڪري ڪنو ڪري کائي. ان ڪري هن کي ڦاسائڻ لاءِ ڪنڍيءَ ۾ پراڻو گوشت تنيو ويندو آهي. هن جي عادت آهي ته گوشت يا مڇي (مئل) هٿ لڳس ته ٻئي ڏينهن تي کائيندو. پر جي پاڻ ماريائين (مڇي يا پکي) ته انهيءَ مهل ئي کائي ڇڏيندو. پر وڏو شڪار، خاص ڪري ڪنو، بلو، رڍ، ٻڪري وغيره کي ڪناري تان جهٽي هيٺ

ڪٿي ويندو. گهٽ ۾ گهٽ 20 منٽن تائين هيٺ جهلي ويهندس. جيئن ئي دم گهٽبس ته مٿي اچي سامه ڪڏندو. پر شڪار کي ٻاهر نه ڪڍندو. جڏهن پڪ ٿي ويندس ته شڪار مري چڪو آهي ته ان کي پاڻي اندر گهلي وڃي اهڙي جاءِ تي ڦاسائيندو، جتي اهو ڪپوڻن ۽ ٻين واڳن کان محفوظ رهي سگهي. پوءِ ڪنو ڪري ٻه ٻه ٽي ٽي ڏينهن پيو کائيندو آهي. واڳون، شڪار پاڻيءَ جي سطح مٿان ڪندو آهي. خاص ڪري ٻاڙو ڪنڌڙ مڇيءَ لاءِ ته آخري ڏينهن آهي. کيس پاسو ڏيئي هڪ ئي جهٽ ۾ گيهي ڇڏيندو آهي. چترو، جرڪو، سينگاري، کڳو، چو ته ٻاڙو ڪونه ڪن، ان ڪري اهي سندس ٺهر کان بچيو وڃن.

مڇيءَ سان گڏوگڏ واڳون پکيءَ جي گوشت کي ڏاڍو پسند ڪري ٿو. پکي، چو ته پاڻيءَ جي سطح تي ترندا ۽ گهٽون هڻندا رهندا آهن، ان ڪري وجهه وٺي جهٽ هڻڻ ۾ تمام آسان آهن. واڳون، ڏيڏر ۽ ڪميون به کائيندو آهي. ڪپوڻن ۽ ڪمين لاءِ ته اصل پڙي آهي. جتي به ڪپوڻ هٿ آيس، ته نانو پيچيندي به دير نه ڪندس. پلي ته تڙڪا ميلن تي پيا ٻڌجن! ضرورت مهل مٿي چڙهي مال جو چيڻو به کائي ويندو آهي. چيڪي مٽيءَ سان ته اصل عشق اٿس. ان ڪري جتي به لنڊ لاهيندو آهي، اتي گنڍا ئي گنڍا پيل هوندا اٿس.

واڳون سونڊ پاڻيءَ مان ٻاهر ڪڍي پوءِ ننڊ ڪندو آهي. گهڻو ڪري نڙن يا پنن جي دڏن تي منهن ٽيڪي سمهي پوندو. ڪڏهن ڪڏهن ٻاهر نڪري، پاڻيءَ جي بلڪل ويجهو ويهي به ننڊ ڪري وٺندو آهي. پر هن جا حواس معمولي ڪڙڪي کي به محسوس ڪرڻ جي صلاحيت رکن ٿا. ايتريقدر جو پيرن جي نامعلوم حرڪت کي به سؤ قدمن تان محسوس ڪري وٺندو آهي. واڳون لاءِ اهو به مشهور آهي ته اهو ٻچا ٿوڙي اصلي جاءِ تان ڪٿي وٺندو آهي. اصل ۾ هيءُ ڍنڍ يا ڪنهن واه جي ڪناري سان، جتي پاڻيءَ جو وهڪرو نه هجڻ جي برابر هجي، ڪو وڻ يا ان جي ٻاڙ ڏسي ڏر هڻندو آهي، جنهن ۾ اهي ٻچا ڪٿي اچي ويهاريندو آهي. پوءِ شڪار ڪري ڪٿي ايندو آهي، کين ڪٿي ڪٿي پيو ڪارائيندو آهي. پر جڏهن ٻچا ٻن فٽن جا ٿيندس ته پاڻ کائڻ شروع ڪندو آهي. انهن مان جيڪي ٻچي نڪرندا آهن، سي ئي اڳتي هلي پنهنجو نسل وڌائيندا آهن.

نل ڪٿي ۽ هاڻوڪي صورتحال:

جتي واڳون ماري ڪل وڪڻڻ بي روزگار ماڻهن جي مجبوري آهي، اتي

واڳون ماري Enjoy ڪرڻ امير ماڻهن جو شوق به آهي. ناري جي علائقي ۾ واڳن جي قتلام جا الاهي سبب آهن، جن مان مکيه سبب ٿي آهن:

۱- واڳون مارڻ اميرن جو شوق آهي؛ ڪافي ماڻهو، جن جي حيثيت وزيرن، مشيرن، وڏيرن ۽ ڪامورن کان گهٽ نه آهي، واڳوءَ جو شڪار فقط ان ڪري ڪن ٿا ته هنن کي پنهنجن دوستن ۾ قسم کڻڻ جهڙو ٿيڻو هوندو آهي. ٻاهرين ملڪن ۾ جتي اهڙي قسم جو شوق رکندڙن لاءِ واڳون نيلا ڪيا ويندا آهن، اتي ماڻهن جا پنهنجا ذاتي تلاءَ هوندا آهن، جن مان واڳون ماري نه رڳو هو پنهنجي شوق جي تسڪين ڪن ٿا، پر پنهنجي سنگت ساٿ کي به شڪار ڪرائين ٿا. اسان وٽ دولتمند شڪاري واڳوءَ تي بندوق تڏهن آزمائيندو، جڏهن هن کي پنهنجي بندوق کي آزمائڻو هوندو. ٻيو اهو ته نشاني چڻڻ لاءِ به واڳوءَ کي ترجيح ڏني ويندي آهي، ڇو ته شڪارين ۾ مشهور آهي ته واڳوءَ کي جيستائين ڪپرائي ۾ بندوق يا ريفل جي گولي نه هڻبي، تيستائين اهو نه مرنديو. ان ڪري جيڪو ماڻهو واڳون ماريندو آهي، ان کي وڏو نشاني باز سمجهيو ويندو آهي. سنڌ جي ڪافي اميرن ۽ ڪامورن واڳون ان ڪري به مارائي ختم ڪرايا جو هنن جي خيال ۾ واڳوءَ جي آلت وڌي، ان کي سڪائي، ٿورو ٿورو ڪرڙي ڪاڻڻ سان سندن جنسي سڌون تاحيات سلامت رهن ٿيون. ان جي پٺيان جيڪو فلسفو آهي، سو واڳوءَ جي طويل عمريءَ سان ڳنڍيل آهي. ماڻهن جي خيال ۾ واڳون پنهنجي حياتيءَ جي آخري سال تائين به جنسي فعل انجام ڏيڻ جي قابل هوندا آهن. واڳوءَ جي عمر ۽ بڙ جي عمر، ڇو ته 100 سالن کان مٿي ٻڌائي وڃي ٿي، ان ڪري حڪيمن لاءِ بڙ جو کير ۽ واڳوءَ جي آلت سون کان به وڌيڪ قيمتي آهن. واڳوءَ جي هڪ ٻئي قسم سيسر لاءِ پڻ ساڳي روايت هلندڙ آهي ته اهو به پنهنجي آلت جي ڪري پاڪستان جي دريائن مان برقعو مٽائي ويو.

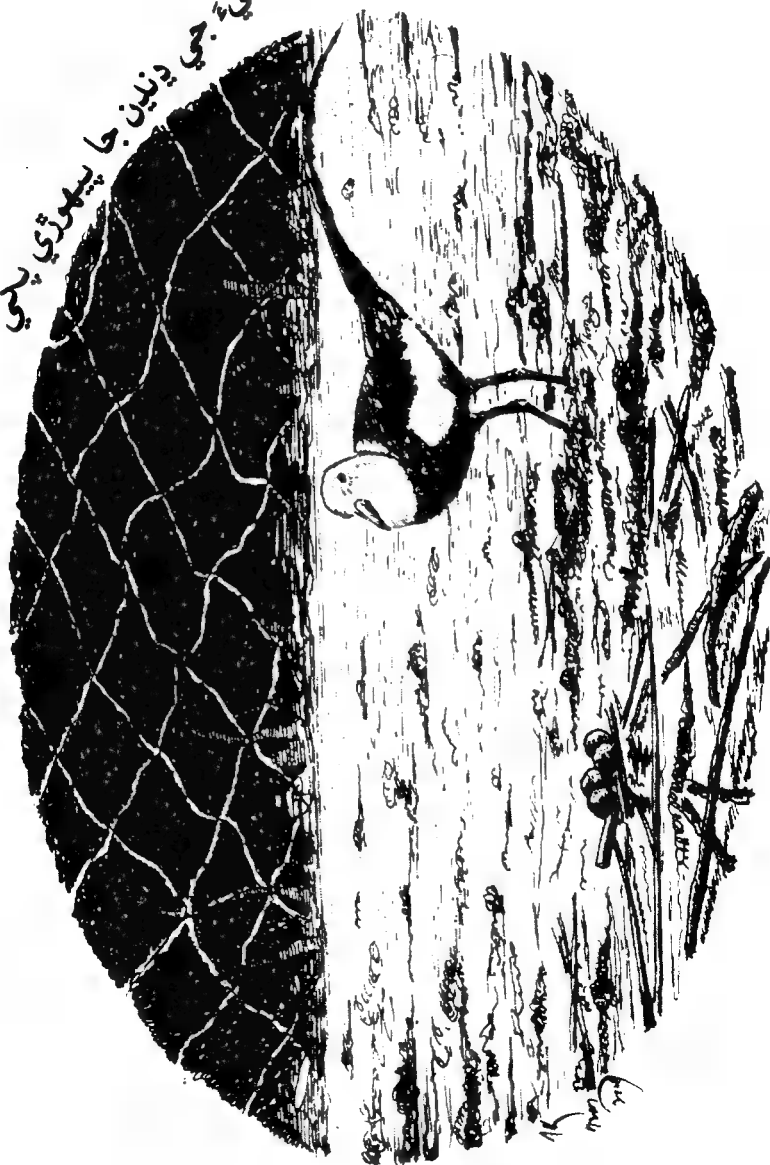
۲- ڪل جي ڪري مارجڻ: واڳوءَ تي سڀ کان وڌيڪ مارو سندس ڪل جي ڪري آهي. هن جي ڪل بين الاقوامي مارڪيٽ ۾ پنجاهه هزار پاڪستاني روپين کان به وڌيڪ پئسن ۾ وڪرو ٿئي ٿي. ٻي مقامي مارڪيٽ ۾ شڪارين کي 1500 روپين کان 3000 روپيه ملي وڃن ٿا. ان ڪري ماڻهن ناري واري علائقي ۾ ان کي چونڊي چونڊي ڪپائي ڇڏيو آهي.

۳- ماحولياتي تباهي: سنڌ ۾ L.B.O.D جي مختلف رٿائن شروع ٿيڻ

کان اڳ واڳوءَ جو هڪ ڪثير تعداد ن بي ۽ ان مان نڪرندڙ واهن جي ڪنارن سان پينتلن ۾ رهندڙ هو. ان کان علاوه ناري جي ساڄي ڪپ سان پڪسري ريگيوليٽر جي بلڪل ويجهو موجود ٻن ڍنڍن، ڏوگريون ۽ ڪهڪارو ڍنڍن کي سڪائڻ سان اتي جي اڳن ۾ تاهه پيو. ٽيون محفوظ کان محفوظ هنڌ جمڙائو ڪينال سان لڳ ڀڳ 2- اڪرو- گيم سينڪچري هو، جيڪو ”ٻئي جمڙائو“ واري رٿا يا منصوبي ۽ ڀرسان سمنڊ نالي ڪڍڻ جي ڪري سڄا سارا چار پنج سال عتاب هيٺ رهيو. نارا ريماڊلنگ ڪري ڏوگريون ۽ ڪهڪاري جو سڪڻ پڻ واڳن کي هٿ سان شڪارين جي ور چاڙهڻ برابر هو. ناري جي پينتلن سان چو ته چوٽيارون ڊئم جو ڪم جاري آهي، ان ڪري هيءُ جانور اڄ ڪلهه جيپن ۽ گاڏين جي آواز کان ڏاڍو ڊنل آهي. ساڳي ڪار ڏيهه اڪرو-2 ۾ به ٿي آهي. ”ٻئي جمڙائو“ جي منصوبي مهل به گيم سينڪچري گاڏين توڻي ٽرڪن جي نڪ هيٺان رهي. ان ڪري گمان وري به اهو آهي ته هڪ ته هيءُ آوازن جي ڪري ٻاهر نڪتو هوندو ۽ مارجي ويو هوندو، ٻيو اهو ته هيءُ ايترا سال ٻچا ڪري نه سگهيو هوندو. هن وقت سندس لڪڻ جي جاءِ ناري جا بند ۽ ان جي آس پاس واريون ڍنڍون آهن.

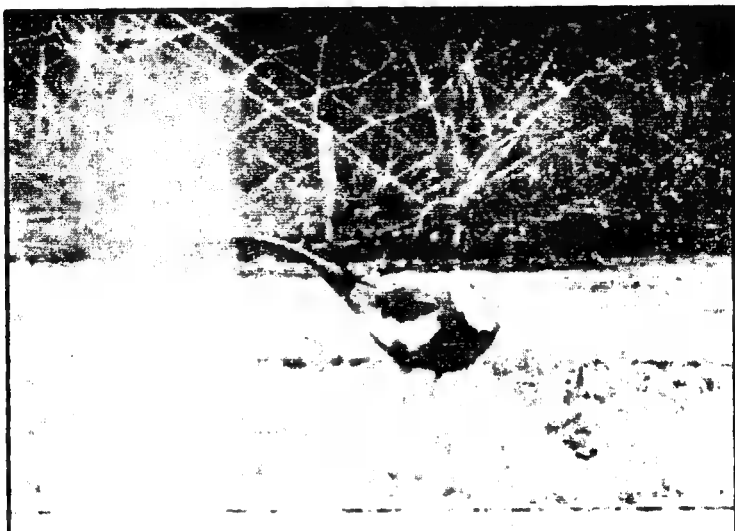
واڳوءَ کي ڪٽائڻ ۾ جتي L.B.O.B پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي، اتي چوٽيارون ڊئم به سون ڍنڍن کي ملائي ٺاهيو پيو وڃي، جيڪو پڻ واڳن کي هيڪالي ٻاهر آڻيندو، جن مان ڪجهه تاڙ ۾ ويٺل شڪارين جي نذر ٿي ويندا، باقي جيڪي ٻچندا سي ناري جي پينتلن ۾ پناهه وٺندا، جتان کان آهستي آهستي هڪ نه ٻئي ڏينهن ٻيا شڪارين هٿان مرندا. L.B.O.D جي ٽيوب ويلن جي ڪري زير زمين پاڻي وهي وڃي سمنڊ ۾ پيو آهي، جنهن ڪري ڍنڍن ۾ پاڻيءَ جو ڦڙو به ناهي رهيو. هاڻ ته اهڙين ڍنڍن تي ماڻهن جون نظرون اچي ڪيون آهن، پاڻيءَ جي صورتحال ڏهن سالن تائين جيڪڏهن اها ساڳي رهي ٿي، ته پوءِ اهو ڏينهن پري ناهي، جو اسان کي پنهنجي پياري ملڪ جي زمين کان ڏهين ريتهيون پائيندڙ جانور کان به هٿ ڌوڻا پوندا.

مکي، جی دینن جا پھوڑی پکی

مکي ۽ جي ۽ ندين جا پيهوڙي پکي

مکي ڍنڍ: هي پيهوڙي پکي تمام گهٽ ملڪن کي پنهنجي رونق بخشي ٿو، هن جا دنيا ۾ فقط ٻه قسم آهن.

ڪنگور جي ترندڙ ڏڻ مان نڪري، جيئن ئي صدوري ڍنڍ جي اڃ نما پاڻيءَ تي نظر پئي ته سڀ ڍڪرجي وياسين. ”هيءُ سمنڊ ڪٿان کان آيو؟“ اسان مان ڪنهن رڙ ڪري پڇڻ جي ڪوشش ڪئي. هڪ طرف هن ننڍڙي بٽيلي ۾ چڙهيل ڇهن ماڻهن جو جڻو هو ۽ ٻئي طرف وري ڍنڍ جي ڪاري پاڻيءَ جا ڪارونيار- ڄڻ ته ڪنهن ”ڏاڏي“ پنهنجا وار وڇائي ڇڏيا هئا. جيتوڻيڪ ڏکڻ جي هوا ايتري تيز به نه هئي، پر پوءِ به ڍنڍ جي بلور جهڙي پاڻيءَ تي هلڪڙيون هلڪڙيون چلن جهڙيون چوليون پڻا ٿي رهيون هيون. نڙن جا هلندڙ ڦرندڙ، آزاد ڏڏ، جن جو بنياد مضبوط چيڪي مٽيءَ تي رکيل هو، ڍنڍ ۾ هوا جي لهه واري طرف تري رهيا هئا. ظاهري طور اهي هڪ جاءِ تي بيٺل نظر ٿي آيا. پر حقيقت ۾ اهي آهستي آهستي پاڻيءَ ۾ حرڪت ڪري رهيا هئا. بيڙيءَ ۾ وزن گهڻو هئڻ ڪري، گهڻو ڪري اسان

سينيءَ جو ساھ مٺ ۾ هو. ايتري قدر جو ناکڻو بہ اسان سان چرچا ڪري رهيو هو. هو چئي: ”ڳالھايو نہ. ٻيڙي لڏي ٿي.“ مون دل ٿي دل ۾ سوچيو ته جي ٻيڙي ڳالھائڻ تي لڏي ٿي ته اڳتي ڇا ٿيندو؟ ڇو ته اسان کي ٻڌايو ويو هو ته ناري کان پڌرڻي پھچڻ ۾ پوڻا ٻہ ڪلاڪ ته آسانيءَ سان لڳي ويندا. بھر حال توڪل جو ترھو اوڙاھ پاڻيءَ ۾ پنھنجي منزل ڏانھن روانو ٿيڻ لڳو. اڌ ڪلاڪ کن جي سفر ۾ ته اسان رڳو پنھنجو پاڻ کي بيلنس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان وچ ۾ ناکڻو دڙڪا بہ ڏيندو رھيو ته ٻيڙي بہ هڪليندو رھيو. وچ تي ڪنھن مھل هڪ اھڙي جاءِ آئي، جو ڪاري پاڻيءَ مٿان سائي ٽڪي رنگ جي گاه جو هڪ وڏو تھ ظاھر ٿيڻ لڳو. اھو گاه ايترو ته گھاٽو هو جو ٻيڙيءَ کي هلڻ ۾ ڏکيائي ٿيڻ لڳي. مون غور سان ڏٺو ته گاه جي ان چادر مان ڪٿان بہ پاڻي ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿي آيو. اسان جي نوجوان ناکڻي ان گاه جو ڪنارو ورتو ۽ اسان ان مٿان اپريل پيلن گلن کي ڏسي ٻھڪڻ لڳاسين. نظارو ڪندي ڪندي اوچتو ڪنھن مھل منھنجي نظر ٻن خوبصورت پکين تي وڃي پئي، جن جا ٻج ڊگھا ۽ ڏاڻي جيئن وريل هئا. ايتري ۾ پٺيان کان اسان جو ميزبان مجيد مڱريو بہ اچي پھتو، جنھن جي ڊونڊيءَ تي مڪي ويلفيئر آرگنائيزيشن جي فيلڊ آفيس جو بورڊ رکيل هو. هيءُ سڄو اٽالو مجيد جي انھن اسڪولن جو دؤرو ڪرڻ وڃي رھيو هو، جيڪي هن مھراڻي واري علائقي ۾ قائم ڪيا هئا. مجيد جيئن ئي اسان جي ويجهو آيو ته اسان جي بٽيلي مان ٻہ همراه لھي وڃي ساڻس شامل ٿيا. مون بہ ٻُل تازيندي پنھنجي ناکڻي کي التجا ڪندي چيو: ”يار، جي ناراض نہ ٿين ته انھن پکين جي ويجهو ٿيءُ ته بہ ٿي فوٽا ڪڍي ونون!“

چڱو ٿيو جو هن چڙب ڪانه ڏني، نہ ته مون جھڙو ڪنگلو شوقين ڪڏھن بہ اھي پکي ڏسي نہ سگھي ها. هن جيئن ئي ٻيڙي اوڏانھن موڙي ته ڪجهہ منٽن بعد اسان اچي پکين جي ويجهو پھتاسون. مون نوجوان کان پڇيو:

”توھان ڇا چوندا آھيو انھن پکين کي؟“

”ٻيھوڙي!“ هن ڏاڍي اطمینان سان ورائيو.

”ڇا، هي آنا بہ اتي ڏين ٿا؟“ منھنجو سوال عجيب ۽ بي تڪو هو.

”هاڻو.“ هن ورائيو، ”اتي ئي، انهيءَ گاه تي.“

منھنجي دلچسپي وڌي وئي.

مون پڇيو مانس: ”ڇا، انھن جو آکيرو ملي سگھندو؟“

هن کلي ڏنو. ورائيائين، ”هاڻو، ڳولي ٿا ونون!“

هن ايتري ته اطمينان سان چيو، جڻ ته آڪيرو هو اڳ ۾ ئي ڏسي چڪو هو. به ٿي آڏا ابتا چڪر ڏيئي، هن وڃي پيڙيءَ کي هڪ آڪيري وٽ بيهاريو، جنهن ۾ چار زيتوني رنگ تي مائل آنا لائل هئا. منهنجي خوشيءَ جي ڪا حد نه رهي. مون هڪدم ڪيميرا ڪڍي ۽ آئن جا ٻه ٽي شات ورتا. مون کي اهو ڏسي تعجب ٿيو ته ڪيئن نه چئن پنجن ڪائين تي، جيڪي ترتيب سان به رکيل نه هيون، اهي آنا لائا ويا هئا. آئن جي سطح گاهه کان رڳو هڪ انچ کن مٿي هئي، جڏهن ته پاڻي انهن جي ويجهو به نه ٿي اچي سگهيو. پيهوڙي، جيڪي اسان جي بٽيلي کي پاڻ ڏانهن ايندو ڏسي ٿورو پريرو هليا ويا هئا، سي اسان کي بيضن جي ويجهو ڏسي اڃا به ويجهڻ ٿي آيا. مون ڪيميرا سڌي ڪري ڏانهن ڪلڪ ڪيو، هنن جو فوتو سدائين لاءِ فلم ۾ محفوظ ٿي ويو. مکيءَ جي ان خوبصورت ڍنڍ ۾ ڪنهن پڪيءَ سان اسان جو اهو پهريون رومانس هو. اتان نڪري جيئن ئي ساڻو ناري ڏانهن روانا ٿيڻ لڳاسين، ته مون کي رکي رکي پيهوڙي پڪيءَ جي ڪنپڙائين وارو اهو ڪير جهڙو اچو پتو ياد اچڻ لڳو. جو هن جي واڳڻائي ڪين تي بيحد وڻندڙ پئي لڳو. هن جي ڳچي ٻن مخالف رنگن جو مجموعو هئي. هن جي سر جي تاج کان ڪنڌ تائين پيلو رنگ نمايان هو، جڏهن ته باقي سريءَ کان، جنهن جي وچ تي هن جون ڪارڙيون خوبصورت اڪيون چمڪي رهيون هيون، هڪ سفيد پتو شروع ٿيو ٿي، جيڪو ڳچيءَ تان ٿيندو ڇاتيءَ تي وڃي ختم ٿي ويو ٿي. هن جي ساڻي سليٽي رنگ واري سنهي ۽ سڌي پر چوٽيءَ کان ٿورو مڙيل چهنڀ پڻ خوبصورتيءَ جو هڪ نمونو هئي. پر سندس ڊگهين تنگن جي آخري چيڙن سان هن جا بيحد وڏن چنن وارا پير سلهاڙيل هئا، جيڪي بهرحال بي ڊولا ۽ ڪوربيڙي جي پيرن جهڙا نظر ٿي آيا. پيهوڙيءَ جي سڄي بدني بناوٽ ۾ فقط اهوئي هڪ عيب اهڙو هو، جو پري کان ئي محسوس ٿي رهيو هو.

مان هن جي بيضن، ڍنڍ جي گاهه ۽ ڪنگور جي ڏڏن سان چنڀريل جيڪي مٽيءَ جي هڪ جهڙي رنگ تي گهڻي دير تائين سوچيندو رهيس. پيهوڙي جي ان عادت تي به غور ڪرڻ جي ضرورت هئي ته هن جو آڪيرو گاهه جو اهو کليل ميدان هو، جنهن جي آس پاس ڪي به وڏا ڏڏ نه هئا. ان مان ظاهر ٿيو ٿي ته آري تي ويهڻ وقت يا پري ڪٿي چوڳي تي نڪري وڃڻ مهل به هو پنهنجي دشمن توڙي ٻي ڪڙ تي آسانيءَ سان نظر رکي سگهيو ٿي. مون کي ناڪڻي ٻڌايو ته هن پيهوڙين جا آنا پڻ جي پٺن تي به لٿل ڏنا آهن. ان جو سبب شايد اهو هو ته انهن ڍنڍن جي تري مان گاهه، مٽي پاڻيءَ

جي سطح تائين نه ٿي اچي سگهيو. اهڙي صورتحال ۾ پيڻ جا ٻن ٽي پيهوڙيءَ کي پنهنجو آکيرو ٺاهڻ ۾ مدد ڏيندا آهن.

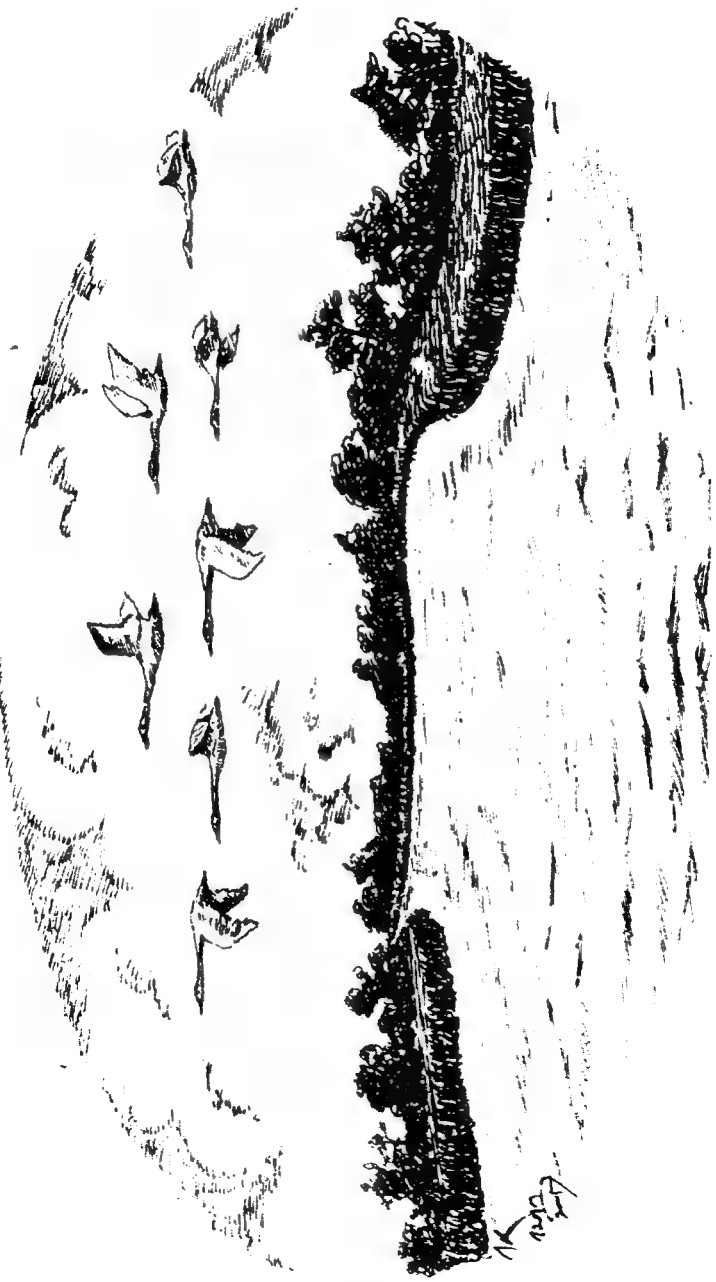
پيهوڙي بنيادي طور تي بي باڪ پکي آهي. هو خطري جي وقت پاڻي اندر ٽٻي هڻي، گاهه مٽي تي ڪري، ڪافي منتن تائين لکي ويهڻ جي صلاحيت رکي ٿو. هن جو نر هلڪو ۽ مادي ڳري ٿيندي آهي. هيءُ مٽي مهيني کان لڳ ڪرڻ شروع ڪندا آهن ۽ جون جولاءِ ۾ پنهنجو آکيرو ٺاهي آري تي ويهي رهندا آهن. آري جي ذميواري مادي تي هوندي آهي. انا ٿوڙڻ کان پوءِ ٻچن کي چڱائڻ، سندن تحفظ ڪرڻ ۽ پنجاهه کان ست ڏينهن تائين پاڻ سان گڏ وٺي هلڻ جي ذميواري نر پنهنجي سر تي کڻندو آهي. ان عرصي ۾ مادي، ڪنهن ٻئي نر سان لڳي، ٻيا انا لاهڻ شروع ڪري ڏيندي آهي. ان ڪري پيهوڙيءَ جي ماديءَ کي Polygamous به چيو ويندو آهي.

پيهوڙي جي مادي پنهنجي هڪ پور ۾ چار انا لاهيندي آهي. اڏامڻ مهل هن جا ٻه سفيد نظر ايندا آهن. سندن اڏامڻ جو ڍنگ واسڪوٽي ٿيڻ جهڙو ٿيندو آهي. هن جي ٻولي ۾ آرڪيسٽراجي ڏنن جيئن ڪيئي سر سمائل هوندا آهن. پاڻيءَ جي ٻوٽن جا ٻج هجن توڙي جيت جوڻا، هي پکي کين ڪاٺي ڇٽ ڪري ويندا آهن. هنن جو ٻيو ڪاڌو ڪڇ ڪوڏيون، ننڍڙا ڪوڏ، لاوا (ڏيڏرن جا ٻچا) وغيره هوندا آهن. هي ڍنڍن ۾ ترندڙ وڏي سسي وارين ڪوڏين کي ڏاڍي شوق سان کائيندو آهي. هنن جا سڀ کان وڏا دشمن واڳو، ۽ ڪڙل باز آهن. پر هنن جي ٻچن کي ڪانو به ڪافي تنگ ڪندا آهن، چوٽه ڪانون جو هڪ وڏو تعداد مڪيءَ جي انهن ڍنڍن ۾ پڻ پڙا ڪندو رهندو آهي. آڪيري جو کليل جاءِ تي هجڻ ڪري، هنن جي آنن کي پڻ ڪانون کان خطرو رهندو آهي.

اسان جيئن جيئن اڳتي وڌندا وياسين، پيهوڙين جا ڪجهه ٻيا جوڙا به پاڻيءَ مٿان اڏامندا ۽ لهندا ڏسندا وياسين. مڪيءَ جون هي ڍنڍون هن خوبصورت پکيءَ جو اباڻو ڏيس آهن. هتي نه فقط هيءُ مستقل طور رهي ٿو، پر انا ٻچا به هت ڪري ٿو. هونهن اهو ساڳيو پکي، آسٽريليا، انڊيا، آفريڪا تائين پڻ ملي ٿو. پاڪستان ۾ هن جو ڏيس سنڌ جون ڍنڍون ۽ سارين جي پوکائيءَ وارا علائقا آهن. پر پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان تائين به هيءُ هجرت ڪندو چڱندو رهي ٿو. مڪيءَ واري علائقي ۾ هن جو سڀ کان وڏو مرڪز چوٽياربون ڊيم ۾ ايندڙ ڍنڍون ٿي آهن. انهن جي ٻڏي وڃڻ کان پوءِ هيءُ ويچارو هجرت ڪري انهن ڍنڍن ۾ وڃي پنهنجو پڙا ڪندو، جتي کيس پاڻيءَ جي سطح مٿان توڙي اندر جهجهو گاهه نظر ايندو.

سائيڊيريا کان سانگراڙيءَ تائين

سائيبيريا کان سانگراڙي تائين

لاکي ڇاڇين پکين جي اڏام جو هڪ دلفريب منظر، چند سال اڳ اهي مکيءَ جي ڍنڍن ۾ لهندا هئا. پر انڌاڏند شڪار ڪري رسامو ڪري ويا آهن.

جيئن ئي اتر قطب ويجهو واقع ملڪ سائيبيريا ۾ برف باري ٿيڻ شروع ٿئي ٿي، اتان جي ڍنڍن ۽ ميداني علائقن جا پکي هجرت ڪري ست مختلف هوائي رستا ڏئي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچن ٿا. اسان جي ملڪ پاڪستان ۾، اهي پکي انڊس فلاءِ وي (Indus flyway) ذريعي داخل ٿين ٿا، جيڪو افغانستان وٽان بن الڳ الڳ رستن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. انڊس فلاءِ وي ذريعي هجرت ڪندڙ پکي سائيبيريا مان اڏام کان پوءِ سڀ کان پهريان قزاقستان جي ڍنڍن ۽ آبگاهن ۾ پنهنجو مختصر قيام ڪن ٿا. اُتان هڪڙو افغانستان واري رستي هندوڪش ۽ قراقرم وارن سلسلن وچان اڏامندا، انهن کي پار ڪندا، اچي سنڌو درياءَ جو پيٽ وٺن ٿا ۽ ٻيا افغانستان وٽان ايران، ڏانهن مڙي وڃن ٿا، جتان کان ڦري هو وري بلوچستان وٽان پاڪستان ۾ داخل ٿين ٿا.

پاڻيءَ جا پکي گهڻو ڪري رات جي وقت سفر ڪن ٿا. جڏهن ته ڏينهن جو پاڻيءَ جي چرڻ، ڍنڍن يا ڏيڻ وغيره ۾ قيام ڪن ٿا. اوڀرندي ناري ۽ اُن جي ٻنهي ڪنارن سان ٽهليل ڍنڍون ۽ آبگاهون، جيئن ته سنڌو درياءَ جي ٿي ماحول جو هڪ حصو آهن، تنهن ڪري جيڪي پکي اُن مٿان سفر ڪري ملڪ جي مختلف حصن ۾ پهچن ٿا، تن جو ڪافي تعداد مهراڻي ۽ مڪيءَ جي ڍنڍن ۾ پڻ قيام ڪري ٿو. ناري جي آس پاس، مڪي ۽ مهراڻي جي علائقن ۾، پکين جي حوالي سان چار پنج ڍنڍون سڀ کان وڌيڪ اهم آهن. انهن مان ڏوگرڀون ۽ ڪهڪارو، اٽپار، نونگهڻون، سانگراڙو، پڙل، رتڙاڻو، ڪنڙي، پنيهل ۽ راهب واري سمر مشهور آهن. انهن ڍنڍن ۽ آبگاهن کانسواءِ چوتيارڻيون وارا ڏُبا ۽ سانگراڙي وارا ڏُبا پڻ انهن پکين جي چوڳي جا مرڪز بڻجن ٿا. هتان جي ڍنڍن ۽ آبگاهن جون به مکيه خاصيتون نهايت اهم ۽ غور طلب آهن. ناري جي کاٻي ڪناري سان ڪافي ڍنڍون اهڙيون آهن، جن ۾ پاڻيءَ جو ٻنھ ججهو مقدار سدائين موجود رهي ٿو. هي ڍنڍون سياري ۾ هڪ ننڍڙي ڊنڍ جو ڪم ڏين ٿيون. هنن ۾ پاڻي تمام گهراڻي تائين هيٺ ٿيندو آهي. هنن ڍنڍن مان بڪار، صدوري، گانگهري، ٿليل، محمودو، ونهيل واري، اڇڙي، پڌريو، ڪاٺل، بانڪيل، ڏيٽي جي، ماڙين واري وغيره قابل ذڪر آهن.

سنڌو درياءَ کان پکي ناري جو ڪنارو يا پيٽ ڏيئي، اُڏامندا، سڌو اچي انهن ڍنڍن ۾ پڙا ڪن ٿا. سڀ کان پهريان پکي ننڍي پاڻي، وارين ڍنڍن يا آبگاهن ۾ لهن ٿا، جتان کان چڱي ڍو ڪري وڌي پاڻيءَ وارين ڍنڍن ۾ پهچن ٿا. هتي ڍنڍن ۾ پهچڻ کان پوءِ پکين جي هڪ خاص نفسيات جڙي پوي ٿي، جنهن مطابق رات جو هو ننڍي پاڻيءَ وارين ڍنڍن ۾ چوڳو ڪن ٿا ۽ صبح جو سوير اُڏامي وڌي پاڻيءَ ۽ آڇ وارين ڍنڍن ۾ وڃي لهن ٿا. جنان کان پري پري تائين شڪارين توڙي ٻي ڪڙ تي آسانيءَ سان نظر رکي سگهن ٿا. مڪي يا ناري وارين ڍنڍن تي شڪار گهڻو ڪري اُڏامندڙ پکيءَ جو ٿئي ٿو. شڪاري ڍنڍن جي ڪنارن توڙي انهن اندر موجود ڌڙن يا خشڪيءَ جي بٽن تي وڃي بيٺن ٿا ۽ پوءِ هڪڙو نڪاءَ ڪري ٿو ۽ ٻيا اُڏامندڙ پکين کي بهي چٽين ٿا. پکين جي عادت ٿئي ٿي ته اُڏامڻ کان پوءِ هڪ ٻه لامارا ضرور ٻن ٿا. جنهن ڪري گولائيءَ ۾ بيٺل شڪاري کين کنيو وٺن ٿا. هنن ڍنڍن ۾ وڌ ۾ وڌ چيڪلو (جنهن کي هتان جا ماڻهو ”چاڙهو“ به سڏين ٿا)، ٻي، ڊڳوش، هنجر، کنڀو يا ڪاٺياهو ۽ اڇڙو شڪار ٿين ٿا. ٻهاڙن، ٿرائن، رانڌن، رتبيي، نيرڳ وغيره جو شڪار تمام گهٽ ٿئي ٿو. ان جو سبب

۽ آهي ته هڪ ته هي تمام گهٽ تعداد ۾ هت اچن ٿا، ۽ جي اچن به ٿا ته هڪ اڌ نڪاڻ کان پوءِ ڪٿي آسمان جهلين ٿا. تاهه آين ته وڃي ٻيءَ ڏورانهين آبگاهه وسائيندا. ڪجهه سال اڳ تائين ته هتي ڍنڍن ۾ هتجن، لاکي ڄاڇين ۽ پيٽن جون به ٽوليون پڙا ڪنديون هيون، پر هاڻ اهي پکي ورلي ڪو پيرو پيچن ٿا.

هتان جي ڍنڍن ۾ پکي پندرهن آگسٽ کان پهچڻ شروع ٿين ٿا. سڀ کان پهريان هت چيڪلا (Teals) پهچن ٿا، ۽ انهن سان گڏ ڳيٽا (Shovellers) پڻ ننڍين ننڍين ٽولين ۾ اچڻ شروع ڪن ٿا. هي پکي پندرهن آگسٽ کان پندرهن آڪٽوبر تائين پهچي وڃن ٿا. انهن کان پوءِ ڊگوش (Marbal ducks and Pintails)، آڙيون (Coot) پهچڻ شروع ڪن ٿيون. بعد ۾ ٿورائڊا (common Pochards)، ٻهاڙون (Gad Walls)، ڦراڻا (Wigeons)، رونهارا (Tufted Ducks)، رتبا (Red-crested Pochards) ۽ نيرڳ (Mallards) ظاهر ٿين ٿا. مٿيان سڀ پکي پندرهن آڪٽوبر تائين ڍنڍن ۾ پهچي وڃن ٿا. هنجر (Spotbill)، ٻرڻون ۽ اڇڙو، ڇو ته مقامي ٿي چڪا آهن، انڪري پندرهن نومبر کان ايندڙ سال جي آگسٽ تائين انهن ڍنڍن ۾ موجود رهن ٿا. وچ وارا به اڍائي مهينا ڪيڏانهن نڪري وڃن ٿا، پر وڃڻ جو رستو ڏکڻ طرف ٻڌايو وڃي ٿو. هنن مقامي پکين جي انهيءَ هجرت واري عرصي جو ڪو خاص سبب اڃا تائين هٿ نه آيو آهي. چوٽه سائيبيريائي پکي جڏهن هت اچڻ شروع ڪن ٿا، ته هي هتان کان پندرهن ڏينهن اڳ به ٿي روانا ٿي وڃن ٿا. هي ٿيڻي پکي آنا ۽ ٻچا هٿ ڪن. آڙين جو ڪجهه تعداد پڻ هت رهي پوي ٿو، جيڪو پڻ آنا ٻچا هٿ ڪري ٿو. مڪي ۽ مهراڻي جي ڍنڍن ۾ سڀ کان آخر ۾ چيه (Lesser whistling Teal) پهچي ٿو. هيءُ پنجويهه جنوريءَ کان پنجويهه فيبروريءَ تائين پهچي وڃي ٿو. چيه لاءِ ٻه خفتين جو چوڻ آهي ته ٻچا هٿ ڪري ٿو. باقي ٻيا پکي لڳ ڪري، ٻور پڇاڻي (آني ڪري)، واپس هليا وڃن ٿا. سڀني پکين کان پهرين هتان نيرڳ اڏامي ٿو، جيڪو پندرهن فيبروريءَ کان پندرهن مارچ تائين هي ڍنڍون خالي ڪري هليو وڃي ٿو. باقي ٻيا پکي هي ڍنڍون ۽ آبگاهون ڏهه اپريل تائين مڪمل خالي ڪري هليا وڃن ٿا.

ناري يا مهراڻي جي ڍنڍن مان سانگراڙو، جتي ڏوگرڀون کان پوءِ آڙين جو هڪ تمام وڏو تعداد چوڳو ڪري ٿو، عالمي معيار جي آبگاهه (Wetland) آهي. ان کان سواءِ اٽپار ۽ نونگهڻون به اهم ڍنڍون آهن، جتي پڻ تمام گهڻي تعداد ۾ پکي لهن ٿا. جڏهن ته ڏوگرڀون ۽ ڪهڪارو، نارا

ريماڊلنگ (بختاور ڪينال) ڪري سڪائي ٿو ڪيون ويون آهن. هن علائقي جي بدقسمتي اها آهي ته هتي شڪار ڪرڻ لاءِ ڪي به اصول ڪونهن. جنهن جي هٿ ۾ بندوق آهي، سو پنهنجي ليکي ئي شڪاري آهي. نه کيس ڪايري جي تميز آهي نه وري ڪٽي جي. همراھ جي هٿ ۾ بندوق آهي ته پوءِ ٺڪاءُ ضرور ڪندو. شڪار کائڻو ڌڙا ڌڙ اجازت ناما جاري ڪندو رهي ٿو. جيڪو هزار روپيه ڪٿي اچي، سو ڀرمت جو مالڪ آهي. هاڻ اها في ڇهه هزار روپيا ڪٿي ويئي آهي. پڪين جي رسڻ کان اڳ ئي همراھ ڏيندڻ جا چڪر ڪاٽيندا رهن ٿا. ان ڪري پڪين جو هڪ تمام وڏو تعداد نارو ڪينال يا منڙائو واه ڏيئي بدين جي ساحلي علائقن وارين ڏينن جهڙوڪ، ميهرو، پٽيجي، چولري، سيراڻي ۽ شڪور ڏينن ڏانهن روانو ٿي وڃي ٿو. اتان پوءِ ڀارت جي راجستان ۽ گجرات وارن علائقن جي ڏينن تائين پڻ پهچي ٿو، جتي کيس مڪمل تحفظ مليل آهي. اري ۽ مڪيءَ جي ڏينن ۾ شڪار جي مارا ماري ڪري رتبو ڪافي سالن ائين غائب ٿي ويو هو. پر هاڻ ٻه سال ٿيا آهن جو وري اچڻ شروع ڪيو آهي. هڪ سروي مطابق هتي ستر واري ڏهاڪي جي چوٽين پتيءَ جيترا ڪي به نه ٿا لهن. وڏو پڪي نه ماڳهين جوءُ ٿي ڇڏي ويو آهي. هر حڪومت ۽ قامي ماڻهو جيڪڏهن پنهنجن حدن وارين ڏينن ۽ آبگاهن تي سختي سان ڪن ۽ ياريون باشيون نه ملهائين، ته مستقبل ۾ اسان جو شڪار ڪو به نه ٿي سگهندو، جيڪي اسان جي روپن عملن سبب رسامو ڪري هليا ويا آهن.

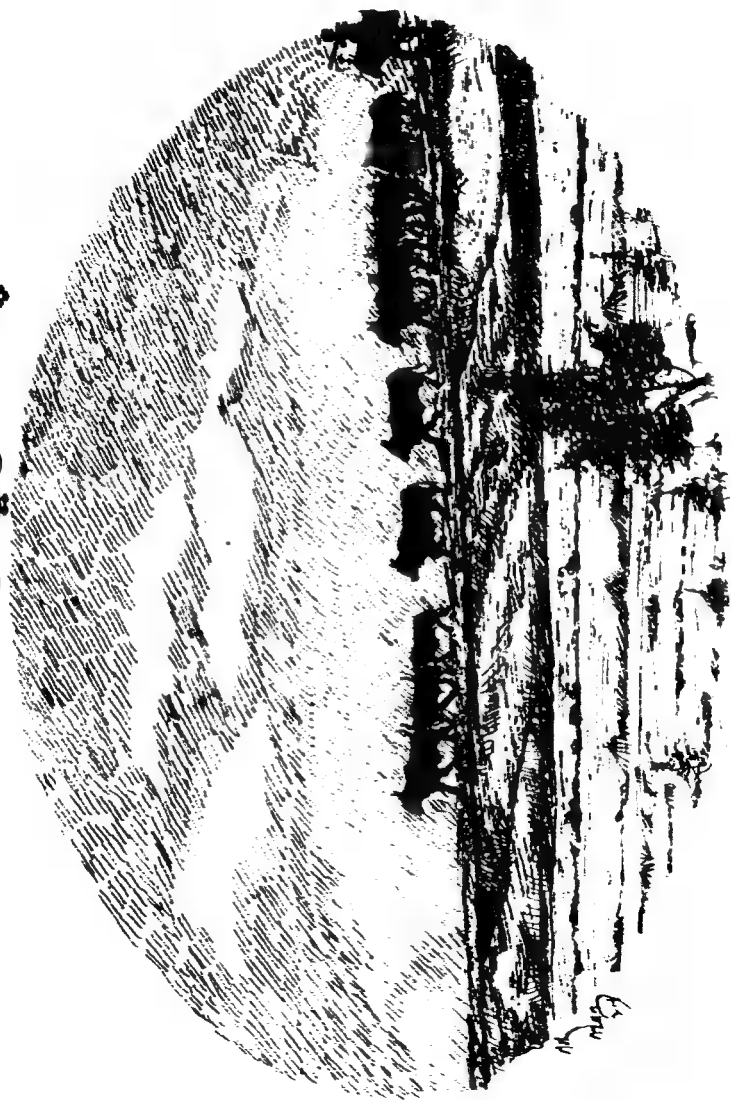

پڪسريءَ جو سير

پڪسريءَ جو سير

هاڻوڪي پڪسريءَ جو هڪ منظر، جتان کان مٿاڻو ۽ ڪپرو واه نڪرن ٿا.

آگسٽ ۱۹۹۹ع جي ويهين يا اڪيهين تاريخ هئي. عبدالله، پير بخش، صالح ۽ مان، سانگهڙ کان پڪسريءَ طرف گهمڻ لاءِ نڪتاسين. سانگهڙ کان پڪسري ۱۱ کن ڪلوميٽرن جي فاصلي تي واقع آهي. هن جاءِ کي ”مڪي ويٺر“ يا پڪسري ريلوي اسٽيشن به سڏيو ويندو آهي. اڳي ان نارو چڙيو يعني بنا رند روڪ جي وهندو هو. پوءِ انگريزن ۱۹۱۸ع کان ۱۹۲۶ع واري واهن واري اسڪيم تحت هتي ريلوي اسٽيشن قائم ڪيو، جنهن جي ڪري هتان تي واه کوٽي ڪڍيائون، جيڪي اڄ به واه، ڪپرو واه ۽ ديوري جي نالي سان سڏجن ٿا. ديورو جيتوڻيڪ مڪمل واه نه نه هو، پر پڪسريءَ کان شروع ٿي وڃي ناري جي اُن حصي سان ملندو هو، جتان اڳي ساڻو نارو اچي ساڻس گڏبو هو. ڪنهن زماني ۾ هيءَ جاءِ مڪي پيلي جو وچ سڏبي هئي. جنهن لاءِ محترم ولي داد ولي پنهنجون حر تحريڪ واري دؤر جون ساروٿيون ساريندي لکي ٿو ته: ”اسان جڏهن باڪوڙي ۾

اچي ڪئمپ ڪئي سين، ته بان واهه جي موريءَ کان اتر طرف بند سان سرڻ جو تمام گهاٽو ۽ خوفناڪ پيلو ڏٺوسين، جتان کان لنگهندي دل پٽي ڏڪندي هئي، چوٽه حر بيلي مان اوچتو ظاهر ٿي فوجين تي حملو ڪري وري غائب ٿي ويندا هئا. ”اڳتي هلي هو چئي ٿو ته پڪسري مڪي نالي ڍنڍ ڏي ايندڙ ويندڙ سڀني رستن جو سنڌو هئي. هيءُ اها جاءِ هئي، جتي چئني طرفن جا رستا اچي هڪ ٻئي سان گڏبا هئا.

اها ڳالهه ۱۹۲۰ع کان ۱۹۴۷ع جي وچ واري جي آهي، پر پڪسري اڄ به انهي حالت ۾ موجود آهي. جيڪڏهن ڪا تبديلي آئي آهي، ته اها آهي وڻن جي وڍجي وڃڻ جي ۽ پيلي جي ختم ٿي وڃڻ جي. اهي سرينهن، اهي تالهيون، اهي گدامڙيءَ جا وڻ، اهي ليسوڙا، اهي پير، اهي نمون، اهي آسري لوا، اهي بهن، اهي ڪنڊا ۽ ٻيا سهڻا وڻ، جيڪي ولي داد ولي حر تحريڪ دوران ڏنا هئا، سي ڏونهين جي شڪل وٺي هوا ۾ اڏامي ويا. پر انهن جون نشانينون (ڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا وڻ) اڄ به موجود آهن. سر، ٻن ۽ لٽيءَ جو گڏيل پيلو اڄ به ڪنهن حد تائين پراڻي ياد تازي ڪري وجهي ٿو، جنهن مان رکي رکي مينهن ۽ ڳڻن جي چڙن جا سريلا آواز ٻائي ۽ ماحول جي خاموشيءَ ۾ اڄ به گونجندا رهن ٿا. ان ڪري پڪسري اسان جهڙن فطرت پسندن لاءِ روح جي غذا جي حيثيت رکي ٿي. چوٽه نارو به جمڙائو هيڊ کان پوءِ اچي اتي ٿورڙو ساهي پئي ٿو ۽ ان کان پوءِ مختلف واهن جي شڪل وٺي، سنڌ جي مختلف شهرن جون بنيون آباد ڪندو، سمند کان اڳ ٿي ختم ٿي وڃي ٿو.

اسان جو هيءُ مختصر سفر جيتوڻيڪ ايڏو يادگار ته ڪونهي، پر پوءِ به منجهس ڪا اهڙي ڳالهه آهي، جنهن لاءِ سفر کان اڳ ماحول جي حقيقي منظر ڪشي پيش ڪرڻ ضروري ڄاتم.

سانگهڙ کان ڪپرو موري ڇهن ڪلوميٽرن جي فاصلي تي آهي. موٽر سائيڪلن تي سفر ڪندي اسان کي وڏي وڏا ڌڪاڪ ڪن لڳو هوندو. اتان پڪسري پنج ڪلوميٽر مس آهي. مون دل ٿي دل ۾ پڪويهه ڪيو ته ڪپري واهه جي بند سان سرينهن ۽ تالهيون جي وڻن تي وينل ڪانڪٽن، چٽوٽن، ٽوپن وغيره جو ديدار ضرور ڪبو. مون وٽ پنهنجو ڪئميرا به هو ۽ دوست رمضان راهيءَ کان ورٽل دوريين به. ڪپرو موريءَ کان پڪسريءَ لاءِ جڏهن روانا ٿياسون، ته رستي تي مون کي هڪ سڪل سرينهن ۾، جنهن جي جسم تي ڪوبه پن ڪونه هو، هڪ پڪي ڏسڻ ۾ آيو. پڪي چوٽه اڪيري ۾ وينل هو، ان ڪري مان سڃاڻي نه سگهيس، پر گاڏي بيهاري دوريين سان

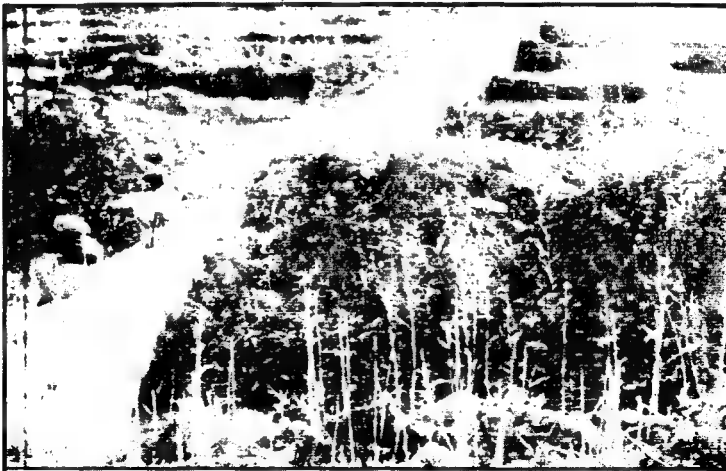
نظارو ڪيوسين ته معلوم ٿيو اها ڪارڪڻجي هئي، جا آري تي ويٺل هئي. مون عبدالله کي چيو، ”گاڏي موڙ.“ - چوڻه اسان ڪافي اڳتي مٽي آيا هئاسون. پوءِ جڏهن اُتي پهتاسون ته مان ڪلهي ۾ ڪئمر اٽڪائي وڻ تي چڙهي ويس. وڻ ذري گهٽ ٺوڙهو هو. هڪ ته سڄو ويٺل هو، ٻيو وري جيڪو رهيل هو، سو سڪي، ٻارڻ بنجي ويو هو. جنهن ڌار تي پڪيءَ جو اڪيرو هو، سو واهه جي وهڪري جي بلڪل مٿان هو. مان آهستي آهستي پير سهائيندو، قدم ڪڍندو، ڌار جي اُن حصي تي وڃي بيهي رهيس، جتان کان اڳتي وڌڻ انتهائي مشڪل هو. جنهن سُڪل ٽاريءَ کي سهارو سمجهي هٿ ٿي وڌم، سا ”ٽرڪ“ ڪري ٿي ٿي پيئي. هيٺان واهه جو وهڪرو خطرناڪ حد تائين تيز هو. پٺيان عبدالله جي رڙ پئي ته، ”خيال ڪجانءِ!“ نيٺ ڌار مٿان بانڙا ڏيندو ڏيندو وڃي اڪيري مٿان بيٺم. ڪئميرا ڪڍي سڌو ڪيم، پير ڏڪڻ لڳا. ڏاڍي مشڪل سان جهاتي پائي ڏنم ته به بيضا ڏسڻ ۾ آيا. پوءِ ڪئميرا اڪيري مٿان جهلي ”ٽڪ“ تي به ٿي فوٽا ڪڍيم. ڪارڪڻجي، جا ٿوري دير اڳ ٽرانڪندي وڃي پرئين ۾ هڪ ٻيءَ تي ويٺي هئي، هاڻ اڏامي اچي ۾ واري سرينهن تي ويٺي، مان جيئن جيئن اُتان هيٺ لهڻ لڳس، ته هوءَ ٽرانڪڻ لڳي. سندس آواز ”ٽرڪ ٽرڪ“ ۾ ”ي“ جو آواز ڪافي ڊگهو محسوس ٿي ٿيو. ڄڻ ته چوندِي هجي ”ٽرڪ ٽرڪ“ جنهن مهل ٻولي ٿي ڪيائين ته پنهنجي ڊگهي ۽ ٻسانگيءَ واري ٻج کي هيٺ مٿي ٿي لوڏيائين.

سنڌ ۾ ڪارڪڻجي عام جام آهي. اها گهڻو ڪري هر جاءِ تي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. خاص ڪري بنبوءَ جي تارن تي. نه ته هر ڳوٺ هر گام اهو پڪي حاضر آهي. صبح سويرو اُتي ٻولي ڪندو آهي ۽ هاري گهڻو ڪري ڪارڪڻجيءَ جي ٻولي ٻڌي هرڻ لاءِ آسهندا آهن. جيئن ڪڪڙ اسر جو دس هڻن، تيئن هيءَ به پنهنجي خوبصورت ٻوليءَ سان پرڻه ڦٽيءَ جو هوڪو ٿي ڏئي. پر ڪڏهن ڪڏهن هن کي رات جو بيگاهه وقت ۾ به ٻوليندي ٻڌو ويو آهي. اڳ جڏهن مان ڳوٺ رهندو هوس، ۽ ان پڪيءَ کي شام اوندهه ڦهلجڻ تائين ٻولي ڪندي ٻڌندو هوس، ته سوچيندو هوس، ”هاڻ ڪهڙي ريتن اٿس؟“ ڪارڪڻجيءَ کي انگريزي ۾ Black Drongo سڏيو ويندو آهي. هتي مڪيءَ ۾ مون سندس هڪڙوئي قسم ڏٺو. هن جو ٻج چوٽيءَ کان انگريزيءَ جي حرف ”وي“ جهڙو ٿي لڳو. هن جو هڪ ٻيو قسم ريڪيٽ جهڙي ٻج واري ڪارڪڻجي آهي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ Racket tailed Drongo جي نالي سان سڏجي ٿو. چوڻ سندس ٻج جي ٻاهرين چيٽن وارا

ٻه کنڀ ڊگها ۽ ٻاهر نڪتل هوندا اٿس. هي ٻئي قسم رنگ ۾ بلڪل ڪارا هوندا آهن. ايتري قدر جو بعضي سندن ڳاڙهيون اکيون به نظر نه اينديون آهن.

مان جيئن ئي وڻ کان هيٺ لهي آيس ته ڪارڪڻجي به اڏامي سرينهن تي اچي ويئي. جڏهن اڏامي ٿي ته هوا ۾ هيٺ مٿي ٿي ٿي. ائين ٿي لڳو، جڻ ته هوا جي ڇولين مٿان جهلندي هُجي.

چون ٿا ته ڪُتي جيئن ڪارڪڻجي به وفادار ٿيندي آهي. مون ڪڏهن به ڪنهن کي سندس ٻچا پاليندي نه ڏٺا آهن. پر "Wild life of India" جو ليکڪ E.P.GEE پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته هُن جڏهن رڪيٽ جهڙي ٻچ واري ڪارڪڻجيءَ جو ٻچو پاليو ته اهو ڏاڍو وفادار نڪيو. ليکڪ جيڏانهن به ويندو هو، اهو اوڏانهن ساڻس اڏامندو هلندو هو. ائين ميلن جا ميل گڏ سفر ڪندو رهندو هو ۽ پوءِ واپس بنگلي تي موٽي به ايندو هو.

اصلي پڪسريءَ واري ديوار. جيڪا تازو کوٽي ڪڍي وئي آهي. چيو وڃي ٿو ته ناري کي ڇاپ ڏيڻ لاءِ انگريزن اها ديوار ڏياري هئي.

ڪارڪڻجي سياڻو بکي آهي. ائين جيئن اسان جي ثقافت ۾ کانءُ سياڻو پکي آهي. هيءُ وڻن تي اکبرو ناهيندو آهي ۽ اکيري جي وٽ ڪاري جيئن پکي ۽ شاندار هوندي اٿس. اُنن جي موسم اپريل کان سيپٽمبر اٿس. گهڻو ڪري به ٽي سور اُنن جا ٺاهيندي آهي ۽ هيءُ پنهنجي هڪڙي پور ۾ چار اُنا ٺاهيندي آهي. سمنڊ اُنن مٿان جدا ٿڪا به ٿيندا اٿس. آري جو عرصو

خبر ناهي ته ڪيترو ٿيندو اٿس.

ڪجهه ڏينهن بعد مون ساڳئي واه سان بيٺل هڪ ٻئي سرينهن جي سُڪل تارين ۾ ٺهيل سندس آڪيري جا فوتا ڪڍيا، جنهن ۾ ٽي آنا لائل هئا. هن جي سُڪل تارين ۾ آڪيرو ٺاهڻ واري چونڊ منهنجي لاءِ اڃان به ڳجهه بڻيل آهي.

ڪارڪڻچيءَ کي اوهان رڍن، بڪرين، ڍڳين ۽ مينهن جي پٺن تي سفر ڪندي ضرور ڏٺو هوندو. چوٽه مال تي گڏ ٿيل مکيون، مچر، جيت ۽ چارو سندس شڪار ۾ شامل آهن. ڪٿي باهه لڳل هجي يا هاري هر ڪاهيندو هجي، ڪارڪڻچي اوهان کي اُتي به لامارا ڏيندي نظر ايندي. سندس مار جيت جتان تي ئي هوندي آهي.

ڪپري واه جا بند هجن يا مٺڙائو واه جون ٽالهيون، ناري جي پينٽل هجي يا ڄمڙائو جون ڪنڊيون، هُڏ هُڏ، ڪانڪڻا، ٽوپا، چتون ۽ ڪجهه ٻيا پکي اوهان کي ضرور ڏسڻ ۾ ايندا. اها ڪافي حيرت جي ڳالهه هُئي جو، هن پيريءَ جون ڪي هُڏ هُڏ مڪمل طرح غائب لڳو. نه ته اڳي جڏهن به اُڏانهن گهمڻ جي شوق سان ايندا هئاسين، ته هُڏ هُڏ جون جوڙيون وٺڻ جي چانو هِٽ چڱندي ڏسندا هئاسين. ان مان لڳي ٿو ته هُڏ ان موسم ۾ ڪيڏانهن هجرت ڪري وڃي ٿو.

پڪسري پهچڻ تي اسان جو استقبال نهايت ئي مٺڙي ۽ سُريلِي آواز سان ٿيو. اهو آواز شاعرن جي من پسند پکي ڪوئل جو هو. مون هڪ گهاٽي ۽ ساڻي ٻيڙ ۾ جهاتي پائي ڏسو ته بچاري ڪوئل سڄو زور لڳايو پنهنجو گيت ٻڌائي رهي هُئي. ٻيڙ اوچو هو ۽ مون وٽ ٽيلي لينس به نه هئا، تنهن ڪري سندس فوتو ڪڍي نه سگهيس.

پڪسري، جيئن ته مان اڳ ۾ بيان ڪري چڪو آهيان، اها جاءِ آهي، جتان نارو ٽن واهن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. اسان چوٽه ڪپرو واه ڏيئي آيا هئاسين، ان ڪري ان جي موريءَ جي منڍ تي ئي ٽالهيون جي ٿڌي چانهن هِٽ ويهي رهياسين. هتان دوربين ذريعي سانگهڙ طرف ڏسڻ سان پادريءَ جي ڳوٺ واري گرجا گهر جو ٽاور سليب سميت نظر آڏو اچي بيهي ٿر. اوڀرندي ڀر نگاهه ڦيرڻ سان بڪار واري پٽن واريون هڙيون، جن ۾ هر سال ڪانئسيرا ۽ ٻگهه پنهنجا اڪيرا جوڙي ٻچا ڪندا آهن، چٽيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. هتان کان اتر ۽ اوڀر واري ڪنڊ تي اهو علائقو آهي، جتي هن وقت چوٽيارون ڊيم جو ڪم وڌي زور ۽ شور سان جاري آهي، ۽ اتر ۽ اولهندي ڪنڊ تي هڪ ڪلڻو ميٽر جي مفاصلي تي ناري واه جي بند جي بلڪل

مٿان هرڻي واري ڀت آهي، جتي سومر جي ميان نالي ميربحر قوم جو ڳوٺ آهي. هن ڳوٺ کي هرڻيءَ وارو ڳوٺ به چيو ويندو آهي. پر جنهن جاءِ تي اسان پاڻ ويٺا آهيون، ان جي بيهڪ ڪجهه هن طريقي سان آهي. اسان ڪپرو موريءَ (يعني پڪسريءَ واري ڪپرو موري) جي ساڄي هٿ تي، ناري جي بند جي اندرين ۾، جتي چانهن جي هوٽل جا پراڻا آثار آهن، اتي ويٺا آهيون. اسان جي ساڄي هٿ تي منڙاڻو واه (بان واه) جي موري آهي، جنهن جي کاٻي پاسي تي اندريئن ۾ هڪ ڀير جو وڻ بيٺل آهي، جو نهايت ئي شاندار منظر پيش ڪري رهيو آهي. ڀير جي سامهون بند جي هن ڀر ۾ سنهائجي جا وڻ به بيٺل آهن، جيڪي ڀڻ بيحد وڻندڙ نظر اچن ٿا. جيتوڻيڪ بند سان گڏ تالهي جا وڻ به موجود آهن، پر ناجائز ڪٽائيءَ جي ڪري ڇڏا ٿي ويا آهن. سياري جي موسم ۾ هن موريءَ مان نڪندڙ پاڻيءَ جو آواز سانگهڙ جي آس پاس وارن ڳوٺن ۾ چٽيءَ طرح سٺائي ڏئي ٿو. جيتوڻيڪ منڙاڻو جي سطح اڳي کان به مٿي ٿي وئي آهي، پر پوءِ به اهو آواز رات جي سانت ۾ پرائيون يادون جاڳائي وجهي ٿو. پڪين سرن سان اڏاوت ٿيڻ تي مقامي ماڻهن مٿس پڪسري نالو رکي ڇڏيو. (تازو ان موريءَ جي سامهون ناري جي پريڻن ۾ کوٽائيءَ ۾ هڪ وڏي پڪين سرن واري جُهَل نڪتي آهي، جنهن لاءِ گمان اهو آهي ته اها ئي اصل پڪسري آهي). ان موريءَ کي ڪجهه وقت اڳ تائين پاڻي نڪرڻ واري پاسي کان ڏسبو هو ته وچ تي مستطيل شڪل جو هڪ پٿر نظر ايندو هو، جنهن تي موريءَ جي اڏاوت جو سن ۱۹۲۸ع لکيل هو. منڙاڻو لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهو واه اڳ ۾ هيرڻ ڍنڍ مان وهي هلندو هو، چوٽه پڪسري ريگوليئر کان اڳ ناري جي پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ ڪو جوڳو بندوبست نه ٿيل هو، ان ڪري پراڻا واه واهوندا گهڻو ڪري سانگن ۽ ڍنڍن مان پاڻي حاصل ڪندا هئا.

اسان جي کاٻي پاسي کان (يعني ڪپري واه واري موريءَ جي کاٻي پاسي کان) نارو ڍورو ڪوٽيل آهي، جنهن کي الاهي ور وڪڙ ڏيئي وڃي ناري جي ان حصي سان ملايو ويو آهي، جتان اڳي کيس سا ٿو ناري ذريعي پاڻي ملندو هو. ناري جي هن حصي جو وهڪرو بلڪل سست آهي، جنهن ڪري اهو هر سال ريتبو رهيو آهي. هن جو اڳ وارو وهڪرو آجي واري ڇنڊڻ وٽان هو، جيڪو چيو وڃي ٿو ته قدرتي هو ۽ جهجهو لت کڻي وڃي عمر ڪوٽ، نئون ڪوٽ، ڪلوٽي ۽ رڻ جا پٽ آباد ڪندو هو (اڄڪلهه هڪ ٻيو نارو ڪوٽي ڪڍيو ويو آهي، جيڪو ڏوگرڀون واري ڀت کان سڌو تنڊو مٺا خان طرف وڃي ساڳي ناري سان ملندو آهي. هن ناري جي دروازن

واري-گول چڪري تي Ransomes Rapier Ltd Ipswioh England
تحرير ڪيل آهي، جنهن جي وچ تي چئن اڪرن سان 1929ع لکيل آهي.
هتان کان جڏهن دوربين ذريعي اوڀر ۽ اتر واري ڪنڊ تي ڏسبو ته سرن ۽ پن
جي جهنگ جو نه ڪٽندڙ سلسلو نظر ايندو، جنهن ۾ ڪڍي ڪڍي سرينهن
توڙي ٽالهيءَ جا وڏا وڻ پڻ ڏسڻ ۾ ايندا. ان جهنگ جي اندر ڪنهن ڪنهن
جاءِ تي اهڙا ته وارياسا پٽ آهن، جو فصل ڪڍي هڻ ته ان جا انبار لهيو پون.
انهن پٽن ۾ جمالي، هنگورا، بهڻ ۽ نظاماڻي ذات جا مقامي ڀاڳيا آباد آهن،
جيڪي مال جي جوءِ تي اڄ به ساهه ڏيندا پيا اچن. انهيءَ علائقي ۾ پير
صاحب ڀاڳاري جي ڪٽ پڻ آهي، جتي ڪاٺ ۽ جهنگلي جيوت جي رک
ٿئي ٿي. هن ئي ڪٽ ۾ ناري واري علائقي جو باقي بچيل ڦاڙهو، جنهن کي
مقامي ماڻهو ڪاٺڙيو چون، رهي ٿو. جهنگ جي پريان سدوري ۽ سيري نالن
واريون ڍنڍون آهن، جيڪي جهنگلي جيوت جي تيزيءَ سان ناياب ٿيندڙ
نسلن، خاص ڪري لڌڙن ۽ واڳوڻن جون مرڪز ٻڌايون وڃن ٿيون. انهن
ٻنهي ڍنڍن جي آس پاس واري جهنگ ۾ ڪجهه وقت اڳ تائين ڦاڙهن جو
ڪجهه تعداد پڻ موجود هو، پر هاڻي خبر ناهي ته اهو ڀاڻ بچائي سگهيو
هوندو يا نه؟ پر جي ڪو ساهه وارو بچيو به هوندو، ته اهو ايندڙ ڪجهه سالن
۾ چوٽاريون ڊئم جي راکاس جي ور چڙهي ويندو.

اسان ڪجهه دير ويهي، ساهي پئي، اڳتي روانا ٿي وياسين. ناري جي
پُل تي، جڏهن پريڻن پريهتاسين ته چوٽاريون ڊئم جو بند شروع ٿي ويو.
اسان کي ايترو اڳتي به نه وڃڻو هو. سو بند تي چڙهي پن ۽ سرن جي
سنگم ۾ وڃيل اُن قدرتي جهنگ جو نظارو ڪرڻ لڳاسين، جنهن جي ڪاٺ
حد نه هئي. مان دوربين کڻي سامهون نظر ايندڙ پاڻيءَ جي چر مٿان پهڪندڙ
پيڻ جي گلن مان لطف اندوز ٿيڻ لڳس، جيڪي ڪير جهڙو لباس اوڍي
چمڪي رهيا هئا. اوچتو منهنجي نظر هڪ ڪانهن جي ٻوڙي تي پئي، جنهن
جي ڀرسان پينل سرن جي هڪ تيلي تي به ڪيرا ٽوپا ويٺل هئا، جن کي
انگريزيءَ ۾ Pied king fisher چئبو آهي. اهي سر جي ڪاٺي تي تيندو
ناهيو ويٺا هئا. سندن سفيد جسم واري پُٺ تي سليٽي رنگ جا پٽا هئا. ٻئي
رنگ ملي ڪري کين چانديءَ جيئن چمڪائي رهيا هئا.

ناري ۽ اُن جي آس پاس جي ڍنڍن ۾ ٻن قسمن جا ٽوپا ٿين ٿا. هڪ
جو رنگ ناسي ۽ نيرو ساڻو ٿئي ٿو، جڏهن ته ٻئي جو ڌنڌر مان مٽي ڪري
چڪو آهيان. ٻئي ذري گهٽ ساڳئي قسم جي ٻولي ٻوليندا آهن. گهڻو
ڪري وڻ جي ٿاريءَ يا ڪنهن تڙ جي تيلي وغيره تان اڏامڻ مهل ”گلو ڦاڙي

رڙيون ” ڪندا آهن. سندن ٻوليءَ مان اهو اندازو ٿيندو آهي، جو : ڪو اُڏاري رهيو هجي! توباً گهڻو ڪري اڏامندي شڪار ڪندا آهن. هو واه توڙي ان مان نڪرندڙ شاخن جي اگهاڙن وهڪرن مٿان اُڏامي، اهڙيون نه گهڻون هڻندا آهن، جو هڪڙو ته محسوس ٿيندو آهي ” مري ويا“ پر جڏهن پاڻيءَ مان نڪري پاڻ کي چنڊي ٽوڪي وري مٿي اڏامڻ لڳندا آهن ته سچ پچ دل کين داد ڏيڻ لڳندي آهي. موت به انهي ئي جبلت سبب ٿيندي اٿن. گهٽ هڻندي ڪنهن ڪاٺي، ٻوڙي، ڪناري، ڪنڊن وغيره ۾ وڃي لڳندا آهن. هي ڍنڍن، ڍورن، ڪامن ۽ تلائن مان به پنهنجو شڪار ڳولي لهندا آهن. آنا به ڪنارن اندر سوراخ ڪري لاهيندا آهن. جيئن انهن کي لوڪڙ ۽ ٻين جانورن کان محفوظ رکي سگهن. هر هڪ پور ۾ تن کان اڻ ٿيندا اٿن. سندن اکيرا مڇيءَ جي ڪرنگهن جا ٺهيل هوندا اٿن. ڊگهي ۽ سڌي چهنب هجڻ ڪري مڇي ڳيهڻ ۾ آساني ٿيندي اٿن.

ڪنڊن توڻن جي چهنب ڪارڙي رنگ تي ۽ نرن ناسي توڻن جي ڳاڙهي رنگ تي ٿيندي آهي. پهرين قسم کي سنڌيءَ ۾ ”ڪنگر“ ۽ ٻئي قسم کي ”دليل“ پڻ سڏيو ويندو آهي. دليل جي ڇاتيءَ تي سفيد پتو پڻ ٿئي ٿو. ان ڪري انگريزيءَ ۾ ان کي White breasted king fisher سڏيو آهي.

انهن مڇي مار توڻن جو ديدار ڪري جڏهن اسان واپس ٿي رهيا هئاسون ته مون پڪسريءَ واري موريءَ کان ڏکڻ اوڀر طرف هڪ نظر ڪري ڏٺو، جتي ماضيءَ ۾ ڏوگر يون نالي هڪ ٻنھ وڏي ۽ بيحد خوبصورت ڍنڍ ٽهليل هئي، جيڪا ڏيهي توڙي پرڏيهي پکين جي اماڻجاءُ بڻيل هوندي هئي. پر افسوس جو ان مان هاڻ بختاور ڪينال کوٽي کيس هٿ سان سڪايو ويو آهي. اها ڍنڍ ٿورو وقت اڳي تائين مکيءَ جي اڪيلي پکين جي سينڪچري هئي، جنهن جي تباهيءَ تي بقول منهنجي دوست اسحاق مگريو جي ته هڪ الڳ ڪيڏارو لکڻ جي ضرورت آهي.

مکيءَ جي ڍنڍن ۽ واهن ڀرسان رهندڙ مڇي ڪاٺيندڙ ننڍڙو پکي ٿوري

ڏوگر يون ۽ ڪهڪارو
پن لوڪ ڪٿائي ڏيندڙ جو الميو

ڏوگريون ۽ ڪهڪارو بن لوڪ ڪٿائي ڏيندڙن جو اهو

ڏوگريون ۽ ڪهڪارو: ڏوگريون ڏيندڙن کي سڪائي ان جي سڀني مان مٽي
ڪڍي چوٽياريون ڏير جو بند ٺاهيو پيو وڃي.

[جتي ماڻهو پڪين جا ۽ حڪومتون ڏيندڙن جون
دشمن هجن، اُتي سونهن ۽ زندگي ديواني جي
خواب مثل آهي.]

هوشن ته مڪي سڄي پڪين سان ڀري پئي آهي، پر ڪن علائقن جي ته
ڳالهه ٿي بي آهي. مان جڏهن ننڍو هوندو هوس ۽ ڇهون درجو پڙهندو
هوس، ته پنهنجي مرحوم چاچي نور محمد ۽ سوٽ بهار وارن جي ڪچهرين
۾ جن چئن پنجن ڏيندڙن جو ذڪر ٻڌندو هوس، تن ۾ ڏوگريون ۽ ڪهڪارو
ضرور شامل هونديون هيون. اهو ذڪر پڪين جي حوالي سان ٿيندو هو.
چاچي وارن جي گهر روز هنديءَ ۾ هڳاءُ ٿيندو هو، جنهن کي مايون ”ڌڻ“
سڏينديون هيون. اهو هڳاءُ پڪين جي گوشت جي مخصوص ڪچي ساءُ جو
هوندو هو، جوهنڊا ملهڻ جي باوجود به منجهن رهجي ويندو هو. مان به ٻيڙو

کڻي ڪڏهن ڪڏهن سندن در جو سوالي بڻبو هوس. پاڻيءَ جي پکي، سِر، ٿاڙهي، گيري ۽ سهي جي گوشت جو پوڙ، مون پهريون ڀيرو پنهنجي برائي ڳوٺ ۾ ئي کاڌو هو.

بھراڙيءَ ۾ رهڻ ڪري قدرتي ماحول ۾ جن پکين کي تمام ويجهو کان ڏسڻ جو موقعو مليو، تن ۾ تتر، جهرڪيون، تنڀر، ٽيٽا، کڳ، کڳريون، ننڍا ٽيٽا، کٽڪڻائون، هيڙها، ڪارڪڻيجيون، ملهلا، ڪانڙ، ڪپرون، ڪٿا مار، ڳجهون، پارهر، چنڊولون، بُربلا، چيها، وهيا، گيرا، پونتريا، چاڪا، ڳڳ، هُدهد، ڪانڪڻا، سانهون، ڪُڪڙا وغيره شامل هوندا هئا. جهنگ ۽ پاڻيءَ جي ڀر ۾ رهڻ وارن پکين ۾ جهنگ ڪڪڙ، ڳڳهه پکي، ڪينڻائي، ڪهنڱ، ڪاهو وغيره ڏسڻ جو اتفاق پڻ ٿيندو هو.

پکين جي لسٽ تہ تمام ڊگهي آهي ۽ هيءُ خطو بہ انهن سان مالا مال آهي، پر مان ڳالهه ڪرڻ پيو چاهيان انهن ٻن تاريخي ڏين جي، جن جا نالا مڪيءَ ۾ پکين جو ٿورڙو شوق رکندڙن جي زبان تي بہ هر وقت پيا گونجندا هئا. آخر ڪهڙي ڳالهه هئي جو هر شڪاري ڏوگريون ۽ ڪهڪاري جو ذڪر پنهنجي شڪار جي ڳالهين ۾ لوڪ داستانن جيئن ڪندو هو؟

ڳچ عرصو اڳي اتي ڪجهه بہ ڪونہ هو. رڳو پٽ ٿي پٽ پيل هو. ان پٽ ۾ بہ ٽي پٽون هيون، جن مان ڏوگرن مستقل وسندڙ پٽ هئي. جڏهن انگريزن، ناري کي پڪسريءَ وٽان ٻن واهن ۾ وهائڻ شروع ڪيو تہ خود ناري جي ساڄي ۽ انهن مان هڪ جي ڪاٻي ڏڪناري سان انهيءَ پٽ ۾ آهستي آهستي سم وڌڻ شروع ٿي. پھريان پڪسريءَ کان بڪار تائين پاڻي فقط ڪجهه ڏهن تائين محدود رهيو. پر بعد ۾ اهو وڏي بڪار ۽ پڪسريءَ واري ڪڇ ۾ واقع ڏوگريون، ڪهڪارو ۽ رُئل واري پٽ تائين پهچي ويو. پاڻي وڌڻ سان ان ۾ گاهه ۽ گند پڻ وڌيو. اهو پاڻي آهستي آهستي وڌندو ٻن وڏين ڏين جي شڪل اختيار ڪري ويو. اهي ڏينڊون پوءِ ڏوگريون ۽ ڪهڪارو جي نالي سان مشهور ٿيون. اتان جي مقامي رهواسين، جڏهن اتي نئون ٻوڪڻ شروع ڪيون، تہ انهن سم کي روڪڻ لاءِ ڏوگريون وٽان هڪ سگهي ڪڙ يا بند ڏياريو. ان کان پوءِ بہ ڪڏهن ڪڏهن پاڻي ايترو نہ وڌي ويندو هو، جو ان علائقي ۾ ساھڙ پير نالي هڪ بزرگ جي مزار کي اچي ڇهندو هو. اها مزار بڪار واري پٽن سامهون ڪافي اوچي جاءِ تي واقع آهي. پاڻيءَ جي آبگاهه بڻجڻ کانپوءِ انهن ڏينڊن ۾ پھريان مڇي ٿي ۽ پوءِ ٻڪي پھتا. جن پٽن تي اهي ڏينڊون وجود ۾ آيون، سي سامور وارن جوڻيجن ۽ ڏوگريون وارن سيدن جي ملڪيت هئا. ڪجهه پتا ڪن ٻين مقامي ماڻهن جي

نالن سان پڻ هئا. مڪيءَ جي ٻين ڍنڍن جي بنسبت هنن ڍنڍن ۾ ننڍو پاڻي هوندو هو، ان ڪري پاڻيءَ جا پکي آسانيءَ سان ان ۾ چوڳو ڪري سگهندا هئا. پکين جي تعداد کي وڌائڻ خاطر مرحوم ڪريم داد خان جوڻيجي، انهن ٻنهي ڍنڍن ۾ 1972-73 ڌاري پنجاهه مڻ کن ساريون چٽرايون. پوءِ هڪ دفعو جيڪو به پکي آيو، سو موتي نه ويو. پکين جي ڪٽڙ ڏسي آس پاس جي ڍنڍن کان به پکي اچڻ شروع ٿيا، ۽ ڏسندي ئي ڏسندي سڄي ڏوگرين ڍنڍ پکين سان ڀرجي وئي. شڪارين کان بچائڻ لاءِ ڪريم داد خان پاڻ ان تي رک ڪرائي. ان زماني ۾ ڄام صادق علي خان جو ديهو ملڪان ملڪ مشهور هوندو هو. مرحوم ڪريم داد خان سندس پڳ مت يار هو. جيتوڻيڪ سامور وارا جوڻيجا خود اثر رسوخ وارا ماڻهو هئا، سندن ماڙيون اڃا به بڪار ڍنڍ ۾ موجود آهن، پر پٽي جي حڪومت دوران ڪريم داد وارن جي طاقت اڃا به وڌي وئي هئي. 1973ع ڌاري ڪريم داد خان جوڻيجو حڪومت سنڌ کان ڏوگرين کي ”گيم سينڪچري“ ڪرائي آيو. پر ڍنڍ هيٺ آيل زمين جي مالڪن طرفان ڪورٽ ۾ ڏانهن تي اها ”گيم سينڪچري“ ڇهن مهينن اندر رد ٿي وئي. پوءِ به، ڇو ته جوڻيجن جي به ڪافي زمين ان ڍنڍ هيٺ آيل هئي، مرحوم ڪريم داد جو قبضو ۽ رک ڪافي سالن تائين جاري رهي ۽ ڏوگرين ۽ ڪهڪارو پکين جي جنت بڻجي ويون. هر سال وڏا وڏا ماڻهو شڪار ڪرڻ لاءِ اچڻ لڳا. مرحوم ڪريم داد، جيتوڻيڪ پاڻ به شڪار جو وڏو شوقين هو، پر پکين، جانورن ۽ وڻن جو وڏو همدرد ۽ خير خواه پڻ هو. شڪاري، بيلا ويندڙ اٺن وارا بروهي ۽ پٺاڻ ڪانئس ڪن ڪري هلندا هئا، ڇو ته ان معاملي ۾ هو کين ٻڌرائيندي ۽ موچڙا هڻائيندي به دير نه ڪندو هو. (مڪيءَ ۽ ناري جي جهنگلي جيوت جي بچاءَ لاءِ اڄ به اهڙي ئي ماڻهوءَ جي ضرورت آهي).

ڪريم داد جي غير طبعي موت کان پوءِ ڏوگرين ۽ ڪهڪارو شڪارين جي رحم ۽ ڪرم تي اچي ويون. ناري جي وٽ واري حصي تي ته سيدن رک ڪرائي، باقي ٻاهريون پاسو جنهن تنهن لاءِ کليل رهيو. جيتوڻيڪ ان سڄي علائقي ۾ سرڪار طرفان هر قسم جي شڪار تي پابندي هوندي هئي، پر ”پرمت“ وڏو ڪم ڪيو ٿي. جتي ماڻهن کي هفتي ۾ 15 پکي مارڻا هوندا هئا، اتي 100 ماري سگهيا ٿي، ڇو ته شڪار کاتي وارا سڄو ڏينهن سندن رڪوالي ڪري ڪونه ٿي سگهيا.

گيم سينڪچري هجڻ ڪري اهي ٻئي ڍنڍون مقبول ته اڳ ۾ ئي هيون، رهندي ڪسر ڪريم دادخان جي موت پوري ڪري ڇڏي. شڪارين

جا جاوا ٿي ويا. جڏهن چاچي وارا ويهي ڳالهيون ڪندا هئا، ته ”پکي جي ڪوٽن“ جهڙا اصطلاح استعمال ڪندا هئا. آڙيون ايتريون ته هونديون هيون، جو اڏامڻ تي آسمان ڪاري چادر سان ڍڪجي ويندو هو. شڪاري هڪ هڪ ڌڪ ۾ چاليهه چاليهه آڙيون ماريندا هئا. چيڪلا به هزارن جي تعداد ۾ اچي لهندا هئا. هڪ فائر ڪري همراھ ويهي ٻوريون ڀريندا هئا.

مقامي گيم واجر ڏهن روپين تي به وڃيئون ٿيڙيو ويٺا هوندا هئا. گهڻو ڪري سندن پاڇيءَ تي ئي شڪارين جو ڪم ٿي ويندو هو.

سيارو ٿيندو هو ته اسانجي ڳوٺن جا شڪاري به بندوقن کي تيل ۽ ”گزي“ هڻڻ شروع ڪندا هئا. ڇا جي ڀرمت ڇا جو خوف! ميوو گيم واجر ويٺو هوندو هو باکوڙي موريءَ وارو گهٽ جهليو ۽ هي همراھ ويندا هئا بان ۽ ڪپرو واهه تري! پکين جون ڀريون ٻڏي کڻي ايندا هئا. مون کي ياد آهي ته چيڪلا گهڻا ماري کڻي ايندا هئا. آڙين ۽ اڇڙن کي به چڱو ٻرو ڏيندا هئا. هڪ دفعي منهنجو چاچو پٺاڻ جيئرو نيرڳ کڻي آيو هو. سندس ڪنڀرائين ۾ بندوق لڳل هئي. مون کي ياد آهي ته اسان چاچي وارن جي آڳر تي ان کي ٻوڙائيندا وڌندا هئاسين. گهڻو، چيڪلو، نيرڳ، منج، چيهه، هنجر، آڙي، ڪينٿائي، اڇڙو، رتسو، بهار، ڊڳوش وغيره جهڙن نالن کان مان ان زماني ۾ ئي واقف ٿيس.

آڙي، چيڪلو ۽ ڪينٿائي، جي ڪو ماري ايندو هو ته هڪدم سڃاڻي وٺندا هئاسين. باقي ٻين پکين جا رڳو نالا ياد ايندا هئا، پر سڃاڻي نه سگهندا هئاسين. واهه جي ويجهو ڳوٺ هجڻ ڪري، سياري جي رات جو، جڏهن پکي گهرن مٿان گذرندا هئا، ته انهن مان ڪن جا پر به وڃندا محسوس ٿيندا هئا. گهڻي پکيءَ کي پر دهل جيئن وڃائڻ ڪري اسان ”دهلاري“ سڏيندا هئاسين.

ڏوگريون ۽ ڪهڪاري کان سواءِ چاچي وارا ٻن ٻين جاين جا به نالا ڪڏندا هئا. هڪ جوانو ”ڍندو“ هوندو هو ۽ ٻيو ”سانگرڙو“. ڍندو اڄ به سمنڊ جي شڪل ۾ موجود آهي، جڏهن ته سانگرڙو هڪ ڍنڍ آهي، جتي ديسي ۽ پرديسي پکي اڄ به رات ڪري اچي لهندا آهن، پر مقامي ماڻهن جي رک جي ڪري اهي سڪ جو سامه ڪڏندا پيا اچن.

ڳالهه ڏوگريون ۽ ڪهڪاري جي پئي هلي، ڇو نه کوجنا ڪري ڏسون ته اهي ڍنڍون جيڪي ڪنهن زماني ۾ ڏيهي پرڏيهي پکين لاءِ سڪ جون وستيون هيون، ڪيڏانهن ويون؟ ڏوگريون نالو ڪيئن پيو ۽ ڪهڪارو ڇا هو؟ انهن ڀتين تي اڄ ڇا ٿو وسي؟

جاگرافيائي لحاظ کان هيءَ علائقو مکي بيلي جي وچ ۾ اچي ٿو. جيتوڻيڪ بيلو ته نه رهيو آهي، پر پاڻيءَ جي جهجهي مقدار هئڻ ڪري پٺ، سرن، لئين، لائن وغيره جو چڱو خاصو دن اڄ به موجود آهي. مکي ويٺر، جنهن کي پڪسري به چئبو آهي، هڪ اهڙي جاءِ آهي، جتي ناري کي عارضي طور روڪيو ويو آهي. اتان به واه نڪرن ٿا. هڪ جو نالو منڙائو آهي ۽ ٻئي جو نالو ڪپرو واه آهي. اتان ئي نارو پورب جو رخ ڪري، چار پنج ڪلوميٽرن جو مفاصلو طئي ڪري، هڪ ور کائي، ڏکڻ طرف روانو ٿي وڃي ٿو. پوءِ مشهور ڳوٺ بڪار (ناري جي کاٻي ڪناري تي آهي) کان ٿيندو هڪ دفعو وري اوڀر طرف ور کائي ٿو. جتان کان پنهنجي اڳئين ور ۾، جنهن جو رخ ڏکڻ طرف آهي، چوٿاريون شهر کي دريافت ڪندو اڳتي هليو وڃي ٿو. ڏوگريون ۽ ڪهڪاري واريون ٻئي پٽون، ناري ۽ ڪپري واه جي پورو چوٽيءَ واري ميداني علائقي ۾ واقع آهن، ڇو ته پڪسريءَ وٽان ڪپرو واه سنڌو ڏکڻ طرف وھي هلي ٿو ۽ نارو اوڀر طرف. پر پوءِ اچانڪ سندس ڏکڻ طرف مڙڻ ڪري هڪ يو (U) شڪل ٺهي پوي ٿي، جنهن جي جهوليءَ ۾ هي ٻئي ڍنڍون اڄ پڙيانگ حالت ۾ ٺهيلون پيون آهن. ”جهونگار“ مکي نمبر ۾ مجيد منگريو ڏوگريون ڍنڍ جو مختصر تعارف ڪرائيندي لکي ٿو ته:

”ڏوگريون ڍنڍ نارا ڪينال جي ساڄي پاسي ڳوٺ بڪار کان ڏکڻ اولهه طرف آهي. هن ڍنڍ جي وچ ۾ ٻه پٽون آهن، جن کي ڏوگريون ننڍي ۽ ڏوگريون وڏي چوندا آهن. چون ٿا ته تمام پراڻي وقت ۾ هتي ڏوگرا پاڙي جا راجڙ ذات جا رهندا هئا، ان ڪري هن ئي نالو ڏوگريون پئجي ويو. هي ڍنڍ ٻن ڳالهين جي ڪري ڏاڍي مشهور رهي آهي. هڪ ته سياري جي موسم ۾ هر قسم جا پکي تمام گهڻا ايندا هئا، ايتريقدر جو پوري ڍنڍ پکين سان ڀريل ڏسڻ ۾ ايندي هئي. ان کان سواءِ هن ڍنڍ ۾ ڀري ڀري جي ڳوٺن جو چوڀايو مال چرڻ لاءِ ايندو هو. پر هن وقت اها ڍنڍ ختم ٿي چڪي آهي. پاڻي ۽ چراگاهه جي بدران صرف لئي جو جهنگ وڌڻ لڳو آهي.“

ڏوگريون کان اتر اولهه طرف ناري جي ساڄي ڪپ تي ۽ ڪپري واه جي کاٻي پاسي کان پٽن جو هڪ مختصر سلسلو آهي، جنهن کي ”ڪهڪاري واري پٽ“ جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. هن پٽ جي ننڍن ننڍن سلسلن جي وچ ۾ ڪٿي ايڪڙ ڏيڍ ته ڪٿي ان کان به ننڍا ننڍا دٻا آهن، جن ۾ پنج ڇهه سال اڳ تائين پکين جا ولر اچي لهندا هئا. انهن دٻن سان ان وڏي ڍنڍ جو تعلق پڻ هو، جنهن کي ”ڪهڪاري واري ڍنڍ“ سڏيو

وڃي ٿو، جيڪا اڀرندي پاسي کان وڃي ڏوگريون سان ملندي هئي. ڪهڪاري لاءِ روايت آهي ته، هتي ڪنهن زماني ۾ صفا سج هوندي هئي. هر طرف ڪارو ڪلر وڃيو پيو هوندو هو. پٽن جو هڪ ڳنڍيل سلسلو هو، جتي نه ته وڻ هوندو هو نه وري ڪو ٻوڙو. ڌنار ويچارا پري پري تائين مال ڀڙي اچي پٽ هيٺان بيٺل پاڻيءَ جي دٻي مان پاڻي پيئندا هئا. سج، ڪلر، تتل واري ۽ وڻ ٿڻ نه هجڻ ڪري ڌنارن مٿس ڪهڪاري واري پٽ جو نالو رکي ڇڏيو.

ڏوگريون ۽ ڪهڪاري جي وچ تي، ٻنهي پٽن کان ڪافي فاصلي تي هڪ ٻئي به پٽ آهي، جنهن کي ”رئل واري پٽ“ چئبو آهي. ڇو ته هيءَ اڪيلي ۽ پري بيٺل آهي؛ پر ۾ ٻئي ڪابه پٽ ڪانه اٿس، ان ڪري مٿس ”رئل واري“ جو نالو پيو. پر هڪ ٻي روايت اها به آهي ته ان پٽ تي ڪنهن زماني ۾ ڊومڪي قوم جا ٻه ٽي گهر آباد هئا. انهيءَ ئي قوم جو هڪ ڳيرو جوان پنهنجي ئي ڪنهن خوبصورت ماڻيائيءَ تي عاشق ٿي پيو. نيٺ ڳالهه سڱ گهرڻ تي پهتي. ڇوڪريءَ وارن ڪن سببن ڪري انڪار ڪري ڇڏيو. پر عاشق کين ايترو ته خوار ڪيو جو ويڃاري ڇوڪريءَ منهن ڪري، پنهنجي ڪن ٻين ماڻهن ڏانهن هلي وئي. ڳوٺ وارا ميڙ وٺي کيس واپس وٺڻ ويا، پر هن ٻن جواب ڏيئي ڇڏيو. پوءِ جڏهن به ڪنهن ان پٽ جو ٿي پڇيو ته جواب ملين: ”او اها پٽ، جتان ماڻي رسي وئي هئي!“ اهڙي نموني پٽ جو نالو ”رئل واري“ پئجي ويو. پر اڃا به هڪ ٻي روايت آهي ته جڏهن ڪلهوڙن جوڻيجن کان ماڻي ڄامان جو سنگ گهريو ۽ جوڻيجن کين ڏئي ڇڏيو ته ڪجهه جوڻيجا ڪاوڙجي اچي ان پٽ تي ويٺا، ان ڪري مٿس رئل واري نالو پيو.

ويجهڙ ۾ جڏهن مان ۽ مير محمد نظاماڻي ڏوگريون ۽ ڪهڪارو ڏسڻ پئي وياسين ته سوين شڪاري ٽولن جي شڪل ۾ نئين ناري جي بندن سان پکين جي تاڙ ۾ نوس نوس ڪندي نظر آيا. ساڳئي ڏينهن تي ميربحرن جو پير به ڪٿان کان شڪار ڪرڻ لاءِ آيل هو. ٻنهي بندن سان، خاص ڪري خشڪيءَ وارن گهٽن تي ڪارون، موٽر سائيڪلون، ٽريڪٽر ۽ جپون بيٺل هيون. ماڻهو بندوق هڻڻ جا ايترا ته مشتاق هئا، جو اسان هڪ ڪار ۾ چڙهيل همراھ کي دريءَ مان کيٽائين ۽ تپڻ تي بندوق سنئين ڪندي ڏٺو. همراھ شايد لڪ ڪيو ويٺو هو. ان ڏينهن مون انهن سڪل ڍنڍن ۾ سمي آيل سمر ۾ بي انداز تپڻ ۽ کيٽائون ڏٺيون. اچن ڀڳهن، ڪڪڙائن ۽ ڪائرن جو به ڪافي تعداد اڏامي رهيو هو. هي پکي هنن ڍنڍن جا مقامي

رهواسي آهن. هي بڪار واري پٽڻ جي ٻنهي پاسن کان پاڻ هُرتو ڇايل پيرن جي هڙين ۾ اڪيرا ٺاهي ڀڄا ڪن. پئين ٽئين سال داروغن پاران هڙيون وڍرائڻ تي هي درد درجا ڌڪا کائيندا نظر ايندا آهن. اُتي اسان هڪ ڪهنڱ به ڏٺو، جنهن جي تنگ ڀڳل هئي. پر حيرت جهڙي ڳالهه ته اها هئي، جو ان جي پٺي به ٿيل هئي. وزن ۾ وڏي ولايتي ڪڪڙ جيڏو پئي لڳو. موٽر تان لهي، جڏهن مون سندس فوتو ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي، ته اهو منڊڪائيندو منڊڪائيندو ٻوڙن ۾ لڪي ويو. سندس رنگ نرو وانڱڻائي هو.

ڏونگريون ۽ ڪهڪارو: تباهيءَ جو هڪ ٻيو منظر. نارا آئوٽ ليٽ

ڏونگريون مٽي، جڏهن اسان ڳچ پنڌ اڳتي ڪري آياسين، ته ”رئل واريءَ“ جي به حاضري پريسين، جتي حر تحريڪ واري زماني جي هڪ ڪوٽ جا آثار اڃا به موجود آهن، جنهن کي ”رئل وارو ڪوٽ“ سڏبو آهي. هن ڪوٽ ۾ چون ٿا ته وڏيري محمد حيات جوڻيجي وارن ان رڪريو هو، جيڪو حر تحريڪ دوران متاثر حرن لاءِ - خاص ڪري اڇڙي ٿر جي جماعت لاءِ خفيه گودام جو ڪم ڏيندو هو. هتي حرن ۽ ڀڳتڻن وچ ۾ ان جي چوريءَ تان هڪ معرڪو به ٿيو، جنهن کان پوءِ انگريزن ان گودام کي ڳولي باهه ڏيئي ڇڏي. (روايت مير محمد نظاماڻي)

ڪهڪاري ۽ رئل واريءَ کان ڏکڻ طرف وري ”جانب ديورو“، ”رنڊاهو“ ۽ ”دلور واري ڌڙي“ جا مشهور ڳوٺ آهن، جتي جي ننڍين ننڍين

ڪاٺين مان مڪيءَ جا ماڻهو اڄ به ڪارو ۽ لوڻ ڪڍڻ لاءِ ايندا رهندا آهن. مڪيءَ جي ان سدا ملوڪ ڍنڍن جي تباهيءَ جو ڪارڻ نام نهاد ترقي ٿي آهي. ڇو ته اڄ جي موقعي پرست انجنيئرن ۽ مڪار صلاحڪارن کي، جن کي عالمي بينڪ يا LBOD جي منصوبن ۾ ڪم جو ٿرڊ ڪلاس تجربو آهي، ۽ جن کي پنهنجي ڪنڌ ۾ ڊگري لڙڪائي هلڻ تي به ڏاڍو ناز هوندو آهي، سوين سالن کان پاڻي هيٺ آيل انهن قدرتي دولت سان مالا مال ذخيرن جوڻڪي جو به قدر ڪونهي.

نارا ريماءِ ڊلنگ (ناري جي پيهر تيارِي) تحت، جنهن خطرناڪ منصوبي سان انهن ٻن ڍنڍن کي تباه ڪيو ويو آهي، تنهن جو مثال اوهان کي ڪٿي به نه ٿيندو. ناري جي نئين سر تيارِي جو مقصد ان جي قدرتي حسن کي تباه ۽ برباد ڪرڻ آهي. پر سرڪار سڳوري ته ”ترقي“ چاهي ٿي. اهڙي ئي ترقي، جهڙي سنڌ ۾ پڻ LBOD جي منصوبن تحت ٿي رهي آهي؟ حقيقت ۾ ان نئين ناري کي، جنهن جو نالو ”بختاور ڪينال“ رکيو ويو آهي، پڪسريءَ کان سڌو نڪري، ڪهڪاري واري ڍنڍ جي اولهندي ۽ ڏاکڻي ڀر مان گذري، ٽنڊو مٺا خان وٽان وڃي ساڳئي ناري سان ملڻو هو، پر ڪن ٻا اثر ماڻهن جي اعتراضن سبب ائين ٿي نه سگهيو. پوءِ، خدا غارت ڪري انهن انجنيئرن کي، جن ويهي موجوده ناري جي پوروچوٽ هڪ ٻيو نارو تيار ڪيو، جنهن جو رڳو ڍنڍن کي تباه ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪارج ڪونه هو. حيرت ته ان ڳالهه جي آهي جو، سنڌ جي جهنگلي جيوت کاتي وارن جو به ڪو احتجاج رڪارڊ تي ڪونهي؟ جيڪڏهن توهان ان واه جو نقشو ڏسو ته ڪل ۾ ويڙهجي وڃو. اهو ساڳيو واه انهن ٻنهي ڍنڍن کي تباه ڪرڻ کان سواءِ به بڪار کان چوٽيارون ڏي مڙي ويندڙ ”ور“ کان نڪري پئي سگهيو. پر انجنيئرن کي ته پنهنجا ٻپ پڙا هئا! سو هنن پهريان ته سال ڏيڍ رڳو پمپ مشينون لڳائي، انهن ٻنهي ڍنڍن کي خشڪ ڪيو، بعد ۾ ڳري مشينري استعمال ڪري، هڪ اهڙو واه تيار ڪيائون، جهڙو ان جي پوروچوٽ ۾ اڳ ۾ ئي موجود هو. حيرت ته ان ڳالهه تي آهي، جو ان نئين واه جي سڀيڇ (سم) کي ختم ڪرڻ لاءِ ان جي پوروچوٽ وري هڪ ٻيو سم نالو تيارِي هيٺ آهي، جيڪو نئين واه جو سم وارو پاڻي ڪڍي وڃي ساڳئي واه/ وڏي سم نالي ۾ اڇلائيندو.

سنڌ جي آبي ذخيرن يا آبي حيات وارن جوڻن، ڍنڍن ۽ زمينن کي هٿ سان وٺي تباه ڪرڻ وارو پروگرام اڳتي هلي ڪافي خطرناڪ به ثابت ٿي سگهي ٿو. هڪ طرف اسان جي حڪومت آبگاهن جي بچاءَ واري عالمي

ٺاه تي صحيحون ڪيو ويٺي آهي، ته ٻئي طرف ترقي جي نالي تي انهن کي تباه ڪرڻ يا ختم ڪرڻ وارن عالمي ادارن جي پروگرامن ۾ پڻ ساڻياري آهي.

ماضيءَ ۾ آمريڪا سميت دنيا جي ڪيترن ئي صنعتي ملڪن ۾ آبگاهن جي تباهيءَ تي ڪافي احتجاج ٿيا آهن. انڊيا، مصر، آمريڪا، ارجنٽينا، جتي زراعت ۽ صنعت جي نالي تي ڪيترائي پراجيڪٽس اهڙن ئي زمينن کي تباهي هيٺ آڻي رهيا هئا، سي هاڻ بلڪل بند ڪيا ويا آهن ۽ آبي ذخيرن کي باقاعدي انهن ملڪن جي ”دولت“ قرار ڏنو ويو آهي. پر اسان وٽ انهن شين کي فضول ۽ بيڪار سمجهيو وڃي ٿو. ايتريقدر جر منچر جهڙي ڍنڍ کي پنجاب جي ڪڙي پاڻيءَ ذريعي، مڪيءَ جي ڍنڍن کي چوٽياريون ڍنڍ واري پراجيڪٽ ذريعي ۽ بدين جي ساحلي علائقن وارن ڍنڍن کي ايل - بي - او - ڊي جي وڏي سم نالي واري پاڻيءَ ذريعي (جنهن ۾ الاڻي ڪيترن ڪارخانن جو زهريلو پاڻي شامل آهي) تباه ڪرڻ جون تياريون مڪمل ٿي چڪيون آهن. ان ڪري اهي ڍنڍن پري ناهن، جڏهن انهن ڍنڍن جي جهينگن، مڇين، پکين ۽ ڀاڄين (بيھ، لوڙھ وغيره) جو ذڪر ڪنهن سر ٿرئي ليکڪ جي لکڻين يا فطرت پسند شاعرن جي مرثين ۾ نڙهي سگهنداسين.

ڏوڪرڻن کي سڪائي جيپٽ ۾ Base Camp ٺاهي وئي آهي. پسمنظر ۾ ڏوڪريور ۾ موجود سرن، پٺن ۽ ڪنگور جو خوبصورت پيلو نظر اچي رهيو آهي

سندھي هرڻ
راجستان کان ناري جي
ڪس تائين

سنڌي هرڻ راجستان کان ناري جي کس تائين

ڪارو هرڻ، جو ڪڏهن مير صاحب خيرپور ۽ سانگهڙ جي علائقي ۾ متعارف ڪرايو هو
اڄڪله سنڌ ۾ اهو ناپيد آهي. شايد ڪجهه ميرن واري مهراڻي ۾ اڃا به موجود هجي

جتي اڄڪله پير صاحب پاڳاري ۽ مخدوم آف هالا جون مهاڙيون آهن، انهن جي اترئين ڀر 1962ع ۾ ”نارا گيم رزرو“ قائم ڪيو ويو هو. جنهن جو مقصد علائقي ۾ ترن، ڦاڙهن ۽ هرڻن جو نسل وڌائڻ هو. زماني جي ستم ظريفي اهڙي ٿي جو اهو ”رزرو“ مٿئين جهنگلي جيوت کي وڌائڻ نه ڇڏيو، پر ان جو تحفظ به ڪري نه سگهيو، جنهن ڪري ڪافي ماڻهو ان ”رزرو“ جي قائم ٿيڻ جي مقصدن کي شڪ جي نگاه سان ڏسڻ لڳا. انهن مان شڪار بابت ڄاڻ رکندڙ هڪ همراهه مون کي ٻڌايو ته، ”نارا گيم رزرو ان وقت ۾ ون يونٽ جي ساراهه واري شيمپين جا ڍڪ پرنڌرن ان ڌڪري قائم ڪرايو هو ته اتي (فيلڊ مارشل) ايوب خان کي شڪار تي اٿاڻي ڪجهه مراعاتون حاصل ڪجن.“

مراعاتون همراهن حاصل ڪيون يا نه، پر اها ڳالهه پڪ سان چئي سگهجي ٿي ته سنڌ وائيلڊ لائيف کاتي وارن جيتري مار ان زور تي رکرائي، اوترو زور جهنگلي جيوت جي بچاءَ تي نه ڏنائون. ايوب خان کان پوءِ به جيڪو سياسي توڙي فوجي حڪمران تخت تي ويٺو، ان منڊ ڄمڙاڻو واري ان علائقي ۾ هرڻن، ڦاڙهن، تلورن، تترن ۽ سوڙهن مان ڪنهن نه ڪنهن تي پنهنجا هٿ ضرور صاف ڪيا. سندن منهن ڦيرڻ کان پوءِ جيڪي راناها وري ايري غيري نٿو خيري ڏنا، تن جو ته ڪو رڪارڊ ئي ڪونهي. نتيجو اهو نڪتو ته اهو ”سرڪاري شڪار گاهه“ سرڪاري شڪار ۽ ان کان پوءِ جي پيل جو دٻاءُ برداشت ڪري نه سگهيو ۽ فقط ڪاغذن ۾ ئي محفوظ رهجي ويو. رمارڪس ۾ لکيو ويو ته: ”هيءَ زور واري ۽ گريزننگ (مال جي چرڻ) جي دٻ جهلي نه سگهيو ۽ پاڻ مرادو ختم ٿي ويو.“

تازو ڪراچيءَ جي هڪ رٽائرڊ ڪرنل کي مکيءَ جي هڪ معزز ماڻهوءَ پاران هرڻ جو شڪار ڪرايو ويو. هن شڪار ۾ سندس مدد ڪندڙن ۽ جانورن کي قدرتي تحفظ ڏيندڙ علائقي جي ڪجهه سونهن کي انعام ۽ اڪرام پڻ ڏنا. ان تي مونکي اُن همراھ جي اها ڳالهه سو سيڪڙو سچي لڳي، جنهن چيو هو ته هي ”گيم سيڪنچريون“ يا ”رزرو“ جوڙيا ئي فقط ان لاءِ ويندا آهن ته جيئن وڏن ماڻهن کي شڪار آسانيءَ سان مهيا ڪري ڏنو وڃي. اڇڙي ٿر ۽ ناري جو علائقو ڇو ته صدين کان هرڻن، تلورن، ڦاڙهن، واڳوڻن ۽ تترن جي آماجگاهه رهيو آهي، انڪري شڪار جو پريشر ان علائقي تي نسبت وڌيڪ رهيو آهي. ايتري قدر جو علائقي جي ماڻهن وٽ انهن هيرن ۽ ليڊرن جون لسٽون آهن، جيڪي ملڪ جي مشهور عورتن ۽ اداڪارائن کي وٺي اچي ريسٽ هائوسن ۾ رهي ۽ ڏينهن رات شڪار ڪيائون. مکيءَ جي ماڙين کان ويندي ڄمڙاڻو، گجهڙي، فرش ۽ ديهه اڪري وارين ڍنڍن تي فائرم ڪيل سرڪاري توڙي پرائيوٽ بنگلن ۾ انهن پري چهرن جون ڳالهيون اڄ به وڏي شوق سان ڪيون وڃن ٿيون.

سنڌي هرڻ يا چنڪارا:

شڪار جي سَوَ طرفي دٻاءُ جي ڪري ناري واري ٿر ۾ رهندڙ سنڌي هرڻ (Chinkara) جو نسل اڄ ڪلهه سخت خطري ۾ آهي. تازو سانگهڙ، چوٽيارون، پنيهل ۽ ٿر جي ڪجهه ڳوٺن مان نڪتل شڪاري ڀارتين وڃي، ان ٿر ۾ جيڪو قتلام ڪيو آهي، تنهن جي خبر ٻڌندي ئي وار اڀا ٿيو ٿا وڃن. ايئن ٿو لڳي جڏهن ته اسان جا مسلمان ڀائر جانورن کي به جنونيت واري

جذبي سان ٿا مارين. هر سانوڻيءَ ۾ برساتن جي ٻن ٽن وسڪارن کان سو، ٿر ۾ چنڪارا جو هڪ وڏو تعداد انڊيا مان داخل ٿئي ٿو، جنهن کي ڪنڀي ڪٽڻ لاءِ شڪاري ڇهه مهينا اڳ ئي تياريون ڪري وٺندا آهن. جيئن ته اسان جي ملڪ پاڪستان ۾ ان جانور کي خاص تحفظ حاصل آهي، ان ڪري سنڌ وائيلڊ لائيف کاتي پاران ان جي شڪار تي هڪ لک روپيه ڏنڊ ۽ ٽن کان ڇهه مهينا سزا رکيل آهي. پر شڪار کاتي جي غير متحرڪ هجڻ، عملي جي ڪريشن ۾ ملوث هجڻ ۽ شڪارين جي با اثر هجڻ ڪري، هن نسل جا جانور هڪ نه ٻئي ڏينهن ذبح ٿيندا رهن ٿا.

سنگ، ڳريون ۽ سندس عمر

سنڌي هرڻ کي اڇو هرڻ به چيو ويندو آهي. هن جي قد ۽ وزن جو دارومدار ڌڪار ۽ سڪار تي به آهي. نر جا سنگ ڊيگهه ۾ وڌ کان وڌ ٻه فوٽ ٿين ٿا، جڏهن ته ماديءَ جي سنگن جي ڊيگهه ڇهن انچن کان اٺن انچن تائين ٿي سگهي ٿي. نر هرڻ جي سنگ ۾ ڳريون يا ورتين ٿا. جڏهن ته مادي هرڻ جا سنگ سڌا ۽ ٽڪن جيئن ٿين ٿا. نر هرڻ جي سنگ ۾ 24 کان 30 ڳريون رڪارڊ ڪيون ويون آهن. انهن ڳرين جي ڊيگهه اڌ انچ کان هڪ انچ جي ويجهو ٿئي ٿي. شڪار جي خفتين يا انهن جانورن بابت ڄاڻ رکندڙن جو خيال آهي ته سڱ جي هڪ ڳري هرڻ جي حياتيءَ جو هڪ سال ظاهر ڪري ٿي. ڳرين جي مٿان سنگ کي هڪ چوٽي پڻ ٿئي ٿي، جنهن کي سوئي جهڙي تيز ڇهنڊ هوندي آهي. ان چوٽيءَ جي ڊيگهه هرڻ جي سنگ جي ڊيگهه تي دارومدار رکي ٿي. مون هرڻ جي هڪ سنگ جون 22 ڳريون رڪارڊ ڪيون، جنهن جي مٿان واري ٽڪي جي ڊيگهه ٽي انچ کن هئي.

هرڻ، دنيا جو تيز ترين جانور:

هرڻ نهايت سهڻو ۽ نازڪ جانور ٿيندو آهي. ٿوري چرڪ تي سندس دل ٽپيو پوي. سندس تنگيون لڪڻ جيئن سنهيون ٿينديون آهن، پر ڀڄڻ ۾ تمام تيز ٿئي ٿو. هڪ اندازي مطابق هرڻ 80 کان 120 ڪلوميٽر في ڪلاڪ جي رفتار سان ڊوڙي سگهي ٿو. خوف ۽ چرڪ جي صورت ۾ اٺن ڪلوميٽرن تائين لڳاتار ڊوڙ جي صلاحيت رکي ٿو، پر ان وچ ۾ جتي به ڪو اوچو دڙو يا ٽيپڙي ڏٺائين ته عادتن منت اڌ لاءِ بيهي رهندو. هرڻ جي اها ئي عادت کيس وڌ ۾ وڌ نقصان رسائي ٿي، ڇو ته جنهن طرف کان

چرڪ آيس، ڇاڇي ڇاڇي اوڏانهن ئي نهاريندو. پوءِ ڇو نه ڪو ماڻهو سندس پاسي کان بيٺو هجي. هرڻ جڏهن ڊوڙندو آهي ته ٻه ٽپ ننڍا ۽ ٽيون ٽپ وڏو ڏيندو آهي ۽ اهو ٽيون ٽپ ڊيگهه ۾ اندازن 15 فوٽن کان 20 فوٽن جي برابر هوندو آهي. خفستين جو چوڻ آهي ته هرڻ هونئن به جي پنهنجي ئي موڊ ۾ هلندو ۽ چرندو رهي ته به ڏينهن ۾ ويهه کن ڪلوميٽر هر چورس علائقي ۾ گهمي ڦري سگهي ٿو.

ڪليو هرڻ هڪ جوءِ ۾ ڇهن مهينن کان هڪ سال تائين آرام سان بيهي سگهي ٿو پر جوءِ اتي ڪندو جتي پاڻي ويجهو هوندس.

غزال، غزالا ۽ غزال:

سنڌي هرڻ کي سائنسي ٻوليءَ ۾ *Gazella Gazella* چيو ويندو آهي. غزال اصل ۾ عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”ڇال“ يا وڏو ٽپ. هن جي ڇال ۽ حسن جو ڪوبه مت ناهي. سندس ڪاربن ۽ وڏين اکين جي سهڻائي جو مقابلو نه ته ڪو جانور ڪري سگهيو آهي ۽ نه ئي ڪري سگهندو. اهو ئي سبب آهي جو محبوب جي اکين کي شاعرن هرڻ جي اکين سان تشبيهه ڏني آهي. هرڻ جون اکيون وڏيون ۽ ڪجھل پاتل نظر اينديون آهن. هن جو سڄو جسم ۽ عضوا هڪ پاسي ڪجن ته ٻه سڀئي گڏجي سندس سهڻين ۽ من مڙهين اکين جو مقابلو ڪري نه ٿا سگهن. ان ڪري مشرقي ماڻهن ۾ اها روايت اڄ به قائم دائر آهي ته سندن گهر ۾ سهڻين ۽ وڏين اکين واري نياڻي ڄاڻي ته مٿس نالو غزالا رکيو ويندو آهي. عربي، فارسي، سنڌي ۽ اردو شاعري به هرڻ جي سهڻي اکين جي تشبيهه سان ڀري پئي آهي. هرڻ جون اکيون، چيلهه، ڪنڌ، لوڏ، چرڪ، ٽپ، نازڪ ڀٽو ۽ معصوميت اهي خوبيون آهن، جن جي ڪري مٿين ٻولين ۾ سندس نالو شاعريءَ جي صنف طور استعمال ٿئي ٿو.

سنڌي هرڻ (ڇنڪارا) جا قسم:

غزال نسل جا ٻيا به ڪيترا ئي قسم آهن، جن مان انڊين غزال (*Indain Gazella*) جا ٻه قسم - ٻيو اڇو هرڻ ۽ اڇو سنهن سڱن وارو هرڻ قابل ذڪر آهن. هي ٻئي انڊيا مان سنڌ ۾ داخل ٿين ٿا. غزال جو هڪ ٻيو قسم *Gazella picticandata* آهي، جيڪو هماليائي علائقي لداخ ۾ ملي ٿو. اڃا به هڪ ٻيو قسم *Gazella Fuscifrons* ڏاکڻين بلوچستان کان شروع ٿي ڪري اولهندي سرحدي علائقي ۾ پري پري تائين ملي ٿو. هڪ

ٽيون قسم، جنهن جي نالي جي خبر اڃا تائين پئجي نه سگهي آهي، هماليه جي ڏاکڻين ميداني علائقن ۾ ملي ٿو.

قد، رنگ ۽ وزن:

سنڌي هرڻ قد ۾ وڏو ۽ بت ۾ پيريل نظر ايندو آهي. کيس پري کان ڏسبو ته ٻڪر جيئن ڌوپار پيو لڳندو. هن جو ڪنڌ ۽ پٺ ٻئي بادامي رنگ تي ٿيندا آهن، جڏهن ته پيٽ اڇاڻ تي مائل هوندو اٿس. هن نسل جي صحتمند پهروءَ جو وزن 35 کان 45 ڪلوگرام آرام سان ٿي سگهي ٿو. پاڪستان ۾ هن هرڻ جي رهڻ جي مکيه جاءِ سنڌ ۽ پنجاب جو ٿر آهي. انهيءَ ئي علائقي ۾ بيٺا اڇا هرڻ ۽ اڇا سنهن سنگن وارا هرڻ پڻ رهن ٿا. هنن جو هڪ وڏو تعداد انڊيا جي سرحد واري پاسي کان ٿر ۾ داخل ٿئي ٿو. هي ٻئي هرڻ رنگ ۽ جسامت ۾ هڪجهڙا ٿين ٿا، پر سنگن ۽ وارن جي لحاظ کان هڪ ٻئي کان مختلف آهن. قد ۽ بت ۾ هي سنڌي هرڻ کان ٻنهي ننڍا ۽ هلڪا نظر ايندا آهن. هنن جو وزن لڳ ڀڳ 18 کان 25 ڪلوگرام ٿيندو آهي. هنن جو رنگ مٿان کان هلڪو بادامي ٿيندو آهي ۽ سندن پيٽ ۽ تنگيون اڇيون ٿينديون آهن. بيٺي اڇي هرڻ ۽ اڇي سنهن سنگن واري هرڻ ۾ مکيه فرق هيءُ آهي ته بيٺي هرڻ جو نڪ چٽيل (ٽيڙو) ۽ اندر پيهي ويل نظر ايندو، جڏهن ته سنهن سنگن واري چنگارا جو ٻوٽ ٻاهر نڪتل هوندو آهي. بيٺي هرڻ جا سنگ ٿلهڙا ۽ وڏا ٿيندا آهن. پر هن چنگارا جا سنگ سنها ۽ ڊيگهه ۾ ننڍا ٿيندا آهن. جنهن ڪري کيس سنهن سنگن وارو هرڻ سڏيو ويندو آهي. هن هرڻ کي ڳچيءَ، تنگن ۽ منهن تي سنها بچو (وار) به ٿيندا آهن، جنهن ڪري شڪل ۾ بيٺي هرڻ کان ويل نظر ايندو آهي. ان ڪري هن کي خفتي بچرالو هرڻ به چوندا آهن.

ماڻهو هرڻ جي سڀين سان به پنهنجن اوطاقن کي سڃاڻيندا آهن. ٻئي طرف اڇڙي ٿر ۾ سندن ڦوڳڻن جي ورتل تصوير

مهمان هرڻ ۽ ميزبان ٿر

راجستان جو ٿر خفتن لاءِ هرڻن جي مينو فيڪچرننگ فيڪٽري آهي. هنن جو چوڻ آهي ته انڊيا واري ٿر ۾ هرڻ ايترا ته آهن جو اتي سدائين گاهه ۽ چراگاهن جو ڪال هوندو آهي. برسات ڪري به جيڪو گاهه پڻدا ٿئي ٿو، سو جانورن جي گهاٽائيءَ جي ڪري جلديءَ ۾ ختم ٿيو وڃي. ان ڪري هرڻن جو هڪ وڏو تعداد پاڪستان واري ٿر جو رخ رکي ٿو، جتي جيتوڻيڪ مٿس شڪار جي مار ته آهي پر کيس گاهه جام ملي ٿو. سانوڻيءَ واري موسم ۾ ڊرينهه ۽ ان جي پريڻن ۾ وارا يا گيا رُج يا رُهي وارن چراگاهن ڏانهن هليا ايندا آهن، جنهن ڪري هرڻن کي اهو علائقو آزاد ٿي ملي ٿو. ٿئي هيئن ٿو ته ڏڪار وارين حالتن ۾ ٿري ماڻهو رُج يا رُهيءَ وارا علائقا ڇڏي وڃي ڊرينهه يا ان جي پريڻن ۾ وارو ٿر وسائيندا آهن. گهڻو ڪري سڀني علائقن ۾ سندن لانڍيون ٺهيون پيون هونديون آهن. ان موسم ۾ هرڻ ٻاڊر جي ويجهو يا پوءِ اهڙين ڍورين ۾ وڃي پيهندو آهي، جتي ماڻهو يا مال جي ڪڙ نه هجي. اهو گهڻي ڪري تس وارن علائقن جي آس پاس پنهنجو ٽڪاڻو ڪندو آهي. پاڻي هونئن ته ٿورو پيئي پر جي پيئي ته پوءِ تس جو ئي پيئندو آهي. هرڻ لاءِ مشهور آهي ته اهو چرندو هڪ جاءِ تي آهي ۽ ننڊ بي جاءِ تي ڪندو آهي. ان ڪري جيڪڏهن ڪا به شيءِ ٿاهه نه ڏيس ته اهو ڪيترن ئي ڏينهن تائين 15 کان 20 ڪلوميٽرن جي علائقي ۾ سڀو ڦرندو گهمندو آهي. ڊرينهه جون اوچيون پٽون ۽ گهاٽي جهنگ جي شڪل ۾ موجود وڻڪار سندس تمام گهڻو تحفظ ڪري ٿي. هن علائقي جي واريءَ جي ساخت عجيب قسم جي آهي. چڙي واريءَ ۾ فور ويل گاڏيون نه ٺهيو، پر ماڻهو به هلي نه ٿو سگهي. اڀيون پٽون ۽ گهاٽو جهنگ هرڻن لاءِ قدرتي پناهه گاهه جي حيثيت رکي ٿا، جن کي ڪراس ڪرڻ ۽ سرچ لائيت ٻاري هرڻ ڳولڻ، خزاني جي تلاش برابر آهي. پر ڪي قاتل سونهان اهي لڪ به لنگهيو وڃن ۽ هرڻن لاءِ قدرتي تنگ ڪريو ڇڏين.

هرڻ ۽ ڏڪار:

ڏڪار وارن سالن ۾ هرڻن جي واڌ تمام گهٽ ٿئي ٿي. ڇو ته خوشي ۽ کاڌو جنسي سڌ لاءِ تمام ضروري شيون آهن. لڳاتار ڏڪار سبب ماڻهن جون نه ٺهيو، پر جانورن جون به جنسي سڌون مري وينديون آهن. اهو ئي سبب آهي جو ماڻهن، مينهن، سڀن ۽ تازن سان گڏ مرگهه به سانوڻيءَ کي

ساريندا نظر ايندا آهن. پٺاڻي گهوت پنهنجي ڪلام ۾ انهن ڏڪار جي سٺيلن نارين جي حالت زار بيان ڪئي آهي، جن جي مڙسن جون جنسي خواهشون، خوشي ۽ خوراڪ جي ڪمي سبب موڪلائي چڪيون هيون. پٺاڻي انهن عورتن جي واٽان سانوڻ کي التجا ڪندي چوي ٿو:

وسَ بادل وسَ، تو وسندي وسَ ٿئي،
تو پئڪا، مون ساھرا، ڪوڻ ڀلايو رس،
تنھن ڀاڳي وسَ، جن ور مٽي ڀائر ڪيا.

سانوڻي - هجرتن جي موسم:

جڏهن برساتون پونديون آهن ۽ ٿري ماڻهو جيڪي مال جي سانگي لاءِ ڊرينهه ۽ ٿر جي تس وارن علائقن ۾ پڌاريل هوندا آهن، پنهنجيون وانديون خالي ڪري رج يا رهيءَ وارين جوڻن ڏانهن اچڻ شروع ڪندا آهن. ڊرينهه ۽ پريان ٿر جون وانديون خالي ٿيڻ ڪري مال توڙي ماڻهن جي ڪڙ گهٽ ٿي ويندي آهي، ان ڪري هرڻن جو هڪ وڏو تعداد انهن دورين مان نڪري ٻاهر ڊرينهه ۽ ان جي آس پاس وارن علائقن جو رخ ڪندو آهي. هوڏانهن ٻاڊر جي هن پار کان هرڻن جا پيا ڏٺا به ٿر جو رخ ڪندا آهن. ايتري قدر جو وسڪاري جي بهاري ۽ ساوڪ هرڻن کي مهراڻي جي پٽن ۽ ڍنڍن تائين ڏوري ايندي آهي. جن مان ڳچ (جي شڪارين جي قهري نگاهن کان بچي ويا ته) سالن جا سال به بيٺا رهندا آهن.

سانوڻي ۽ ڪارو هرڻ:

سانوڻيءَ جي موسم گهڻو ڪري هرڻن لاءِ هجرت جي موسم ثابت ٿيندي آهي. ان هجرت جو رخ راجستان کان سنڌ ڏانهن هوندو آهي. انهن هجرتي قافلن ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڪارو هرڻ به اچي نڪرندو آهي، جن لاءِ خفتين جو چوڻ آهي ته هو ڪاري هرڻ لاءِ سالن جا سال ايئن انتظار ڪندا آهن جيئن اونهي عميق جا گهاٽو هيرن وارن سڀن لاءِ پنهنجا وار به اڃا ڪري ڇڏيندا آهن.

ڪارو هرڻ ڪڏهن به سنڌ جو هرڻ ناهي رهيو. اهو راجستان واري ٿر ۾ اڃا به تمام گهڻي تعداد ۾ رهي ٿو، جتي کيس تمام گهڻو تحفظ مليل آهي. ڪڏهن ڪڏهن چنڪارا جي ڏٺن سان ڪو اچي ويو ته واه، نه ته خود ٿر جا ماڻهو ان جي شڪل ڏسڻ کان سڪي ويا آهن. گهڻو اڳ خيرپور جي ميرن ان هرڻ جي نسل کي سنڌ ۾ متعارف ڪرايو هو، جيڪو الاهي وڏيو

پر بعد ۾ ڳئون جي مٿين ڏندن جيئن غائب ٿي ويو.

مشڪ ھرڻ:

ھرڻ جو هڪ قسم مشڪ ھرڻ جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو، پر اهو هماليا توڙي قراقرم جي هيٺائين پٽن ۾، خاص ڪري چين، افغانستان وچ ايشيا تي ملڪن جي سرحدن وارن علائقن ۾ ملي ٿو. هن ھرڻ کي سندس ئي ڏن ۾ چيل مشڪ واري ڳوڙهيءَ جي ڪري قتل ڪيو وڃي ٿو، جنهن جي قيمت هزارين پاؤنڊ لڳائي وڃي ٿي. ان مشڪ لاءِ ماڻهن ۾ سوين قصا مشهور آهن جن جي گهرائيءَ ۾ وڃڻ بيڪار آهي.

ڪراس بريدنگ:

ھرڻن جي مختلف قسمن جي وچ ۾ ڪراس بريدنگ ٿي ٿي وڃي. خفٽين جو چوڻ آهي ته مُن، شڪارين کي چنڪارا جون ڪافي اهڙيون ماديون ماريندي ڏٺو، جن جي پيٽ ۾ ڪاري ھرڻ جا ٻچا هئا. هونئن به ھرڻ لاءِ مشهور آهي ته اهو ٻڪريءَ تي انساني پئجي وڃي ٿو ۽ ساڳي طرح ھرڻيءَ سان ٻڪر ڇڏي ھرڻ جو هڪ نئون نسل وٺي سگهجي ٿو. تازو جڏهن مان ۽ مير محمد نظاماڻي سانگهڙ جي هڪ معزز شخصيت جو پرائيوٽ ”زُو گارڊن“ ڏسڻ وياسون ته اتي ھرڻن جي خدمت ڪندڙن اسان کي شام تائين ترسڻ لاءِ دعوت ڏني. سندن چوڻ هو ته جيڪڏهن اسان سج لٿي تائين ترسي پئون ته هو اسان کي ھرڻن جي ننڍن ڦرن کي واڙ تي موٽي ايندڙ ٻڪرين کي ڌارائيندي ڏيکاري سگهن ٿا. هنن وٽ ھرڻن جا ٽي ڦر رکيل هئا، جن کي روزانو سوٽا ٻڪرين تي ڇڏيو ويندو هو. هو کير پي ڍو ڪندا هئا.

ھرڻي - هڪ سياڻي ماءُ:

اڇڙي ٿر جي پٽ پٽ ۽ تراڻي تراڻي جي اکين ڏٺي هڪ شاهد کان مون جڏهن ھرڻن جي ٻچن بابت پڇيو ته هن ورائيو: ”مون الاهي پيرا ھرڻن کي کير پياڪ ٻچن سان گڏ ڏٺو آهي.“ هن جو چوڻ هو ته ھرڻي گهڻو ڪري ڪنهن اڙ واري جاءِ تي ڦر ڏيندي آهي ۽ اهو سارو ڏينهن ڦر سان گڏ وٺي رهندي آهي. پوءِ ٻئي ڏينهن تي ڦر کي گهاٽي ٻوڙي ۾ لڪائي، اندازن جريب فاصلي جي گولائيءَ ۾ چرڻ شروع ڪندي آهي. مسلسل چار ڏينهن ائين ڪندي رهندي آهي، پر چارئي ڏينهن پنهنجي ڦر کي الڳ الڳ مقامن تي

ويھاريندي رھندي آھي. چئن ڏينھن کان پوءِ ڦر ڪي پاڻ سان گڏ وٺي گھمائيندي، چاريندي ۽ ڏوري پئي ھلندي. پوءِ آھستي آھستي مھيني کن ۾ سندس ڦر آرام سان چري بہ سگھندو تہ ضرورت مھل پنھنجي ماءُ سان گڏ جوءُ مٿن جي قابل بہ ٿي ويندو.

نسل ڪي

اسان جي سنڌ ۾ ھرڻ کي تيزيءَ سان ختم ٿيندڙ جانورن جي لسٽ ۾ شامل ڪيو ويو آھي، ڇو تہ سنڌ جي فقط ٿر واري علائقي ۾ ئي وڃي ھن جو ٿورو انگ بچيو آھي.

ھرڻ جو سڀ کان وڏو دشمن ڏڪار آھي ۽ ٻئي نمبر تي غيرقانوني شڪار. ڏڪار جي موسم ۾ ھرڻن جو بہ طرفو نقصان ٿئي ٿو. ھڪ تہ ھن جانور جي واڌ رکجي وڃي ٿي ۽ ٻيو تہ اڄ، گاهہ جو ڪال ۽ گرمي، پاڻ ۾ گڏجي ٿر مان ھن جانور جي تڏا ويڙھ ڪيو ڇڏين. ناري واري ٿر (اڇڙي ٿر) جا ڳوٺاڻا اڃا بہ ان ڏڪار واري گرميءَ کي ياد ڪري روڻو ڏين، جيڪا 1993ع جي جون مھيني ۾ پئي ھئي. گرميءَ جي شدت ايتري تہ گھڻي ھئي جو ھرڻ ٿر ڇڏي گھرن، لاندين ۽ ريڄن ۾ ڪاھي پيا ھئا. ڪيترن تہ پاڻيءَ ۽ ڪاڌي جي تلاش ۾ ڊڪنڊي ڊوڙندي دم ڏنو، ۽ جيڪي مھراڻي واري علائقي ۾ آباد بنين تائين پھچڻ ۾ ڪامياب ويا، سي گھڻو پاڻي پيئڻ ڪري آپامجي مري ويا.

ھرڻ ھر ڏڪار ۾ مردو رھيو آھي، پر سنڌ وائيلڊ لائف ڪاميٽي جي ناقص ڪارڪردگيءَ جي ڪري نقصان جو صحيح ڪاٿو ڪڏھن بہ سامھون نہ آيو آھي. ايتريقدر جو غيرقانوني شڪار جي پرمار ھوندي بہ ڏھن پندرھن سالن جي دوران سرڪاري طور تي ڪنھن تي بہ FIR نہ ڪئي وئي آھي، جنھن مان ظاھر ٿئي ٿو تہ ھرڻ جو شڪار ٿئي ٿي ڪونہ ٿو! جيتوڻيڪ اھا ڳالھ عالم آشڪار آھي تہ سنڌ جي ٿر ۾، خاص ڪري اڇڙي ٿر ۾ سرچ لائيت وارين جيپن ھرڻ جي نسل جو ڪم ٿي لاهي ڇڏيو آھي. ھي شڪار گھڻو ڪري فور ويل جيپ يا وري وڏين جيپن، مثال طور نشان، ٽويٽا ڊبل ڪيبن، لينڊ ڪروزر وغيره سان ڪيو وڃي ٿو. ڪڏھن ڪڏھن شڪاري ٽريڪٽرن تي چڙهي سرچ لائيت ھڻڻ ۾ ڪري، ھرڻن جي تلاش ۾ نڪري پوندا آھن ۽ واپسي ۾ ھڪ نہ بہ ھرڻ ٽريڪٽرن پٺيان ٺھل پٺين ۾ وجھي اچي گھر ڇڏيندا آھن. ھن طريقي سان ھرڻ مارڻ تمام سولو ڪم آھي. ھن مھم ۾ ھڪ ھمراھ ٽريڪٽر ھلائيندو آھي، ٻيو پٽن جي پاسارڻ، چوٽين ۽

ٻڪڙن جي منهن وٽ ڄميل پوهن، کپن، کپڙن، چارن ۽ خالي پٽن تي تيز روشنيءَ جو بيمر اوچلائيندو ويندو آهي. اهو ساڳيو ئي همراھ گذر - ٻلي جي سڃاڻپ ڪندو، انهن کي ٿاريندو وڃي لائيت هرڻ جي اکين تي بيهاريندو آهي. هرڻ رات جي وقت ترائن مان نڪري پٽن جي چوٽين تي اچي چرندو آهي. جيئن ئي لائيت اکين تي پوندي اٿس ته لاچار ٿي بيهي رهندو آهي. تيستائين شڪاري ويجهو وڃي کيس بندوق يا رائيفل سان شڪار ڪري وٺندو آهي. خفتين جو چوڻ آهي ته هرڻ جي اک لائيت تي ساڻي نظر ايندي آهي ۽ اها ٻلي جي ڳاڙهين اکين جي نسبت وڏي محسوس ٿيندي آهي. خفتي، جن جو تجربو هڪ پاسي ۽ معصوم گگدامن جي عمر ٻئي پاسي، جڏهن گاڏيون ڪاهي پٽن ۾ منهن ڪن ٿا، ته هرڻن، ٻائيڙين، تترن ۽ تلورن جا آخري ڏينهن لوھ قلم تي لکجي وڃن ٿا!

ننڍي مک ۽ ننڍن جو پاڻي:

مکيون سدائين مصيبت هونديون آهن، پوءِ ڇو نه آهي ماڻهن پٺيان لکن هجن يا جانورن پٺيان، رت ۽ ٻي شيءِ کي ڪنديون آهن. ٿر جي ڪس واري علائقي ۾ سنهي مک، هرڻ، هجي يا ڪو ٻيو جانور، مٿس حملا ڪري جيئن جنجال ڪري ڇڏيندي آهي. هڪ، ٻئي، ٽيون هٿي هرڻ جو رت چوسيندي

آهي. ان ڪري ڀولي ۾ جي ڪو جانور ڏيندڙ تائين پهچي به ويندو آهي. نه گهڻي عرصي تائين اتي يا ان جي آس پاس رهي نه سگهندو آهي. پر ڏڪار جي موسم يا سخت گرمي پد وارن ڏهاڙن ۾ چنڪارا جا چئن يا پنجن جانورن تي مشتمل ڌڻ ڪڏهن پٽڪي سٽڪي مهراڻي جي ڏيندڙ وارن ڏورين ۾ پڻ اچي بيهندا آهن. جن مان اڪثر ڏيندڙ جو بيٺل پاڻي پيئڻ ڪري، يا وري پوسل وارو گاهه واپرائڻ ڪري رنج جو شڪار ٿي ويندا آهن، جنهن جو هڪ مثال وڏيري علي خان جوڻيجي وارن جي ”هرڻ واري هيلٿ“ جا هرڻ آهن. جن مان ڏهه پندرهن هر ٻئي ٽئي سال ان بيماريءَ جو شڪار ٿيو وڃن. هيءُ هيلٿ مڪيءَ ۾ گانگريءَ واري پٽ لڳ آهي، جيڪو چئني طرفن کان ڏيندڙ سان گهيريل آهي.

هجرتي ڌڻ جو ساليانو انگ:

ان سڄي صورتحال هوندي به خفتين جو چوڻ آهي ته سال ۾ ٽن هزارن جي لڳ ڀڳ هرڻ اچڙي ٿر جي ياترا ڪن ٿا. جن مان ٻن کان ٽي سو پهرو بارود جو ڪاڇ ٿين ٿا. هڪ دفعي مون جڏهن هرڻن بابت پل پل جي معلومات رکندڙ هڪ همراھ کان پڇيو هو ته، ”ڪيترا هرڻ اندازن هن سال پنهنجي علائقي ۾ آيا هوندا؟“ ته هو ٿورڙي دير لڙ چڻ ته سوچ ۾ پئجي ويو هو. پوءِ نهايت ئي اطمینان واري انداز ۾ ٻڌايو هئائين ته، ”تعداد جي نه يار مونکي خبر ناهي، پر ڪجهه مهينا اڳ تائين اسان حساب لڳايو هو ته اسان جي هن ايريا ۾ سائوڻي شروع ٿيڻ کان ڇهن مهينن اندر به سو هرڻ شڪار ٿيا هئا. هاڻي حساب تون پاڻهي ئي لڳائي وٺ، ته ڪيترا هرڻ آيا هوندا؟“ هن جو جواب ٻڌي منهنجا ته طوطا ئي اڏامي ويا هئا. پوءِ پاڻ ئي ليڪو ڪري ٻڌايو هئائين ته ان سال لڳ ڀڳ ٻن کان ٽن هزارن جي تعداد ۾ هرڻن ٻاڊر جي ان پٽيءَ ڏانهن رخ رکيو هو.

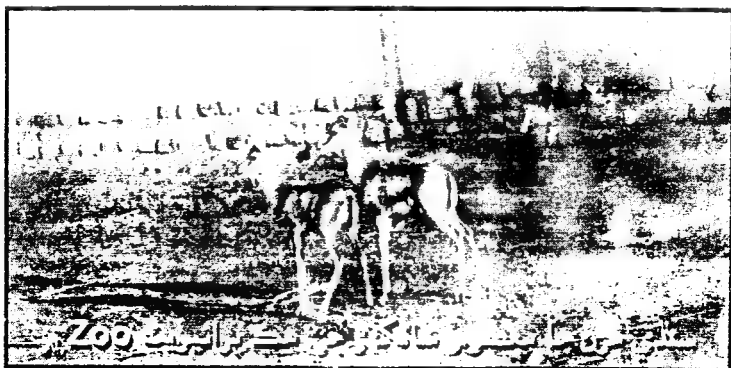
شڪاري ڇو پريشان آهن؟:

ڪجهه مهينا اڳ سانگهڙ ضلعي جي شڪارين- خاص ڪري مڪي ۽ ان جي آس پاس وارن خفتين ڳوٺ حاجي احمد خان لغاريءَ ۾ هڪ ميٽنگ ڪئي، جنهن جو مقصد هو ته شڪار کي ڪيئن بچائجي؟ ان ميٽنگ جي رپورٽنگ اخبارن ۾ آئي هئي. جيتوڻيڪ مون کي به ان اجلاس جي دعوت هئي، پر مان روايتي سستيءَ جي ڪري وڃي نه سگهيس. پر مون کي هڪ عيوضي ٻڌايو ته شڪاري، هرڻن، ڦاڙهن، سهن، تتر، ٻي نسلن جي تيزيءَ

سان تباهيءَ تي ڏاڍا فڪرمند هئا. هنن جو چوڻ هو ته هاڻ وقت اچي ويو آهي ته انهن جانورن ۽ پکين جو نسل بچائجي. پر سوال اهو هو ته: اهو ڪيئن ممڪن آهي؟ هڪڙن جو خيال هو ته هڪ ٻئي کي قسم وجهجن. ٻين جو چوڻ هو ته ماريندڙ تي ڏنڊ رکجي، ٽين جو موقف هو ته مسيت ۾ هلي قرآن ڪشجي. کين گشتي هئي ته جي انهن جانورن ۽ پکين جو نسل ختم ٿي ويو ته هنن جو شوق به ٽپ ٿي ويندو ۽ سندن بندوقون به ڪٽجي وينديون! دل ته سڀني جي سچي هئي ۽ ارادا به سڀني جا نڪ هئا، پر ڪنهن کي به هڪ ٻئي تي اعتبار نه هو. سندن ميٽنگ به حڪومتي مٿنڱن جيئن بنا ڪنهن نتيجي تي پهچي آئنده واري ميٽنگ جي اعلان تي ختم ٿي ويئي.

شڪار کاتي جو ڪردار:

شڪار کاتو شڪار ڪرائڻ جي معاملي ۾ ڏاڍو سخي آهي. شرط آهي ته ڪوبه ڀڄڻ نه اچي. پر جيڪو به ڀڄڻ آيو ان کي يا ته پرمٽ وٺي پوندي يا وري مٽ پرڻو پوندو. شڪار روڪرائڻ يا قانون تي عمل ڪرائڻ يا ماڻهن ۾ سجاڳي پيدا ڪرڻ، هنن جي وس جي ڳالهه ناهي. هن کاتي جا عملدار انهن پوتارن ۽ شڪارين کي به جهڪي سلام ڪندا آهن، جن جي جبين جي بانٽن تي ٽرافيون لڳل هونديون آهن. هيءُ کاتو مظلوميت جي انتها کي پهتل آهي. مان هڪ دفعي جڏهن کائڻ اها معلومات وٺڻ ويس ته سال ۾ ڪيترا همراھ چالان ٿيا ۽ حڪومت کي ڪيترو ناڻو وصول ٿيو، ته اهو ڏسي حيرت ٿيم، ته 89 ماڻهن جي لسٽ ۾ هڪ به اهڙو شڪاري نه هو جيڪو، ڦاڙهي، سهي، تلور يا واڳوءَ جي شڪار ۾ چالان ٿيل هجي ها. سڀ جا سڀ ترن جي ليسن ۽ انهن جي شڪار ۾ چالان ٿيل هئا.

ٲر ۛ مٲراٲي جو قومي وڏ
ڪنڊي: عام استعمال کان ثقافتي اهميت تائين

ٿر ۽ مُهراڻي جو قومي وڻ ڪنڊي: عام استعمال کان ثقافتي اهميت تائين

گوٺ نير بخش لاساري لڳ واهي ۾ ننڍي جڙي سڃيڻ ڪنڊيءَ جي وڻ جي واڍي
۾ مصروف آهن (ٿر ۽ ڪنڊي جي سڃاڻ مڱريو)

جيئن ٻيرن جي ننڍڙي ٻيلي کي، جنهن ۾ سؤ يا ان کان مٿي وڻ
هجن، هڙي چئبو آهي، تيئن ڪنڊيءَ جي ننڍڙي ٻيلي کي ”جُوهو“ سڏيو
آهي. جيتوڻيڪ سنڌ جي ميداني علائقن ۾ ڪنڊيءَ جي حوهن کي کونڻ
هڪ خواب آهي، پر ٿر ملڪ ۾ اهڙا جُوها اڄ به ڪافي تعداد ۾ موجود آهن.
ڪنڊي وارياسي جو وڻ آهي. ڇو ته ان جي پاڙ ڊگهي سئي ٿئي، ان ڪري
پٽن توڙي دڙن جي چوٽين تي هن وڻ کي پنهنجي خوبصورتيءَ سان مرڪندو
ڏسي سگهجي ٿو. هونئن ته ڪنڊيءَ لاءِ درياھ جي ڪڇي وارو علائقو به
ڏاڍو مشهور آهي، پر ٿر سندس ڏاڏاڻو ڏيهه آهي. ڪنهن زماني ۾ جون ٿا ته
سانگهڙ ۽ ان جو آس پاس وارو علائقو به ”ڪنڊ“ جي حوالي سان سڃاتو
ويندو هو. جيئن ڪنڊيءَ جي ننڍڙي ٻيلي کي ”جُوهو“ سڏيو ويندو آهي،
تيئن وري وڏي ٻيلي کي ”ڪنڊ“ جي نالي سان ياد ڪيو ويندو آهي. اڄ به
سانگهڙ ۽ ان جي پسگردائيءَ وارا ماڻهو پنهنجن پراڻن ٻڌن کي ياد ڪندي ۽

پنهنجن پونيرون کي گذري ويل وقت جون ڳالهيون ٻڌائيندي، زماني کي
ڪجهه هن طرح سان ياد ڪندي ٻڌا ويا آهن ته: ”يار! ڪو زمانو هوندو هو،
جو هتي رڳو ڪنڊ ٿي ڪنڊ هوندي هئي.....“

ڪنڊ جو زمانو ته هاڻ رڳو بزرگن جي ڳالهين جو ئي حصو وڃي بچيو
آهي، پر ناري جي پريڻن ۾ مھرائي ۽ ٿر ۾ ڪنڊيءَ جو وڻ ماڻهن ۾ اڃا به
ساڳي طرح مقبول آهي، جيئن ڪنهن زماني ۾ مڪيءَ جي ماڻهن ۾ مقبول
هوندو هو. ناري جي ڪاٻي پاسي تي ڍنڍن جي ڪنارن سان ڪنڊيءَ جا
جوها اڃا به پنهنجي اوچ تي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. مھرائي جي ”ڪس“ واري
ڪنڊي ڏاڍي گهاٽي ٿيندي آهي.

مھرائي واري علائقي ۾ ڪنڊيءَ جو پاڻيءَ ۽ واريءَ سان عجيب
رومانس نظر اچي ٿو. پٽن جي ڪنارن سان، جتي ڍنڍن جي پاڻيءَ جو
سيلاب مٿي چڙهي ٿو، اتي سون جي تعداد ۾ ڪنڊيءَ جا جوها نظر اچن
ٿا. وري عجيب لقاءُ آهي ته جيئن جيئن پاڻي مٿي چڙهندو ويندو،
تيئن تيئن پاڻيءَ هيٺ ايندڙ وڻ سڙندا ويندا. ائين پاڻيءَ جي وڌڻ سان
ڪنڊيءَ جا پراڻا وڻ سڙي ختم ٿي ويندا آهن. مڪيءَ جي علائقي جي
ڪنڊي ۽ ٿر جي ڪنڊيءَ ۾ نمايان فرق ٿئي ٿو. مڪيءَ جي ڪنڊين ۾
ڪنڊا وڌيڪ ٿيندا آهن، جڏهن ته ٿر جون ڪنڊيون لسبون هونديون آهن.
مڪيءَ جي ڪنڊين ۾ سنگر جام ٿين، پر ٿري ڪنڊن ۾ سگر گهٽ، ڇوڏا
وڌيڪ ٿين. اهو ئي سبب آهي جو انهن کي ”ڪنڊا“ سڏيو ويندو آهي.
ٿري ماڻهو جڏهن ڏسندو ته ڪنڊيءَ ۾ ڪنڊا وڌيڪ ۽ ڇوڏا گهٽ آهن ته
چوندو ”اها ڪنڊي آ“، پر جي ڪنڊا گهٽ ۽ ڇوڏا وڌيڪ هوندس ته ان
کي ”ڪنڊو“ ڪري سڏيندو. پر انهن ٻنهيءَ جي برعڪس ڪنڊيءَ جو
هڪ ٻيو قسم به ٿيندو آهي جنهن کي ٿري ماڻهو ”مورو“ ڪري سڏيندا
آهن. گهڻيون ڪنڊيون هونديون ته چوندا ”مورا“ آهن، پر جي ڪا هڪ اڌ
ڏٺائون ته چوندا: ”او اهو مورو ٻيڻو آهي.“ يا ڪي پار پٽا ڏيڻا هوندا ته
چوندا: ”او اهي موري وٽ يا ان جي آس پاس.“ مورا گهڻو ڪري ٿر ۾ هر
جاءِ تي ٿين. جتي ڪنڊي نه ٿيندي، اتي مورو ضرور ملي ويندو. رڃ ۾،
جتي زير زمين پاڻيءَ جو تصور ڪرڻ اڃايو آهي، اهڙي قسم جا مورا موجود
ڏٺا ويا آهن.

ڪنڊيءَ جي وڻ مان فائدو:

ڪنڊي اندازن پنجن سالن ۾ وڻ ٿي ويندي آهي، پر ڦل ٽن سالن کان

ڏيڻ شروع ڪري ڏيندي آهي. ڪنڊيءَ جي ٻُور کي ”مجر“ چئبو آهي ۽ ٿرين کي ”سنگريون“ ڪوٺيو ويندو آهي. مجر کي مال ڏاڍي شوق سان کائيندو آهي. جڏهن ته سنگرين جي پاڇي بيحد لذت ڏيندي آهي. ٿري ماڻهو ڪڇيون سنگريون پتي پاڇي رڌيندا آهن. ٻيون وري اوباري، لوڻ ملائي ۽ سڪائي رکي ڇڏيندا آهن. اهڙي طرح سڄو سال پيا واپرائيندا آهن. ڪن ڪنڊن جا سنگر ٿلها ۽ مٺا ٿيندا آهن ۽ ماڻهو سوکڙي ڪري ”سند“ ڏانهن موڪليندا آهن.

ڪنڊيءَ جي ٿاري تمام ڪارائتي ٿيندي آهي. خاص ڪري سياري جي موسم ۾ ٻڪرين جا ننڍڙا ڦلڙا پلٻا ٿي ٿارين تي آهن. اُٺ ۽ اُٺيون پڻ ڏاڍي چاهه سان ٿاري واپرائينديون آهن. ڳئون، گهوڙا ۽ گڏهه، جي ٿاري هيٺ هوندي ته چڪ هڻندا، نه ته هرون ڀرون جا حيل نه ڪندا. پر انهن جي برعڪس ٿاري پاڪري مال لاءِ محبوب غذا آهي. جڏهن ٿارين جا پن ختم ٿي ويندا آهن ته ماڻهو انهن کي لوڙهن ۾ است مال ڪندا آهن. ڪنهن زماني ۾ جڏهن ٿريشر نه هوندا هئا ته سند جا ماڻهو ڪنڊيءَ جو ڍنگر فرشي طور استعمال ڪندا هئا. ماڻهو اڃا به سڪل ٿاريءَ کي ”ڪڙهه جي ڍنگر“ طور استعمال ۾ آڻين ٿا.

ڪنڊيءَ جي ڪاٺي وڏي استعمال جي شيءِ آهي. وڻ جي ڪاٺيءَ جا ڪايا به ٿيندا آهن، پر ڪاٺي مٺي هجڻ ڪري جلديءَ ۾ ڪاڇيو وڃي، ۽ زمين ۾ به هيءَ جلدي ڳري ويندي آهي. مضبوط ڪاٺ حاصل ڪرڻ لاءِ پهريائين ڍنڍن جي ڪنارن وارين گهاٽين ڪنڊين کي باهه ڏيئي ساڙيو ويندو آهي، پوءِ انهن کي وڏي گهٽ ۾ گهٽ ڇهن مهينن تائين پاڻيءَ ۾ رکي ڇڏيو آهي. پوءِ چوڏو لاهي، سڪائي، گهرن جي چٽين ۾ استعمال ڪبو آهي. اهڙي نموني تيار ڪيل ڪاٺ جي عمر ماڻهوءَ جي عمر جيئن ٿيندي آهي. پراڻو ڪنڊو جڏهن سڪي ٺوٺ ٿي پوندو آهي ته مکيءَ توڙي مهراڻي جا ماڻهو ان کي وڏي، مٿيون چوڏو لاهي صاف ڪندا آهن. پوءِ صاف ٿيل ڪاٺيءَ کي ”آڏ“ طور استعمال ڪيو ويندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ان صاف ٿيل ۽ گهڙيل ڪاٺ کي وڌيڪ گهڙي ان مان ڪاري رنگ جي ڪٺ ڪڍي ويندي آهي، جنهن کي مقامي ماڻهو ”ڪرشي يا ڪرسي“ چوندا آهن. هن ڪاٺ کي ڪهاڙي به وڏي نه سگهندي آهي. هن ڪاٺ جو رنگ ايترو ته پڪو هوندو آهي جو جيڪڏهن وڍيندڙ ڪهاڙيءَ تي به چڙهي ويو ته لهي نه سگهندو آهي. هن ڪاٺ مان چڙن جون لارون، جيڪي هڏن کان به سخت ٿينديون آهن، ٺاهيون وينديون آهن. ان کان سواءِ، ڪهاڙين جا ڳڻ، هٿ ۾

جهڙا وارا لڪڻ، رنڊن، ڏاتن وغيره جا ڳن پڻ هن ڪاٺ مان ٺاهيا ويندا آهن. ڪنهن زماني ۾ ڦلڙيون ۽ پٽ پڻ انهيءَ ڪاٺ مان تيار ڪبا هئا. سونارا ڦلڙين کي لاتيون ڏيئي منجهن پارو ويهاري ڇڏيندا هئا، جنهن ڪري اهي رڌيڪَ فينسي ۽ جديد ٿي پونديون هيون ۽ مايون وڏي شوق سان پائينديون هيون.

سڪل ڪنڊيءَ جي ڪاٺيءَ کي ڇت ۾ آڏو طور استعمال ڪرڻ لاءِ ڇهن کان ٻارنهن مهينا پائِيءَ هيٺ رکبو آهي. پوءِ ڪاريگر کي گهرائي ”آڏ“ ٽرائي آهي. آڏ ٿرڻ جا به ڪاريگر هوندا آهن. جهڙو تهڙو ماڻهو ”آڏ“ ٽري هرگز ڪين سگهندو آهي. مصري بهن، گولو بهن، منار جوڻيجو، مڱيو جوڻيجو ۽ مجيد مڱيو مڪيءَ جا ڪجهه مشهور ”آڏ“ ٽرينڊر آهن. آڏون چورس ۾ تربيون آهن. عام گهر لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻارهن فوٽ ڊگهي آڏ جي ضرورت پوندي آهي. ٿر توڙي مڪيءَ ۾ پنجويهن کان ٽيهن فوٽن جون آڏون به تيار ڪري سگهيون آهن.

ڪنڊيءَ جي ڪاٺ مان ڀاڱيا مال جي ”انه“ (پاڻي پيئڻ جو ٿانو) پڻ ٺاهيندا آهن. ٿلهي ڪاٺيءَ کي پائِيءَ ۾ ٻارنهن مهينا پساڻي، ان مان ڪٽڻ جون ايسون ۽ ٻانهون پڻ ڪڍرايون وڃن ٿيون. ڪنڊيءَ جي ڪاٺ جو ڪوئلو اعليٰ درجي جو ٿيندو آهي. مڇرن جي موسم ۾ ڀاڱيا پاڻن ۾ ڍڳ ڪري مال کي دونهون ڏيندا آهن. اوطاقن ۾ به ڪاٺ ٻاري سڄي رات ڪچهري مڃائيندا آهن. ڪنڊيءَ جو ڪاٺ پڪو هجڻ ڪري دونهون گهٽ ڪندو آهي. هن جي باهه صاف ۽ تانڊو دير سان ”اگر“ ۾ تبديل ٿيندو آهي. ڪنڊيءَ جو ڇوڏو به ٻارڻ جي ڪم اچي ٿو. هن جون پاڙون ايتريون ته ڊگهيون ٿينديون آهن جو ماڻهو انهن مان لٽيون ۽ جهيڙا ٺاهيندا آهن.

ڪنڊيءَ جي وڻ جي ثقافتي اهميت :

ڪنڊيءَ جي وڻ جي ثقافتي اهميت جو اندازو ان ڳالهه مان ئي لڳائي سگهجي ٿو ته سنڌي سماج ۾ ان جو نالو عورت ۽ مرد ٻنهيءَ تي رکيو وڃي ٿو. ماڻهو پنهنجن ٻارڙن تي ڪن تمام پيارين، قيمتي ۽ سهڻين شين جا نالا ئي رکڻ پسند ڪندا آهن. ڪنڊيءَ جي جيئن ته سنڌي سماج ۾ تمام گهڻي اهميت آهي، ان ڪري ان جو نالو سنڌي ماڻهن جي ناليءَ تي به پڻ داخل ٿيل آهي. ڪنڊي هر طرح سان ڪارائتي آهي. اها ميوو، گاهه، ڪاٺ، ٻارڻ، زبور، چانو وغيره— سڀ ڪجهه مهيا ڪري ٿي. اهڙي ڪارائتي شيءِ جو نالو ڇو نه اکين جو نار بڻجي. ڇو نه نيٽن جو نور بڻجي! انب، صوف،

پير، ٿوه، ڪرڙ، ڪٻڙ، ليمو، ڪانڊيرو، گلاب وغيره جهڙين ڪارائين شين کان پوءِ ڪنڊيءَ کي ئي اهو اعزاز حاصل آهي جو اها پنهنجي سڃاڻپ انسان اندر داخل ڪري چڪي آهي. ڪنڊيءَ سان هتان جي ماڻهن جي محبت جو اهو پهريون مثال نه آهي. سندن محبت جو هڪ ٻيو مثال اهو به آهي ته وڻ جي طويل عمريءَ کي سامهون رکي مکي ۽ ٿر جون عورتون جڏهن ٻارن کي لوليون ۽ دعائون ڏينديون آهن ته چونديون آهن: ”الله توکي تاروهيءَ واري ڪنڊي جيتري ڄمار ڏئي.“ تاروهيءَ وارو ڪنڊو جهونو هجڻ سان گڏ هڪ ليجينڊ پڻ آهي. اڇڙي ٿر جو هيءُ ڪنڊو جڏهن جيگل ماءُ جي زبان تي دعا بڻجي گونجي ٿو ته محبت، عقيدت ۽ احترام جون سڀ معنائون، اهڃاڻ ۽ علامتون ڪنڊيءَ جي وڻ مٿان مينهن بڻجي وسي پون ٿيون. سندس عظمت ۽ صبر کي سلام آهي. سندس اٽل ارادو ۽ اڏولڻو ته ڏسو. ڏڪر هجي توڙي خشڪ موسم، رڃ هجي توڙي گرم لوئن جو طوفان، اهو پنهنجي حصي جو پاڻي ۽ لوڻ زمين جي پاتال مان چڪي ڪڍي ٿو.

ٿر ۽ مکيءَ جي ماڻهن ۾ ”شاهه مردان شاهه واري ڪنڊي“، ”ساڻو ڪنڊو“ ۽ ”تاروهيءَ وارو ڪنڊو“ تمام گهڻو مقبول ۽ معتبر آهن. ”شاهه مردان شاهه واري ڪنڊي“ ان ڪري مقبول آهي جو هو ان هيٺان ويهي عبادت ڪندو هو. ان ڪري ماڻهو اڄ به اتي منتون باسندا آهن ۽ پنهنجي نااميدين جا ڪشڪول اونڌا ڪري اميدن، اوسيڙن ۽ اوجاڳن جا پيالا پري پنهنجي ماڳن ڏانهن موٽي ويندا آهن. ڇاڪاڻ ته فطرت جي هنج ۾ پلجي وڏي ٿيندڙ ماڻهوءَ جون محبتون، رنج الم، ڏک سک، اميدون ۽ خوف، وهم ۽ وسوسا، فطرت جي هڪ هڪ شيءِ سان جڙيل هوندا آهن. هو انهن سان ڳالهيون ڪندو آهي، توقع رکندو آهي، محبت ڪندو آهي ۽ ڊڄندو آهي.

جهڙي ريت حضرت انسان اڪيلي ۽ جهوني وڻ هيٺان ننڊ ڪرڻ کان لهرائي ٿو، تهڙي ريت وڏي ڄمار واري ”ڪنڊي“ هيٺان سمهڻ ۽ ترسڻ کان هتان جا ماڻهو پڻ ڪن ڪن ٿا. ڇو ته ڪٿر يا وسونهن نه هجڻ ڪري اهڙن وڻن هيٺان ماڻهن کي جنن ۽ سرابن جي موجودگيءَ جو گمان رهي ٿو.

ٿر ۽ مکيءَ جا ماڻهو جنهن سال ڪنڊين جي وڻن کي ڪومائل ڏسندا آهن، تنهن سال چوندا آهن ته، ”هيل مينهن گهڻا پوندا.“ پر جڏهن ڪنڊين جا پن سڙڻ لڳندا آهن ته هو ان مان سڀيءَ جي شدت جو اندازو لڳائيندا آهن. ڪا ڪنڊي جيڪڏهن ڪنهن به حوالي سان رڳو هڪ دفعو مشهور ٿي وئي ته سڄي عمر ماڻهو کيس هٿ نه لائيندا آهن. ٿر ۾ جتي رستا اڻ لپ آهن ۽ طرف سڃاڻڻ به ڪافي مشڪل ڪم آهي، اتي ماڳ مڪانن، ڀٽن ۽

رستن، ترن ۽ ڪوهن کي به مشهور ڪنڊين وسيلي سڃاتو وڃي ٿو. ڪن بزرگن ۽ درويشن کي پڻ ڪنڊين جي نالن پٺيان سڏيو وڃي ٿو. جيئن تعلقي سنجهوري ۾ اڄ به ”ڪنڊو فقير“ مشهور آهي. ڪنڊي واٽر، ڪنڊيءَ وارو مقام، ڪنڊياري (تعلقہ سانگهڙ) ڪنڊي اسٽاپ، ڪنڊيءَ وارو ڳوٺ، ديهه سارڪي ڪنڊي وغيره ڪجهه اهڙا مثال آهن، جيڪي رڳو ناري جي ساڃي ڪپ وارن علائقن ۾ عام ٿي چڪا آهن.

ڪنڊيءَ کي شاعرن پڻ پنهنجي شاعريءَ ۾ نمايان جاءِ ڏني آهي. مثال طور ياز جو گيت ”ڪنڊي نه سڱري پير نه پلڙو.....“ سڄي سنڌ ۾ ٻڃي ٻڄي جي وات مان گونجندو رهي ٿو. سنڌ جو البيلو راڳي مرحوم سرمند سنڌي حال حيات هوندو هو ته سنڌي ماڻهو ڪانئس هر محفل ۾ ان گيت جي فرمائش ڪندا هئا. گيت ٻڌي، هو ڏک ڪرڻ بدران جهومڻ لڳندا هئا!

سُر ”ڪاموءَ“ ۾ ڀٽائي صاحب ڪينجهر جو نظارو پيش ڪندي ڪنڊيءَ جي گلن کي نهايت ئي سهڻي انداز ۾ ياد ڪيو آهي.

”هيٺ جر مٿي مڇر پاسي ۾ وٿراهه!“

سُر ”ڏهر“ ۾ وري دوري مهراڻ جي سُڪل ڀيٽ ۾ ڪنڊن جا وڻ ڏسي، تن مان هڪ سگهي متاري ڪنڊي سان ڳالهيون ڪندي فرمائي ٿو ته:

جان تو هڙو سور، ڪنڊا! ڍور ڌڻين جو،
مٿي لامن ٻور، موريءَ مڇر نه ڪرئين.

(اي ڪنڊا! جي توکي مهراڻ جي مالڪن جي وڇوڙي جو درد آهي ته تون ڳوٺ، پنهنجي ٽارين جي ٻور مٿان سڱر ٿي پيدا نه ڪر.)

انهيءَ ساڳئي سُر جي پهرين داستان ۾ شاهه سائين ڪنڊي کان جسودن (شاهوڪار وٿجارجن) جون خبرون چارون ٻڃي ٿو. مهراڻ جي وهڻ جو دور ٻڃي ٿو. سندس عمر ٻڃي ٿو. ٿر جي جنهن ڏهر مان اهو مهراڻ گذرندو هو، سو هاڻي ڀڙيانگ لڳو پيو آهي. شاهه صاحب کي معلوم آهي ته ڪنڊي جي عمر وڌي ٿئي ٿي. کيس پڪ آهي ته جڏهن درياھ وهندو هوندو، اهو ڪنڊو تڏهن به اتي موجود هوندو. اهو ئي سبب آهي ته مکيءَ ۽ ٿر جون مائرون پنهنجي اولاد کي اڄ به لولي ۽ دعا ڏيڻ مهل ”ڪنڊي“ جي عمر جيتري عمر لاءِ هٿ ڊگهيڙينديون آهن.

”ڪنڊا! تون ڪيڏو، جڏهن ڀريو ڍورو وهي؟
جسودن جيڏو، تو ڪو گڏيو پهيو؟“

(اي ڪنڊا! تڏهن تون ڪيڏو هئين، جڏهن مهراڻ تار ٿي وهي؟ توکي
هاڻي جسودن جهڙو پانڌڙو ڪو گڏيو آهي؟)

ڪنڊيءَ جي وڻ جي اهميت جو اندازو ان ڳالهه مان به لڳائي سگهجي
ٿو ته ٽارين جي لوپ دوران ٿر توڙي مڪيءَ ۾ جهيڙا به ٿيو پون. ماڻهو
ڪنڊيءَ جي وڻ کي پنهنجي ملڪيت جيتري اهميت ڏيندا آهن. جهيڙا
جهڳڙا ڪڏهن ڪڏهن ته برادرين ۾ به ڌار وجهيو ڇڏين ۽ ماڻهو مرڻو پرڻو
چڏي هڪ ڪنڊ ۾ ٿي ويهيو رهن. ڪنڊيءَ جي ماڪيءَ جو ڌاڻقو بيحد
وڻندڙ ٿيندو آهي. گيرو ۽ جهرڪي ڪنڊيءَ جي وڻ تي اکيرا به ڪندا آهن
۽ اچو تتر سندس ڌارن کي چاڙهيڪي طور پڻ استعمال ڪندو آهي. ٿر ۾
سڀ کان وڌيڪ ڪنڊي ڊريشن واري علائقي ۾ ٿئي ٿي. جڏهن ته مڪيءَ ۾
مهراڻي وارو علائقو ڪنڊيءَ جو مرڪز آهي. هونئن ته ٿر سڄو هن وڻ سان
ڀريو پيو آهي، ان ڪري ڪنڊيءَ کي ٿر ۽ مهراڻي جو قومي وڻ چئجي ته
ڪو وڌاءُ نه ٿيندو.

ايجڙي ٿر ۾ اٿن جي پالنا
ميا ۽ مولها مارو پالين مَرڪ سمين

اچڙي سر ۾ اٿن جي پالنا **ميا ۽ مولها مارو پالين مَرڪ سين**

سنڌ جي نقشي تي نظر وجهبي ته هندستان جي سرحد سان اسان کي هڪ اهڙو جاگرافيائي خطو ڏسڻ ۾ ايندو، جنهن کي ريگستان سڏبو آهي. عام ٻوليءَ ۾ اهو ٿر ۽ مقامي ٻولين ۾ ٿر، اڇڙوٿر، چولستان ۽ روهي ٿل وغيره جي نالن سان مشهور آهي. ريگستان اهڙو علائقو آهي جتي برساتون گهٽ ۽ رستا اڻ لپ آهن. اهڙي صورتحال ۾ هتان جي ماڻهن جو گذران مال تي ٿئي ٿو. اٺ، بڪري، ريڍ، ڳئون ۽ گڏهه، گهڻو ڪري هرڪو پالڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. عام سواري نه هجڻ ڪري اٺ رکڻ هڪ نه ٻئي خاندان جي مجبوري آهي. هتي اٺ جي نسل جي باقاعدي پالنا ٿئي ٿي. ٿر ۾

بارڪري، ڍاٽي، جيسلميري ۽ عام ٿري اٺ وڏي شوق سان پاليا وڃن ٿا. ٿر يا ريگستان جي ”رڃ“ ۽ ”برڻن“ واري حصي کي اڇڙوٿر سڏيندا آهن، جنهن کي سرڪاري طور تي نارا ريگستان جي نالي سان به ياد ڪيو ويندو آهي. جيتوڻيڪ ٿر ۾ اٺ هر گهر جي ضرورت آهي، پر اڇڙي ٿر ۽ چولستان ۾ ان جي اهميت تهاڻين وڌيڪ آهي. هتي هر گهر هڪ به اٺ ضرور رکي ٿو، پر ڪي اهڙا به خاندان آهن جن جي زندگيءَ جو سڄو دارومدار انن جي وڳ تي آهي. ڪنهن زماني ۾ ته هتان جا اوڻي سَوَن کان به وڌيڪ ڏاڇيون رکندا هئا، پر آباديءَ جي وڌڻ ۽ چراگاهن جي گهٽتائي ۽ ڏڪر جهڙين آفتن جي ڪري هاڻ ايڏا وڏا وڳ رکڻ ممڪن نه رهيو آهي. چراگاهن جي حساب سان اڇڙي ٿر کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: سياري جا چراگاهه، جيڪي سانوڻيءَ کان پوءِ وجود ۾ اچن ٿا ۽ سڄو سيارو هلن ٿا، ۽ اونھاري جا چراگاهه، جيڪي ناري جي ڪناري سان موجود ڍنڍن جي ڪنارن سان اڳ ۾ ئي موجود آهن. هي چراگاهه سياري اونھاري ۾ استعمال ۾ اچن ٿا. اونھاري ۾ اونار پنهنجا گهر گهاٽ ڇڏي اچي ڍنڍن جي ڪنارن وارا علائقا وسائيندا آهن ۽ جڏهن برسات پوندي آهي ۽ گاهه پنهنجا گونج ڪڍي ٿر کي سائي چادر اوڍائي ڇڏيندا آهن، ته هو گاهه جي سانگي پري پري تائين نڪري ويندا آهن. اٺ، ننڍو گاهه، ڪالر (جار)، ڪنڊي، لاڻو، ڦاڙه (ڍنڍن جي ڪنارن جو هڪ ٻوٽو)، ڪرڙ، ڪپ، ڦوڳ ۽ ووڻن جي فصل يا وارياسي پٽن ۾ چمندڙ پڙ هئندڙ ٻوٽو بيهڪ گهڻو پسند ڪري ٿو. هتان جا اوڻي ڏاڇين جو وڳ وڏي شوق سان رکندا آهن. نر اٺ کي پالي وڌو ڪري وڪڻيو ڇڏين، جڏهن ته وڳ سان رڳو هڪ اٺ کي جهلين. ڇو ته به اٺ هڪ وڳ ۾ رهي نه سگهندا آهن. هن ٿر ۾ ڏاڇين جا وڳ گهڻو ڪري ڇيڪ ڇڏيل هوندا آهن، پر جنهن جاءِ تي موتي اچي آرام ڪن ان کي ”جهوڪ“ سڏبو آهي. جُوءِ ۽ جهوڪ جي وچ تي ڪير ڏهن واري جاءِ هوندي آهي. ڏاڇيون جيئن ئي گاهه وغيره کائي شام ڌاري جهوڪ ڏانهن رخ رکن ته رستي ۾ ان جاءِ تي بيهي پاڻ ڏهائين. جيڪڏهن اونارن جو پڙاهه جهوڪ جي ويجهو هوندو آهي ته هو اتي ڏاڇيون ڏهيو وڃن. ڏاڇي ڏهن تمام ڏکيو ڪم آهي. هيءُ ڪم گهر جا مرد سرانجام ڏين. اونار جهوڪ ويجهو اچي هڪ خاص قسم جي نال يا هڪل ڪندا آهن. ڏاڇيون ڊوڙنديون ڊڪنديون سندن ٻاهران ٿري وينديون آهن. هڪ ڏاڇي روزانو پنجن کان اٺ ڪلو ڪير ڏئي سگهي ٿي. ڪير گهڻو ڪري ڪارو ٿئي. طرح طرح جا ٻوٽا ۽ گاهه واپرائڻ ڪري ڏاڇيءَ جي ڪير جا سؤ ڏاڻا ٿين. هيءُ تليءَ جي بيمارين ۽ هاضمي لاءِ

بيحد مفيد ٿئي ٿو.

نر اٺ کي وڳ سنڀالڻ لاءِ باقاعدي تربيت ڏني آهي. جتي ڏاڇين جو وڳ چرندو آهي، اتي نر اٺ مٿن پهرو ڏيندو آهي. اٺ کي تربيت ڏيڻ لاءِ اوناڻر هڪ تلي (هيٺائين جاءِ) چونڊيندا آهن، جتي ڏاڇين کي گڏ ڪري بيهاريو ويندو آهي. پوءِ اٺ کي وڳ مان هڪلي پري ڪنهن پٽ جي چوٽيءَ تي وڃي چڏبو آهي. ايترو پري جو سندس نظر تليءَ وارين ڏاڇين تي پئجي سگهي. کيس ٻاهرين هوا لڳرائي ۽ تلي ٻاهريان ڊوڙائي چڱي خاصي سڪ ڏني آهي. پوءِ ٻئي پاسي کان اوناڻر هڪ ٻيو نر اٺ ڪاهي ايندا آهن. هو ان کي ڏسندي ئي ڏانهس ڊوڙ ڪندو. کيس ڊوڙائي وڃي ترائي وارين ڏاڇين سان ملندو. وڳ ۾ شامل ٿي اچي ڏاڇين کي ڪڍندو. کين ڪنهن ٻيءَ ترائيءَ ۾ بيهاري وري اچي ان اٺ جي مهان منهن ٿيندو. اهڙيءَ ريت سڄي وڳ کي تڙ تي به آڻيندو، جهوڪ تي به پهچائيندو ته سندن رکوالي به ڪندو.

ٿري اٺ اڄ جو ڏاڍو ٿئي. ٿري کيس ”ٿر جو مولهو“ سڏين. پر پارڪري سونهن ۾ سرس ٿين. لاڙي اٺ وزن جو پاڙيو، پر وچولي سنڌ وارو ”لاڏو“، جيڪو خاص ڪري حيدرآباد ۽ سانگهڙ جو آهي، سگهو ۽ وزن ڪڍڻ ۾ پنهنجو مٿ پاڻ ٿئي. ڇو ته نواب شاهه، سانگهڙ ۽ حيدرآباد جا علائقا ڪپهه ۽ ٻين اناجن جي پيداوار جا مکيه مرڪز آهن، ان ڪري انهن علائقن ۾ خاص قسم جي ”پاري پرڪم“ نسل واري اٺ جي ضرورت سدائين موجود رهي آهي.

اڇڙي ٿر ۾ اٺن جي پالنا جي شروعات ڪڏهن ٿي، پڪ سان چئي نٿو سگهجي. پر غالباً گمان اهو ئي آهي ته، جڏهن کان انسان اتي آباد ٿيڻ شروع ٿيو آهي، تڏهن کان اٺ سندس پهريون ساٿي جانور ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سنڌ جي مختلف علائقن ۽ ٻولين ۾ اٺ تي پنجاهه کان مٿي نالا رکيل آهن، جن مان اٺ، چانگو، ڏاگهو، ڪرهو، لاڏو، ميو وغيره تمام گهڻو مشهور آهن.

اٺ جي هڪ خاصيت اها به آهي ته اهو سخت موسم کي به برداشت ڪري سگهي ٿو. عام ڏڪر وارين حالتن ۾ اٺ ٽن سالن تائين جيئرو رهي سگهي ٿو. اهو ان ڪري جو کيس پاڻيءَ جي گهٽ ضرورت پوندي آهي ۽ اهو عام وڻن جهڙوڪ ڪنڊي، ٻٻر، ڪٻڙ، ڦوڳ وغيره منجهان کاڌو حاصل ڪندو رهي ٿو. اهي وڻ (سواءِ ٻٻر جي) ٿر جي ڏڪر وارين حالتن ۾ به گهڻو ڪري ساوا نظر ايندا آهن. ٿري ماڻهو اٺن سان تمام گهڻو پيار ڪندا آهن. سهڻن ۽ ڀلن اٺن تي نالا رکيا ويندا آهن. مثال طور تيز ڀڄڻ وارن اٺن

کي گولي، ڌماڪو، پکي، باز، ڪلاشن، ڪبوتر وغيره جي نالن سان سڏيو وڃي ٿو. ان ڪا علاوه ڏاڻي، لاڏو، مولهو، پارڪري، تيلو وغيره پڻ مشهور آهن. خوبصورت ڏاڇيءَ کي ڪونج سان تشبيهه ڏيندا آهن. وڳ جي قطار کي ڪونجن جي قطار سڏيندا آهن. ٿر ۾ ڏاڇيون جڏهن جهوڪ ڏانهن اينديون آهن ته وڏي ”ڪنڊي“ هڻنديون آهن (ڪونجن وانگر قطار ڪري اينديون آهن). ٿر ۾ انن جا رنگ ڪارڙا، اڇڙا، پورڙا ۽ ڳاڙڙا ٿين ٿا.

اونهار ڏاڇيءَ تي اٺ ڇڏڻ کي ”وارو رکڻ“ چوندا آهن. ڳپ نه رکڻ جي صورت ۾ ڏاڇي پندرهن ڏينهن وري اٿل کائيندي آهي. ڳپ رکڻ جي صورت ۾ ٻارهن مهيني ويامندي آهي. گوري کي ٻه سال کيرپياري ٿيڻ سال هڪلي ڇڏيندي آهي ۽ چوٿين سال وري ويامندي آهي. هر ڏاڇي اٺن کان ڏهه پيٽ وياميو وڃي. ڏائيندڙ ٿر کي گورو يا گوري ۽ هڪليل کي ڪنواٽ يا ڪنواٽ چوندا آهن. ڪٿي وري ڪنواٽ کي تريباس ۽ چوس به چوندا آهن. پوءِ سالن جي حساب سان پنجوس ۽ ڇهوس ۽ آخر ۾ اٺ سڏيندا آهن.

جوان ٿيل ڏاڇي چوٿين سال لڳيو وڃي. جيڪو اٺ ڏاڇيون ڦرائي تنهن کي ”سوپارو يا سپوٽ“ چون ۽ جيڪا ڦرجي تنهن کي ”سائي“ سڏين يا چون؛ ”جهوڪ ڪاماتو ڪري وئي“. گهڻو ڪري هر وڳ ۾ نر اٺ نه هوندو آهي، ان ڪري اڇڙي ٿر جا اونهار جتي پاڙي ۾ اٺ ڏسائي اتان ان کي ”ڍڪ رکڻ“ لاءِ ڪاهي ايندا آهن. مالڪ وٽان آئيندا ته نلهيون ڇيرون ٻڏي ڪاهي ايندا، پر جڏهن واپس ڏيندا ته سينگاري ڏيندا. گهڻو ڪري ٻٽيهه هار ”ساج“ جا وجهي ڏيندا. اڇڙي ٿر ۾ اٺ جي ڍڪ جي قيمت اڄ به ۱۵۰ روپيا آهي. جي مالڪ پئسا نه وٺندو ته پوءِ ٿر ڪاهي ڏيندا آهن. اڇڙي ٿر ۾ مشهور آهي ته ”جنهن گهر ۾ اٺ آهي تنهن گهر جا داڻا ڪٽا ٿي ناهن“، ڇو ته ٻارهن مهيني اونهارن کي اٺ جي ضرورت پوندي آهي. جڏهن اٺ واپس گهر ايندو آهي ته پنهنجو ڪمائي آڻيندو آهي. جهوڪ تان واپس ايندو ته موڙ ٻڏي ايندو. اونهار مالڪ کي مبارڪون ڏيندا؛ ”مبارڪون هجنئي! پٽاري سڀ سايون ڪيون.“ اٺ جي لڳ بابت ٿر جي اونهارن وٽ دلچسپ اصطلاح رائج آهن. ٿورڙي جهلڪ اوهان هيٺين گفتگوءَ مان پسي سگهو ٿا:

جڏهن ڏاڇي جي وڳ وارو همراهه نر اٺ ڪاهڻ لاءِ ڪنهن وٽ ويندو ته چوندو: ”اٺ ڏي ته سوپ لاءِ ڇڏيان.“ مالڪ تائين ڪندي چوندس: ”پهرو ڏجانس، مٿان ٿوفر (بيا اٺ) ماري نه وڃنس!“

”ٿوفر ناهي، ٿوفرائي (وڳ کان ٻاهر واري ڏاڇي) نه ڏيکارجانس!“

ڏاچي جڏهن وهر اٿيندي آهي ته اٺ سندس پٺيان پئجي ويندو آهي. پوءِ جي هوندي آهي جڙي ته ويڇاريءَ سان ويدن هوندي آهي. جڏهن اٺ ويهارڻ لاءِ پاسا هڻندو اٺس ته هوءَ ڪڪڻ لڳندي آهي. ان تي ترين جون مسخريون لڳيون پيون هونديون آهن.

”اي سکيا، ڏاچي تو واري ”ڍانڍارا“ پئي ڪري. ”خبرا“ پئي ڪري. ڇاچينس ته سهي، سندو وارٽ پيو ڪٿيس يا ڪو پيو.....؟“

همراه ڏسي ايندو ته چوندو: ”سٺين ناهي وينل، ڀلي ڪٿيس!“
پهريون همراه يوڳ ڪندي چوندس: ”وري به ڇاچي ڏسينس، مٿان ڪا ٻاهر ڪنڊ (بار) هڃيس!“

پهريون چوندو: ”اجوڙي ويني آ (ڏکي ويني آ) اٿي نه ٿي. اٺ نونگا پيو هٿيس. هوءَ چئي ٿي ته ڀلي وڃي هليو. منهنجي جند چٽي، پر هو چئي ٿو ته سٺائي ٿي ويهي.“

ٻيو همراه: ”جي سٺائي ٿي نه ويني ته اٺ لتاڙي ڪنڊ ڀڄي ڇڏيندس! چري آ، جڳهه ڇو نه ٿي ڏيس!“

پهريون همراه: ”نئين آ. خوف ۾ سسي وئي آ، ارهه ته گهڻا ئي پيو هٿيس پر، ماپ تي پوري نه ٿي ويهي.“

نر اٺ ستن سالن ۾ جوان ٿي پٽيه ڄاڻيندو آهي. گهڻو ڪري هڪ ئي ڏهن کان سوائين جي وڳ لاءِ ڪافي هوندو آهي. ڏاچي پنهنجي گوري کي ٻن کان ٽن سالن تائين کير پياريندي آهي. ڦر گهڻو ڪري هڪڙو ئي ڏي پر ٻه ڏٺائين ته اوانار ايندڙ سال ڪنهن آفت يا بدقسمتي وغيره جي پيشنگوئي ڪندا آهن.

اڇڙي ٿر جا اوانار گهڻو ڪري خانا بدوشن جيئن زندگي گهاريندا نظر ايندا آهن. وڳ اڳيان ۽ پاڻ پٺيان. جوءَ جي تلاش ۾ هڪ نه ٻي جاءِ تي پيا پڙاه ڪندا آهن. هو، نه ته بني ٻارو ڪري سگهن ۽ نه ئي سندن اباڻو ڌنڌو کين اهڙي اجازت ۽ مهلت ڏئي ٿو. هو ان وغيره جو بندوبست اڳواٽ ئي ڪري ڇڏيندا آهن، جيڪو کين سڄو سال ڪم ڏيندو آهي. هتان جا اوانار توڙي ٻيا ڀاڳيا ان، تجل، سوراه، اوڍ، چوتياريون، پنيهل، ڪپرو ۽ هٿونگي جهڙن ڪڪڻ جي مرڪزن تان خريد ڪندا آهن. هي شهر يا ڳوٺ ناري جي ڪنارن تي آباد آهن، ان ڪري اتي پهچڻ ۾ کين ڪا به تڪليف نه ٿي ٿئي.

چوندا آهن ته ٻڪرين جو ڌڻ رکڻ مال چاريندڙن لاءِ ڪنهن عذاب کان گهٽ نه هوندو آهي، پر ائين جو وڳ ان کان به وڏو عذاب آهي. جنهن ماڻهوءَ انن جا وڏا وڏا وڳ ڏنا هوندا، تنهن کي ئي ان ڳالهه جو اندازو هوندو. هڪ

اوتار سڄي زندگي ڀڄ ڀڄان ۾ گذاري ڇڏي ٿو. گهر کان پري رهڻ، انهن پٺيان ڊوڙندو رهڻ، هڪ چراگاه کان ٻئي چراگاه تائين، هڪ منزل کان ٻيءَ منزل تائين، مسلسل ڀڄ ڀڄان! هڪ اوتار کي هڪ عام ڀاڱي جي بنسبت وڌيڪ رڻو پوي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن ته ٻن ٻن ڏينهن تائين ڪشالا ڪڍڻا پون ٿا، ڇو ته انهيون چرندي چرندي پري پري تائين نڪري وينديون آهن. ان ڪري اهو مشهور آهي ته جت کي سدائين سندن ۽ گوڏن ۾ سور رهندو آهي. گهڻو ڪري پيريءَ ۾ منڊا ٿي گذاريندا آهن.

وڳ سان رهندي اوتار جي ڪرت ٽن محدود خانن ۾ ورهائجي وڃي ٿي. انهن کي هڪلڻ، سار سنڀال لهن ۽ ڏاس مان مختلف شيون تيار ڪرڻ. هو شام ڌاري جڏهن سار لهن لاءِ وڳ ڏي ويندو ته پٽڪيل پٽڪيل کي هڪلي ويهڪ (جهوڪ) ڏانهن روانو ڪندو. رستي تي ڪڍر ڏهي واپس اچي پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ آرام ڪندو. وري صبح جو سوير اٿي روز جي رستي وٽان سندن پير پيو جاجيندو. پيرن مان خبر پوندس ته ڪيتريون هيٺ چراگاه ڏي لٿيون ۽ ڪيتريون رهجي ويون پوءِ ٻين کي به انهن ساڻ گڏي پاڻيءَ جي ويجهو ڪري ايندو. پاڻ ڏينهن جو گهر موٽي ايندو. شام جو ڏاڍيون جڏهن وري هيٺيان ترين کان مٿي. چڙهڻ شروع ڪنديون ته هو سماءُ لهن خاطر هڪ چڪر پيو به ڪيندو.

اوتارن وٽ ٻيو مال ٻڪرين جو هوندو آهي، جنهن جي سار سنڀال عورتون لهن، ڇو ته عورت مال تي مرد کان به وڌيڪ ڌيان ڏيندي آهي. هي ننڍو مال آهي ان ڪري گهر ۾ آرام سان رکي سگهجي ٿو. عورتن جو ڪم ڦر ڌارائڻ، مهارو هڻائڻ، ٻڪرين کي اماڻڻ، ٻڪرن کي سنگر پٽي ڏيڻ، کير ڏهڻ، ٻڪرين جي کير مان ولوڙو ڪرڻ وغيره آهي. ٿري ماڻهو ٻڪريءَ جي کير جي چانهه وڏي شوق سان پيئندا آهن. ڀلي ڳئون ڏاڍي توڙي رد جو کير گهر ۾ موجود ڇو نه هجي.

اڇڙوٿر جيئن ته راڄن جي لحاظ کان مختلف حصن ۾ ورهايل آهي، ان ڪري هر علائقي ۾ هر راڄ جا اوتار پڻ موجود هوندا آهن. آچر ڳاهو (ڳوٺ پڌريو)، سبوجه هنگورجو (ڳوٺ سبوجه هنگورجو)، لعلو مگريو، ڀلو پيڻرو (رتڙائو)، دلبر مهر (ٿر)، حضوري مهر (ٿر)، سونو راجڙ (مهراڻو) ۽ ڪيترن ئي ٻين وٽ اڄ به ڏاڍين جا وڳ رکيل آهن.

ٿر ۾ هونئن به چوري گهٽ ٿئي. جي ٿئي ته ٿري ماڻهو پير سڃاڻيو وڃن. پير سڃاڻڻ جا وٽن ڪيئي طريقا آهن. مثال وڪ مان سڃاڻڻ يا پير مان سڃاڻڻ. ٿري ماڻهو اٿن جا پير انهن جي پيڙهيءَ مان سڃاڻي وٺن ٿا. وزن مان

سيائن - يعني هلڪو پير هوندو ته ڏاچي يا ڪنواٽ جو هوندو، جي گرو ۽ وزني هوندو ته اٺ جو هوندو.

سياري جي موسم ۾ اٺ مست ٿئي ٿو. تارون ۽ ٻاهر ڪڍي گڙندو آهي. اٺ جي اهڙي نموني گڙڻ کي ٻين ڪڍڻ چئبو آهي. جي گڙي تارون ڪڍندو ته ڀاڳيا چوندا: ”پلو تارون اٿس، گڙي پيو گڙي!“ ٿري ماڻهو سهڻي ڏاچيءَ کي ڪونج سان تشبيهه ڏين ٿا. ”جهڙو اٿس نالو تهڙي آهي ڪونج“ جهڙا پهاڪا مشهور آهن.*

اچڙي ٿر ۾ اٺن کي شاديءَ جي موقعي تي پنهنجي پوري خوبصورتيءَ سان ڏسي سگهجي ٿو. ان موقعي تي اٺن کي چيرون، چڙيون، ڊانپر، گينگهرا، ڪڙيون ۽ چانديءَ جا تعويذ ٻڌندا آهن. سندن پلاڪڙن تي سهڻيون رليون رکيون وينديون آهن، جن تي گهوٽ ۽ انهر ويهندا آهن. اٺ جڏهن هلڻ شروع ڪندا آهن ته سڀ ساز وڃڻ لڳندا آهن. سازن جو سربلو آواز جيڪو اٺن جي تنگن ۾ ٻڌل گينگهرن جي هڪجيتري وقفي واري ردم ۾ گونجندو آهي، سو چڙن ۽ ڊانپرن جي وڏي آواز سان ملي هڪ ڀلوڙ قسم جي ڌن پش ڪرڻ لڳندو آهي. ان آواز سان چيرون ۽ ڪڙين جي جهنگار ملي موسيقيءَ کي اڃا به چار چنڊ لڳائي ڇڏيندي آهي. سنڌ ۾ ان جو وڏو مثال ڪپهه جا بورا ۽ برڪيون ڏوئيندڙ اٺن جون قطارون آهن، جيڪي ڪنهن زماني ۾ صبح جو سوير ڳوٺن جا پير ڏيئي لنگهنديون هيون ۽ شام جو چئڻ وڳي ڌاري واپس موٽي وينديون هيون. انهن جي گينگهرن، چيرون ۽ چڙن جا آواز اڄ به ياد ڪرڻ تي ڪنن ۾ گونجڻ لڳندا آهن. اهڙين قطارن ۾ سڀ کان اڳيان هلڻ واري اٺ کي ”مهري اٺ“ سڏيندا هئا.

ٿر ۾ اٺن کي سيائن هونءَ ته ڪو مسئلو ڪونه آهي، پر پوءِ به داڳ

* ڪجهه ٻيا پهاڪا هن طرح مشهور آهن: ۱- اٺ ڍڪ جي لائق ناهي. ۲- اٺ تي ڪهڙي زڪاوت. ۳- ڪهڙو لاڙ مان آندو اٿئي. ۴- ڪهڙو سو ڏاچين جو مالڪ آهي. ۵- (سهڻو چڙو وڃندي ٻڌندا ته چوندا) اهو چڙو سونهين اٺين پٽارين کي. ۶- ڏاچيءَ جي کير ۾ سو ڏانقا. ۷- ڏاچيءَ جو کير بتيهه مرضن تي پني. ۸- ڏاچي هڻي ڏهه ته توڏو هڻي تيرنهن. ۹- پوڙهو اٺ ٻه ڪنواٽ لهي. ۱۰- جڏهن پورا پني سببا تڏهن اٺ پني رڙيا. ۱۱- اٺن ۾ آهن سون مٺيون، پر جي وسي ته. ۱۲- پيڻئون، سي پيڻئون، ٻيون جهڙيون اوني کير جون ڦيڻئون. ۱۳- اٺ نه مٺا پر پورا مٺا. ۱۴- جتي ڪيهرن جا ديرا اُتي اٺين جا پيرا. ۱۵- اٺن جي چوري پڪي ۾ ٿوروئي لڪي. ۱۶- اٺ چڙهندي شيهن ٿي ڪاڌو. ۱۷- اٺ جو بار به جت تي. ۱۸- اٺ اٿي ئي ڪونه، ڀيڪ ڀاڙو. ۱۹- پُڄ ٻڌي مهري بنائڻ.

ڏيڻ جي روايت صدين کان هلندي پئي اچي. هر هڪ ذات يا ڀاڱي جا داڳ پنهنجا ٿيندا آهن. ڀاڱيا داڳ شهرن مان ويڳ ڪرائي ٺهرائي کڻي ويندا آهن. پوءِ رڳو ٽيائي جتي داڳ ڏيڻو هوندو آهي اتي هڪ اڌ سيڪنڊ لاءِ رکي کڻي وٺندا آهن. سڙيل جاءِ تي ڪيترن ئي ڏينهن تائين گيهه وغيره لڳائيندا رهندا آهن.

اڻ جي ڏاس مارچ مهيني ۾ ڪٿي ويندي آهي. ڀاڱيا ڏاس مان رسا، ڪٿا، پڪراس، اوڻه ۽ سندرا ٺاهيندا آهن. اڻ کي خسي ڪرڻ لاءِ نڪ وٽان سٺو لنگهائي، پري ڪٿان ڪاڏي ۽ وٽان ڪڍي ڇڏبس. ان طريقي کي ”ٿر هڏي“ چئبو آهي. ان طريقي سان اڻ مسلسل ايڏا ۾ رهندو آهي ۽ سندس ڌيان ڏاچي طرف وڃي نه سگهندو آهي.

اڻ جي عمر چاليهه سال کن ٿئي ٿي. گهڻو ڪري بيماري وگهي ٿي مرنندو آهي. ڪارو واءِ به ازلي دشمن اٿس. هن ۾ اڻ جو رت ڦٽي پوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن (پيڻڻ) بلا به ماري ويندي اٿس. پر جڏهن کيس حلال ڪبو آهي ته ٽي يا ست سيرون وجهيون آهن، ڇو ته دم ڊگهو ٿيندو اٿس. اڻ جي گججيءَ ۾ اڌ اڌ فت تي مٿڪو ٿيندو آهي ۽ هر مٿڪي تي سير وجهبي آهي. ٿري ماڻهو اڻ جو گوشت تازو رڌي کائين. جيڪو بچي سگائي رکن. بعد ۾ ٻارنهن مهينن تائين کائيندا رهندا آهن.

اڻ سڄ پڇ ته ڪارائتو جانور آهي. ٿرين لاءِ ته وڏو اجهو آهي. ٿري ماڻهو کيس گوءَ، سواري، هر ڪاهڻ، ڪوهه مان پاڻي ڪڍڻ، پاڻيءَ ۽ ٻيو وزن ڊوئڻ لاءِ استعمال ڪندا آهن. اڇڙوٿر سنڌ جو اهو اڪيلو علائقو آهي، جتي ائين جا وڳ اڄ به آزاد نموني سان چرندا رهندا آهن، جنهن جو مثال سنڌ جي ٻي ڪنهن به علائقي ۾ ملڻ محال آهي.

جهنگلي جیوت

۽

انساني فطرت جا ایدائیندڙ پهلو

جڳن کان ٿيندو ائين پيو اچي ته ماڻهو کاڌي پيئي جون شيون حاصل ڪرڻ لاءِ نت نوان طريقا ڳوليندو ۽ اختيار ڪندو آيو آهي. جيتوڻيڪ اڄ هو تمام جديد زراعت واري دور مان گذري رهيو آهي، پر وحشي جبلتون ۽ عادتون اڃا به انهيءَ ساڳي دور واريون اٿس. مثال طور اڄ جي جديد دور ۾ ماڻهوءَ جي کاڌي پيئي لاءِ اناج جا الاهي قسم موجود آهن. هن لاءِ سايون پياڃيون آهن، گوشت ۽ مرغي فارم آهن. ٻاڪري ۽ ماهي گوشت جو بندوبست ٿيل آهي. پر ان هوندي به هو وڏي شڪار تي، خاص ڪري هرڻ يا ڦاڙهي کي مارڻ لاءِ ڏهن ٻڪرين جي قيمت جيترو خرچ ڪرڻ کان به نه ٿو ڪيڀائي. هن جي پراڻي شڪاري حس اڄ به هن جي ماه ۾ ڇپ هنيو ويٺي آهي. جڏهن جاڳي ٿي ته هو خدا جي ان سهڻي مخلوق تي ٿٽيو پوي. فقط ۽ فقط پنهنجي شڪار واري ذوق جي تسڪين خاطر! هن جي ذوق ۽ شوق جي تسڪين رڳو هڪ اڌ هرڻ، ڦاڙي، تتر يا تلور مارڻ تي پوري نه ٿي ٿئي، بلڪه انهن جا ڏٺن جا ڏٺ ۽ ولرن جا ولر ڇٽ ڪرڻ کان پوءِ مسين وڃي ٿي ڪا ڪراچيس.

ان شوق ۾ (هاڻ ته ان کي ماڻهن واپار به ٺاهي ورتو آهي) هي خفتي همراھ ڏاڍا ”سهل پسند“ به ٿي ويا آهن. ڇاڪاڻ ته اڳي شڪار لاءِ ماڻهو راتين جون راتيون رلندا هئا. شڪار نه لڳندو هون ته خالي موٽي ايندا هئا. پر هن وقت ماڻهو انهن بي زبانن کي هر اخلاقي اصول جو ليڪو لتاڙي به مارڻ لاءِ تيار آهن.

اڳي دوکو ۽ دولاب ڏيڻ هر سماج ۾ ڪريل حرڪت سمجهي ويندي هئي. ماڻهو ماڻهوءَ کي دوکو ڏيڻ کان لهرائيندو هو ۽ ان کي وڏو گناهه سمجهندو هو. پر هاڻ ته ماڻهو پڪين ۽ جانورن کي دولاب ڏيئي، انهن جو ساهه وٺڻ عین ثواب سمجهي ٿو.

آسٽريليا ۽ يورپ جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ ڪٿي کان مال چارڻ جو ڪم به ورتو ويندو آهي. خاص نسل جا ڪتا ان ڪم لاءِ پاليا ويندا آهن. نيوزيلينڊ ۽ آسٽريليا ۾ ڪٿن کان ڪينگرو کي پڄاڻي فصلن کي بچائڻ جو ڪم ورتو ويندو آهي. پر هتي اسان جي ملڪ ۾، خاص ڪري سنڌ ۽ پنجاب ۾، ڪتا پاليا ئي ان ڪري ويندا آهن ته جيئن انهن کي رچن سان ويڙهائي سگهجي، سوئرن جو شڪار ڪري سگهجي ۽ سها، هرڻ، ڦاڙها جهلي سگهجن. شڪاري قبيلا وري ڪتا ان ڪم لاءِ پالين ٿا ته ڳوھون، بلا، گدڙ ۽ سها جهلي سگهن. انهن قبيلن، خاص ڪري ڪوهستان ۽ ٿر (اڇڙي ٿر) جي علائقن مان، ناري توڙي مکيءَ جي وارياسي پٽن ۽ جهنگن مان جانورن جا نسل ئي تباه ڪري ڇڏيا آهن.

وڏا ماڻهو ڪٿن جون لوڏون ان ڪري رکندا آهن ته جيئن سوئر جو شڪار ڪري سگهن. مکي ۽ ناري وارو علائقو ڪجهه وقت اڳ تائين سوئرن لاءِ هڪ وڏي پناهه گاهه هو، پر جڏهن کان چوٽياري ڊئم ۽ ان مد ۾ پيا ترقياتي ڪم پيا ٿين، تڏهن کان هي جانور ڪن مخصوص علائقن ۾ سوڙهو ٿيندو پيو وڃي، جتان کان هن کي ٻاهر ڪڍڻ تمام آسان ٿي پوندو. هونءَ به هنن علائقن ۾ ممتاز پٽي کان ويندي مخدومن تائين، نواب شاهه جي جتوئين کان ويندي سنڌ جي سيدن تائين هر ڪنهن جي مار هنن معصوم، بي زبان جانورن ۽ پکين تي هوندي آهي. هيءُ جانور هاڻ تمام تيزيءَ سان ڪٽندو پيو وڃي. زبان گور هجڻ ڪري به هيءُ گوليءَ جو نشانو بڻجي ٿو. ماڻهن جي تماشِي ۽ شوق جي ور به ڏاڍو چڙهندو رهي ٿو.

پاڪستان ۾ باز ذريعي به شڪار ٿئي ٿو. ننڍي کنڊ ۾ باز پالڻ جي شوق کي چون ٿا ته مغلن متعارف ڪرايو هو، جنهن جو دؤر سترهين صدي عيسوي ٻڌايو وڃي ٿو. پنجاب ۾ اها روايت اڃا به زورن تي آهي. مهانگو هجڻ ڪري اهو شوق وري عربن جو ورثو بڻجي ويو آهي، ڇو ته عربن وٽ تمام گهڻا پسا آهن. باز کي تلور، هرڻ ۽ سهن جي شڪار لاءِ پاليو وڃي ٿو. لاڙ ۾ باز کي باز قاسائن لاءِ به پاليو وڃي ٿو. مقامي طور تي هن شوق کان اڃا ايترو نقصان ڪونهي، جيترو عربن جو هتي اچي شڪار ڪرڻ کان آهي.

سرحد ۾ وري پهاري ترر ۽ چڪور تمام معروف آهن. هنن کي ويڙهائڻ، بين همجنس پکين کي قاسائن لاءِ پڻ پاليو ويندو آهي. ماڻهو کين گهرن، اوطاقن ۽ دڪانن جي زينت بنائڻ لاءِ به پالين ٿا. ان ڪري آڻن ۽ بچن جي مند ۾ هنن جي پٺيان مقامي ماڻهن جي چڱي وٺ لڳل هوندي آهي. هنن

جا ٻچا پڪڙجن ۽ آنا کڄڻ جي ڪري، هي پکي سخت خوف ۾ زندگي بسر ڪندا آهن. چڪور، جو هڪ طرف اسان جي شاعريءَ جو خيال رهندو پيو اچي ۽ ٻئي طرف وري قومي ورثي جي سڃاڻپ طور هڪ علامت پڻ تصور ڪيو وڃي ٿو، هاڻ اڻ لپ ٿيندو پيو وڃي. سنڌ ۾ اچو ۽ ڪارو تتر ٻئي پاليا وڃن ٿا. هنن کان وري ٻوليون ڪرائي تترن جو شڪار ڪيو وڃي ٿو. هي تتر ڀڄڻ جا تيز ۽ اڏامڻ جا تڪا ٿين ٿا، ان ڪري انهن کي مارڻ عام ماڻهوءَ لاءِ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. ماڻهن انهن کي مارڻ لاءِ آسان طريقو اهو هٿ ڪيو آهي ته انهن کي پالي، کانئن ٻولرائي، مٿن تترن جا ڳاھت ڪرائي، انهن کي دوکو ڏيئي ماريو ويندو آهي. سنڌ ۾ ماڻهو ڪارن ۽ اڇن تترن جا آنا کڻي ڪڪڙين هينان ڏيئي ڇڏيندا آهن. ڪڪڙ ڏاڍي بيوقوف ٿيندي آهي. سائيز ۾ ننڍي هجڻ جي باوجود به اُني تي شڪ نه ڪندي آهي. جڏهن آنا ٿوڙڻ جو وقت ايندو آهي ته ننڍا ننڍا ٻچا ٻاهر نڪري ڊوڙ لڳندا آهن ۽ خفتي انهن کي الڳ ڪري ٻيڙن ۾ رکي ڇڏيندا آهن. اهڙي ريت وڏا ڪري وڪڻن به ٿا ته شڪار به ڪن ٿا ۽ وري سوکڙين طور به ڏين ٿا.

ٽي-جي-رابرٽس پنهنجي ڪتاب پاڪستان جا پکي (The Birds of Pakistan) ۾ لکي ٿو ته بلوچستان ۾، خاص ڪري ڪوئيٽا ۾ ماڻهو بنا موڙ واري چنڊول (Bismaculated Lark) پالين ٿا، جنهن کي ٻيڙن ۾ قيد ڪري دڪانن تي رکيو ويندو آهي. غالباً بازار جي شور ۽ غل کان ٻڄڻ لاءِ اهو پکي پاليو وڃي ٿو.

پر پاڻيءَ جي جهنگلي جيوت کي سڀ کان وڌيڪ مهانگن متاثر ڪن ٿا. ان جو مثال ائين ڪشي ونجي يا جيئن ان کان اڳ جهنگلي جيوت تي تحقيق ڪرڻ وارن سڀني عالمن جو مشاهدو آهي ته مهاڻا لڌڙا پالين به ٿا ته مارين به ٿا. پاليل لڌڙن (Otters) کي ته هو باقاعدي شڪار لاءِ تربيت ڏين ٿا ۽ ماريل لڌڙن کي هو جهنگلي جيوت جي ٻين الاقوامي واپارين کي وڪڻي ڇڏين ٿا. لڌڙن لاءِ اهو به مشهور آهي ته انهن جي گل يا چرٻيءَ جا چوٽڙا ٺاهي نواسير وارا مريض پنهنجن ٻيڙن تي چاڙهي ڇڏين ٿا. چيو وڃي ٿو ته ائين ڪرڻ سان کين تمام گهڻي فرحت محسوس ٿئي ٿي. حد ته اها آهي جو ماڻهو لڌڙا مارائي انهن جا خصيا کاڌن کان به نه ٿا ڪيائين. ڪنهن وقت ۾ ناري واه سان تمام گهڻا لڌڙا هوندا هئا، پر هاڻ يا ته اهي مارجي ويا آهن، يا وري انهن کي جيئرو قاسائي ڪيڏانهن ڪپايو ويو آهي. هاڻي ناري جي ٻنهي ڪنارن ۽ آس پاس وارين ڍنڍن ۾ تمام گهٽ ڏسائين ٿا.

مهاڻا پکين مان ٻگهه پکين کي، سانهن کي، ٻيڻ پکين کي ۽ ڪانيرن

کي ڦاسائي، انهن ذريعي ٻيا پکي ونبهارن ۾ ڦاسائي وڪڻن ٿا. اهڙي قسم جا مثال لڳ ڀڳ سڄي پاڪستان ۾ ملن ٿا. مورن ۽ هرثن جي ٻچن کي به تعلقات وڌائڻ لاءِ تحفي طور يا رشوت طور استعمال ڪيو وڃي ٿو.

جڏهن پرديسي ڪونجون هتي سانوڻيءَ جي مند ۾ اچن ٿيون ته انهن کي مختلف چوڳي وارين جاين تي ڦاسايو وڃي ٿو. سنڌ ۾ ته هن پکيءَ کي ان ڪري به ماريو ويندو آهي ته هن جي هڏيءَ کي ”پٿري“ ڪڍڻ يا پورڻ لاءِ استعمال ڪيو وڃي ٿو. هتي جي ماڻهن ۾ هڪ عام مفروضو آهي يا حقيقت، ته ڪونج، ڇو ته روھ جو پکي آهي، هن جو کاڌو به ٻين پکين کان مختلف آهي، ان ڪري هن پکيءَ جي ”هڏي“ ماڻهو جي جگر يا بڪين جي پٿريءَ کي پوري هڏي ٿي. منهنجي مرحوم چاچي ۷۹-۱۹۷۸ع ڌاري ڪونجن جي هڪ وٺڻ تي بندوڻ جا فائر ڪري هڪ ڪونج ڦٽوڙي ڪري وڌي هئي. گهڻي ڪوشش کان پوءِ هو ان کي جيئرو وٺي آيا هئا. پوءِ مون کي ياد آهي ته منهنجي امان ان جي ڪنيڙاڻين مان ڪجهه هڏيون ڪڍي کڻي آئي هئي، جيڪي اڃا تائين به امان جي پراڻي ڪٽيل صندوق ۾ اڳڙيءَ ۾ ٻڌيون پيون هونديون هيون. اسان هڪ ٻن ماڻهن کي انهن مان ڪجهه ٽڪڙا ڏنا به هئا. پر اسان نه ٻڌو ته هنن کي انهن هڏين مان ڪو فائدو به پهتو. بعد ۾ هنن آپريشن ڪرائي جان ڇڏائي. ڪونجن کي سڀ کان وڌيڪ اشتعال ۾ بنون ضلعي ۾ آندو وڃي ٿو، جتي جا ماڻهو چوٽيءَ واري ڪونج (Demoiselle crane) کي ڏاڍي شوق سان پالين ٿا. هڪ ته هن قسم جي ڪونج ويڙهاڪ ٿئي ٿي ۽ ڊانس به ڏاڍي دلچسپ ڪري ٿي، ان ڪري هيءُ ضلعو ڪونجن سان گڏوگڏ تترن، پونترن ۽ چڪور جي عالمي منڊي بڻيل آهي. هتي جا رهاڪو ڪونج کي گهرن، اوطاقن ۽ دڪانن جي زينت طور به رکن ٿا. ۱۹۸۳ع ڌاري هن ضلعي ۾ ڪونج جي قيمت ۱۰۰ آمريڪي ڊالرن جي برابر هئي.

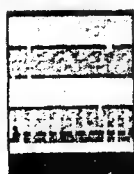
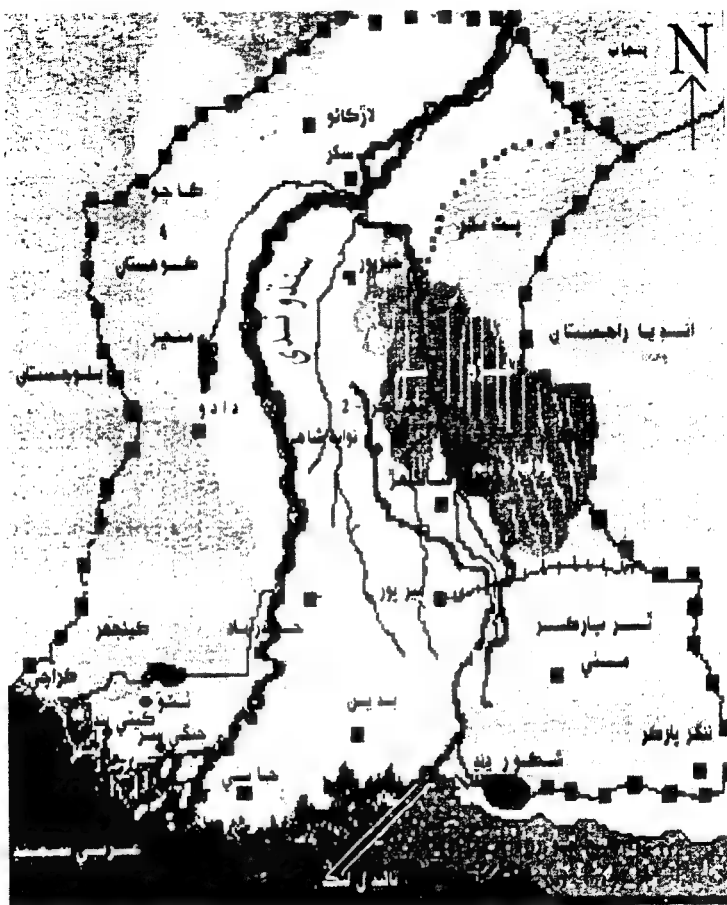
انهن پکين جي پالنا ۽ جانورن جي پرورش مان ڪوبه اهڙو مثال ڪونه ٿو ملي ته ڪو انهن جي نسل ۾ اضافو آيو هجي، جيئن هتي هن ملڪ ۾ ڪبوترن کي پالڻ سان ان جو نسل وڌيو آهي ۽ ڪتن کي پالڻ سان ان جو نسل هاڻ ڪنٽرول کان ٻاهر آهي.

سنڌ توڙي پاڪستان جي ٻين صوبن جا ماڻهو قطعي طور تي جانورن يا پکين سان فطرتي طور تي پيار ڪندڙ نه ٿا لڳن. فطرتن هو جهنگلي جيوت جي معاملي ۾ وحشي آهن. ان معاملي ۾ سڀ کان وڌيڪ حساس ته جهنگلي جيوت واري کاتي کي ئي هجڻ کپي، جنهن جون آفيسون ۽ عملو

ڳولڻي نه ٿا لڳن. جهنگلي جيوت کاتي جا وڏا عملدار، جن سان منهنجيون ملاقاتون ٿيون آهن، سي جهنگلي جيوت دوست گهٽ پر هڪ خاص قسم جا تربيت يافته ملان وڌيڪ لڳن ٿا. هنن کي اهو احساس ٿي ناهي ته جهنگلي جيوت به الله تعاليٰ جي مخلوق آهي ۽ ان جو قتل عام هر مذهب ۾ (کاڌي پيئي جون مڙهي صحتون هوندي) حرام آهي. پوءِ به هو الله جي ان بي زبان مخلوق کان ايترو ته لاتعلق آهن، جو ڄڻ ته ان کي هروڀرون هن زمين تي رهڻ ڏنو پيو وڃي. ڪي ماڻهو مون اهڙا به ڏٺا آهن جيڪي تيهڙ (Redwattled Lapwing) جا ڪچا آنا پي ويندا آهن. هو اهو به نه ٿا سوچين ته انهن آتن مان انهن جا ٻچا نڪرڻا آهن ۽ انهن جي نسل کي وڌڻو آهي. سمند جا ميربحر سامونڊي پکين، جهڙوڪ سي-گل (Seagull)، ڪنڊا (Tem)، سارس ۽ نور وغيره جا آنا پچائي کاڌي طور استعمال ڪندا آهن. اليگزينڊر برنس جي مطابق ته هنن ته درياهي سيسر (Gharial) به ڀڄي کائي ڪپائي ڇڏيا آهن. انڊس ڊالفن سان جيڪا تعدي هي ويهي ڪن ٿا، سا به ڪنهن کان ڳجهي ڪونهي. ايتري قدر جو ڪي مڙهي ٿريا جنسي احساس ڪمريءَ جا مريض، هن جي بدني بناوٽ ڏسي شيطان بنجيو پون. واڳون ۽ مڇيءَ جي نسل کي هاڻ خود مهاڻي کان ئي وڌيڪ خطرو آهي. جيڪڏهن هن خود ان کي بچائڻ جون ڪوششون نه ورتيون ته ٻين ماڻهن سان گڏ پاڻ به انهي خوبصورت جيوت کي ڏسڻ کان سڪندو. ايل - بي - او - ڊي (LBOD) جي رٿائن، جتي سنڌ جي مختلف جهنگلي جيوت جي پناهگاهن کي سخت ڇيهو رسايو آهي، اتي ان ۾ ڪم ڪندڙ عملي، خاص ڪري چينين ۽ جاپانين ڪڇونءَ جي نسل جو سٽي اناس ڪري رکيو آهي. چيني ۽ جاپاني ڪڇون ۽ درياڻي ڪمين (Brown River Turtles) جا نه رڳو بيدا وڏي شوق سان کائين ٿا، پر خود انهن ڪڇون ۽ ڪمين کي وڏن ڪڙهن/ڍيڳڙن ۾ اوچائي سوپ ٺاهي پي ڇڏين ٿا. سانگهڙ ۾ سمن نالن ۽ ٻئي جمڙاڻو واه جي رٿائن دوران ڪم ڪندڙ چينين هتان جي چٽڪري ڪميءَ (Indian soft-shelled Turtle) جو ڪيڙي مار دوائن جڻان جهڙوڪر نسل ئي ختم ڪري ڇڏيو. خانہ بدوش قبيلو، جهڙوڪ هڏوار ۽ گرگلا ٻيڻ ڪمين ۽ ڪڇون جا دشمن آهن. اڳي سانگهڙ جي واهن جي ٻيچن وارا علائقا ۽ ناري جي ٻنهي پاسن وارو ايڪوسسٽم (Eco system) هنن ڪمين ۽ ڪڇون جا مرڪز هوندا هئا. هڪ ته جڏهن کان منڙاڻو ڪينال، ناري جي پٿرين ۽ جمڙاڻو جي پٿرين تي تريفڪ وڌي آهي، هيءَ آبي مخلوق رفتار ۾ سست هئڻ جي ڪري ٽائرن هيٺان اچي مرندي رهي آهي ۽ مري

رهي آهي. ٻيو ته آواز ۽ وسونهن جي ڪري ڏاڍي عذاب ۾ آهي. هيءَ جڏهن پيضا ڏيڻ لاءِ ٻاهر نڪري ٿي ته بدن تي هلندڙ ڊبل ڪيڻن ٻائسنن، جيپن، ٽرالرن ۽ کاتي وارين مشينن جي ٽائرن ۽ چينن (Chains) هيٺيان اچي وڃي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن ته هيءَ حڪيمن جي ڪشتن جي ور به چڙهيو وڃي. ڪڏهن وري سخت آس ۾ (خاص ڪري واريءَ وارن علائقن ۾) جليو سڙيو وڃي. هتي جي مقامي ڏيڏرن تي به چينين وڏي جلهه ڪئي. منهنجو ڀائيٽيو، جو سانگهڙ واري آفيس ۾ سندن پتي وارو هو، ان ڪري نوڪري ڇڏي آيو جو سندن هنڌ بسترن، ٿانو ٺڪرن ۽ ڊڪمرن مان ڪيس سدائين ڪڇي ڏپ پئي ايندي هئي. وڏن هنڌن ۾ ٽسڪندڙ پاڻيءَ ۾ جڏهن جيئرا ٽسڪندڙ ڪڇون ڏسندو هو ته بيمار ٿي پوندو هو. چينين ته باقاعده پنهنجي رهائش گاهن ۾ رڌا وڌا تلاءُ ٺهرائي ڇڏيا هئا، جن ۾ هو ڏيڏر ۽ ڪڇون اچي گڏ ڪندا هئا. جهنگلي جيسون کاتي وارن ڪڏهن به مٿن ڪو ڪيس ڪونه ڪيو ۽ نه ئي کين ائين ڪرڻ کان روڪيائون. ٿي سگهي ٿو ته کين اها خبر ٿي نه هجي ته ڏيڏرن ۽ ڪڇون جو نسل به بچائڻو آهي، جو اڳيئي ڪيميائي زهرن جو سڌو سئون ڪاڇ بنجي رهيو آهي.

ٻهرحال حقيقت اها آهي ته اسان ماڻهو نه ته مذهبي طور تي، نه ئي بنيادي طور ”جهنگلي جيوت دوست“ آهيون. اسان ڳاڙهي رنگ کي ڏاڍو پسند ڪيون ٿا. پوءِ ڇو نه اهو ڪنهن ماڻهوءَ جو هجي يا کاتيءَ هيٺان ڪسندڙ ڪنڌ جو، پر رت وهائيندڙ ذهني طور تي پاڻ کي بهادر ۽ اعليٰ سمجهي ٿو. اسان مان وحشيپن جي اها پشاور جيستائين ختم نه ٿيندي، تيستائين نه ته اسان سٺا انسان ٿي سگهنداسين ۽ نه ئي سٺي مخلوق. هجڻ ته هيئن گهرجي جو زمين تي رهندڙ هر مخلوق لاءِ اسان جي دل ۾ محبت ۽ رحم جو جذبو پيدا ٿيڻ گهرجي، بلڪه ان جي نسل کي بچائڻ لاءِ عملي جدوجهد، ڪرڻ گهرجي ان لاءِ هڪ گڏيل نهرو هئڻ گهرجي: ”جهنگلي جيوت کي سندس نسل جي بقا لاءِ پاليو، سندس نسل ڪشيءَ لاءِ هرگز نه“

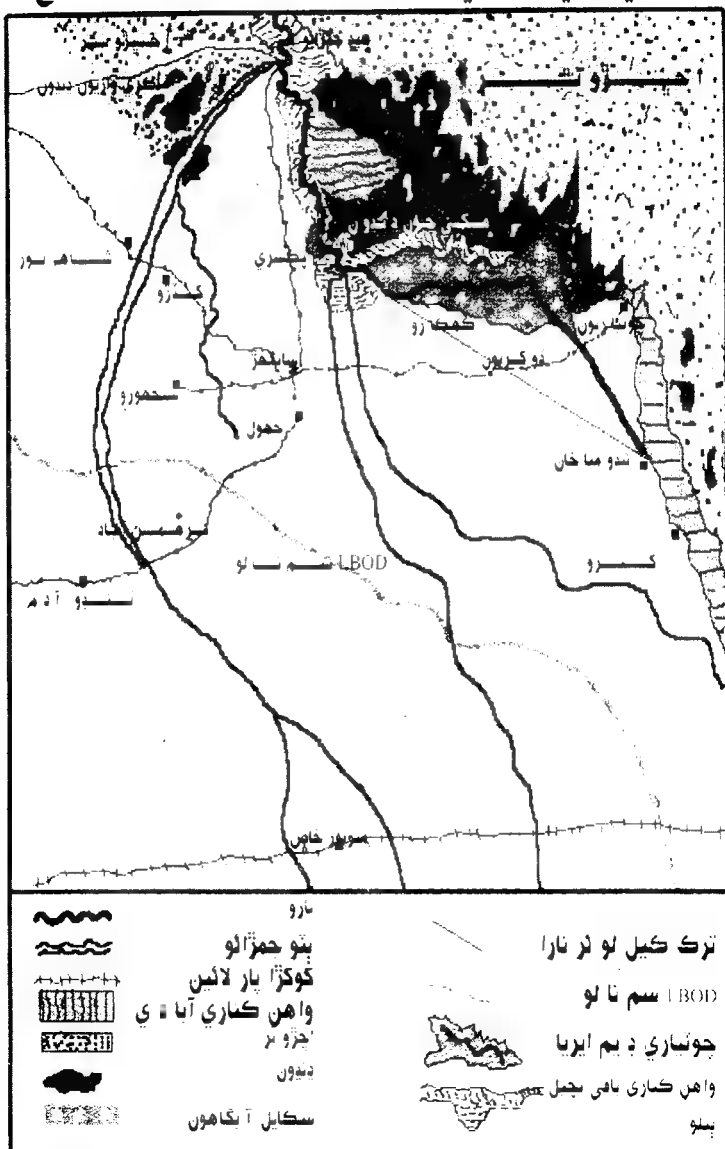

جابلو علائقو
رڻ
ٿر
اڇرو ٿر
سامونڊي علائقو

درياءَ
نارو
واھ
ڪوڪرا ٻار لائين

سند جو نقشو 2001ع

هاڻوڪي مڪي ۽ ان جي ڀرپاي وارن علائقن جو نقشو 2001ع

امر لغاري سنڌ جو الڳو رائيٽر آهي، جنهن نه رڳو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ڊيلٽائي علائقي ۾ اتي جي ماڻهن ۽ ٻئي جيوت تي هڪ اخباري خبر جي بدران اتي جي مسئلن کي انتهائي خوبصورت انداز ۾ رپورٽاز واري طرز ۾ لکيو آهي. امر لغاري سنڌ کي پرينءَ جي پاڇي واري اک سان ڏسڻ جي ڪري رڳو ان کي خوبصورت شهرن، سرسبز باغن ۽ زرخيز علائقن تائين محدود ڪرڻ بدران جهير جهنگ، پهايان، پتون، ڊئون، ڇاڙمون، ڪاريون، ڍنڍون، ڍورا، رڻ ڇا پٽ، رڇ وارا پونا ۽ اٽليا لٽاڙي سنڌ کي ڳولي ٿو. امر لغاري بلڪل اها سنڌ ڳولي ٿو جنهن لاءِ ئي آواز چيو، ”جت لڪ لکي، جت اڪ تين سو ڏيس مسافر منهنجي رڙي.“

اهڙيءَ طرح اسان ڏسون ٿا ته امر لغاري رومانسڪ ۽ سادي انداز ۾ سنڌ جي انتهائي سنجيده قسم وارن مسئلن کي ڇهيو آهي. هن ڊيلٽائي علائقي تي ڪنهن ٽيڪنوڪريٽ يا آبپاشي جو ماهر پنهنجي اهو بحث ئي نه ڪيو آهي ته دريائي ڇوڙ لاءِ 27 ملين پاڻي کڻي يا 10 ملين پاڻي کڻي، پر هو ته هڪ سادي انداز ۾ علائقي جي صورتحال هڪ ملاح جي زباني ٻڌائڻ لڳي ٿو.

هو دنيا جي ڊيلٽائي علائقن وانگر سنڌ جي ساحلي علائقي کي ماحولياتي اک سان ڏسي ٿو. هو ڊيلٽائي علائقي ۾ رڳو ماحولياتي طور فيشن پنهنجي ويل ميڪروڙ جو قصو ڪونه ٿو ڪشي، پر هو ته لطيف جي ڪايل سون جي ڪاهه، اتي وارن ماڻهن، جانورن، پکين ۽ پوئن تي لکڻ چاهي ٿو. هن ٿمر جي نه رڳو خوبصورت وڻ تي لکيو آهي، پر اهو وڻ جيڪو قدرتي طور سمنڊ جي آبي ڏند کڻي لاءِ هڪ هيچري طور ڪم ڪري ٿو اهو به لکيو آهي. امر جي ڪشش آهي اڪ دريائي ڇاڙهن جي وچ ۾ آباد ڊيلٽائي علائقي جي شهر ڪاري ڇان ۽ درياءَ جي خوبصورت ڪنڌي واري پٽن جنکي سر جو ڏڪر ڪيو آهي.

اسلام آباد
ساجد شڪر

موهن جو دڙو پبلڪ ايڇيڊي اٽل ڪالون

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پڙهندڙ، پرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعوى ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، گاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل کلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پَن The Reading Generation

پَننَ کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪارَ سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ
 جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيتُ آهي، هي بَمَ - گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ سُئل. **پَن** The Reading Generation